

HANNO OJALO

**VILJANDI
TEISES MAAILMASÕJAS**

HANNO OJALO

VILJANDI
TEISES MAAILMASÕJAS

TALLINN 2022

ISBN 978-9916-689-059

© Tekst: Hanno Ojalo

Küljendanud PR Disain

Trükikoda AS Rebellis

SISUKORD

Sissejuhatus	7
1. Viljandi nii nagu oli	11
Esimene vahepala. Viljandi linnapead	35
2. 1940 Punane riigipööre	41
Teine vahepala. Viljandi väeosad	65
Kolmas vahepala. Viljandi ajalehed	79
3. 1941 Suvesõda Viljandis	91
Neljas vahepala. Viljandi metsavennad	127
4. 1941–1944 Saksa okupatsioon Viljandis	136
Viies vahepala. Viljandi hävinud ehitised ja monumendid	174
5. Punased on tagasi	180
Kasutatud allikad	196

Soovitan:

supelmitse,
päikesepriile,
päewituskreeme
ja kõiksuguseid
kosmeetika-wah

Maaritele:

wärwe, emaile,
lakke, pintsleid,
harju j.n.e.
suures walikus

mag. A. MÄNN

rohu- ja wärwikaupl
10 Tallinna tän.

Tõhusaim abiline heinatöös on

Rootsi

„Herkules“ rohuniitija

Esindaja Wiljandimaal

Eestimaa Põllumajand. Kaubamoja
Wiljandis, Lossi tän. 30, telefon 1-59

Tööstuslikele ja kaubanduslikele
käitistele igakuulisi

Hooldemaksu arwutuslehti

Wastawalt „R. T.“ 33 — 1940. a.
ettenähtud wormile soowitab

Sakala Trükikoda

Wiljandis, Lossi tän. 26

Mitte ainult odav — vaid ka hää ja nägus

peab olema iga trükitee, mida tarvitavad äri-
mehed, töösturid, pangad, seltsid, fihingud ja
ametiasutused ning kõik teised. Odavalt võib
lubada igatiüks, kuid hää ja nägus trükitee val-
mistatakse Wiljandis

SAKALA TRÜKIKOJAS

Lossi t. 26, postkast 32. Telefon 2-31

enampakkumiste

teel 1940.ks aastaks wälja heinategemiseks
Wiljandi lennuvälja ca 20 ha ulatuses.

Suulised enampakkumised selleks loimu-
wad 16 juulil 1940. a. kell 12.00 Wiljandi
lennujaamas, ehitustööde kontoris.

Enampakkumiste fagalistrahmi kindlus-
tused Kr. 20.— tuleb sisse maksta enne
pakumiste algust.

Enampakkumiste tingimusi ja tendilepingu
kannu võib saada wõi nendega tutvuda igal
tööpäeval kella 9 — 12 õhusõiduosakonnas,
Tallinnas, Rahukohtu tän. 1, loos nr. 29 ja
Wiljandis, lennujaama ehitustööde kontoris.

Wiljandi linnas on

Sakala

müügil warahommikul
järgmistes kauplustes:

kell 5 hommikul

Wiljandi jaama raamatukapis

kell 7 hommikul

Kärneri kaupluses — Wäike tn. 4

Ilwese „ — Eha tn. 6

Winnali „ — Jakobsoni tn. 34

Raidmaa „ — Uus tn. 16

Eimla „ — Uus tn. 22

Tööpakkumised ja
töötõstmised

Puutau Lastekodu
wajab

talitajad

Lähemoid teateid saab
lastekodu juhatajalt.

Sw. teeninud motoris-
tina lii-liigi

autojuht

otsib wastaw. kohta. Pal.
teat. s.l.t. m.s. „Autojuht“

Kohe tarwis

tislereid

J. Kassi mööblitööstus
Kauba tän. 5, Wiljandis.

Wajatakse moole tallu

perenaise-abilist

Kirjalik pakkum. ühes

Arstid

Wotan jälle
hageid wastu
Abja-Painojal, Moisawaldi
majas
Dr. L. Boguslawsky

Müüa „Deering“
rohuniitija

ühes aparaadiga ja muid
põllutööriistu

Ora — Põlli talu, Paistat.

Warsti läpsmatulija

lehm

müüa Järwe tän. 3.

Müüa häd läpsi-

lehm

Wiljandi Kirikumõisa as.
Ripsäl.

Müüa „Munkteils“

wiljapeksu- masin

56 tooli. Rade. J. Reesel
Saurematil t. Heimtalil
p.-og. Kibe postkast

Müüa ja

wahetada

rohkel arwul meskeid,
talusid, ja alwõis moju,
äri-käsitöökohti, ehitus-
trakte, igasuguseid wäl-
lastaoru j.n.e. Tallinna
maja hinnaga Kr. 26000,
aastalühe Kr. 2400 taluga
wahetada, soowitaw in-

SISSEJUHATUS

Sõja-eelne Viljandi oli väike rahulik linn, Lõuna-Eesti oluline kultuuri- ja tööstuskeskus. Kuigi see kaunis linn sai sõjas tunduvalt vähem kannatada kui paljud teised Eesti linnad, jättis Teine maailmasõda ka Viljandile ohtrasti jälgi.

Veidi üksikasjalikumalt Viljandi rahvaarvust – linnas elas enne sõda tunduvalt vähem rahvast kui tänapäeval – kuid Viljandi oli tollal rahvaarvult Eesti linnade seas viiendal kohal.

1922 9400

193411 788

193913 021

194210 639

Nagu näeme, kahanes Viljandi elanike arv järsult Teise maailmasõja sõjakaotuste ja 1944. aasta suurpögenemise tõttu, kasvas aga pärast sõja lõppu aeglaselt.

Tõsi, seejuures kasvas eestlaste osatähtsus ja suurenes pärast baltisakslaste lahkumist veelgi.

194510 700

195016 000

1959 17 916

Teine maailmasõda andis end Viljandis tunda juba oktoobris 1939, kui algas baltisakslaste põgenemisega sarnanenud kibekiire lahkumine. Sõda käis Viljandist üle kahel korral – 1941. aasta suvel ja 1944. aasta sügisel, kuid linnas peeti lahingut vaid 1941. aasta ühel päeval. Õhurünnakuid Viljandile ei olnud.

Kuhu need linlased siis jäid? Viljandlasi jäi sõjas vähemaks, kuna paljud mobiliseeriti või küüditati, inimesed põgenesid punase terrori eest Rootsi või Saksamaale, paljud asusid elama linnast maale või mujale Eestis. Sõjajärgne rahvaarv taastus siiski mõni aasta pärast sõja lõppu.

Kuidas tabas Teise maailmasõja algus mitmeid tollal tuntud ja ka hilisemal ajal tuntuks saanud viljandlasi?

Paul Kondas oli 39-aastane õpetaja ja kunstnik.

Jaan Lattik oli 60-aastane vaimulik ja diplomaat.

August Maramaa oli 58-aastane pikaajaline populaarne linna-
pea, siis linnavolikogu liige.

Heinz von Ungern-Sternberg oli 39-aastane endine parun, ettevõtja ja eralendur.

Jaan Riet oli 66-aastane tuntud fotograaf.

Erich Pehap oli 27-aastane kunstnik.

Juhan Muks oli 40-aastane kunstnik.

Edmund Valtmann oli 25-aastane joonestaja 4. diviisi staabis, hiljem USA-s tuntud karikaturist.

Arnold Sepp oli 30-aastane kirjanik ja ajakirjanik, ajalehe „Sakala” vastutav toimetaja.

Ants Kõverjalg, tulevane leegionär ja pedagoogikateadlane oli 12-aastane õpilane.

Kindlasti tuleks nimetada ka olulisemad autorid, kes on käsitlenud üldiselt ja eri nurkade alt raamatus käsitletud teemasid: Herbert Lindmäe, Toomas Hiio, Jaak Pihlak, Heiki Raudla.

Käesolev raamat seab eesmärgiks anda mitmekülgne ülevaade Teise maailmasõja päevil aastail 1939–1945 Viljandis aset leidnud sündmustest – vaatluse all on sõjategevus, väeosad, repressioonid, tavaliste inimeste igapäevaelu ja toimetulek sõjamõllus, statistika, linnapead, ajalehed, sillad ja hävinud hooned ning monumendid.

Autor tänab abi eest raamatu valmimisel Viljandi muuseumi, Jaak Pihlakut, Tiit Noormetsa, Margus Mändveeri, Ranno Sõnumit, Sirje Urbi ja Mati Õuna.

Tallinnas 2022. aasta suvel

1. VILJANDI NII NAGU OLI

Viljandist on juba peagi pärast sõja lõppu Rootsis paguluses olles kaunilt kirjutanud koguteoses „Meie maa“ kaks viljandlast: aja- kirjanik Arnold Sepp ja kunstnik Anst Murakin, kes meenutasid sõjaeelse linna maju ja inimesi, loodust ja sündmusi.

„Igal suurel ja tähtsal linnal on oma agulid, eeslinnad ja kvartalid, Viljandil samuti. Kui lennukil Mulgimaa pealinna kohal tiirlesid, paistis linna haraline anatoomia eriti selgesti silma; linn oli nagu mõni mitmejalgne elukas, kes välja roninud kitsast kõõmneku- julisest järvesiilust. Iga le poole ulatusid selle harud linna toovate teede veeri pidi. Sõidad sisse Raudna poolt, tervitab sind pärast Sibula- ja Kirikumõisa sood – maantee poeb siin kahe nimetatud soo vahelt läbi – Kantreküla serv; tuled Vastemõisa kandist, ulatab sulle tervituseks käe Paala linnaosa, Tallinna ja Uueveski lookle- vad maanteelindid haaravad endi vahele ulatusliku Uuslinna.

Tartu teelt üle Viiratsi silla jõudes tuleb tegemist teha Kelmiküla etteulatava siiluga ühel pool, kuna Uueveski küljel asetseb Kösti- Kääriku roheline hertsogiriik – nii nimetati Kösti vesiveskit, mida ühelt poolt hõlmas küll õite- ja ööbikurohke romantika, milles aga sisaldus ka üks moodsamaid Viljandi ettevõtteid. Teiselt poolt järve otsast Riia teed sisse astudes on rändurile rinnutsi vastas kalmistutagune Kantreküla.

Mainimata on jäänud raudtee. Tallinna poolt Mulgimaa pea- linna ekspressitades võttis Kirikuküla kohe pärast Tommuski

kaasikut rongi nagu pihtide vahele ja mõned nimetasid seda osa Kirikukülast – eriti Kirikumõisa tänava rajoonis – natuke mürgiselt Pilpakülaks. Pärnu, õigemini küll Sinialliku poolt rongid vuhisesid aga Kantreküla käärus asetsevasse raudteejaama.

See kõik ei ütle sugugi veel seda, et oleme nüüd käinud ümmarguse ringi ümber Viljandi. Üht ilmakaart pidi on linnal järv põiki ees ja siit toovad üle vete ainult Viljandi paadimeeste aerud – viimasel ajal aga juba ka joolid ning isegi Kohviku Rummo mootorpaat. See järv oligi Mulgimaa pealinna ilu, au ning uhkus, sest siia on mõlemale poole kaldale puistatud nagu küllussarvest erakordset mitmepalgelisust.

Körgel künkal oli Viljandi Akropolis: Lossimäed kuulsate varemetega. Sealt algas lopsaka taimestikuga õnnistatud küngaste rodu – Musumägi, Tissimäed, Sepamäed, Huntaugumäed, Saarik, Männimägi – kuni Orikaotsa soolaik neile kühmudele lõpu tegi. Jalutada seen pidi seevõrra kaunis olema, et Jaan Lattiku jutu järgi põline Viljandi luuletaja Friedrich Kuhlbars olevat tervelt 60 aastat jalutanud ainult seda rada pidi edasi-tagasi ning alles enne eluõhtut olevat kinnitanud, et peaks ikka korra ka Viljandi kirikumõisas ära käima.

Teisele poole kanti Kuhlbars kunagi ei jalutanud, kui ta Trepimäest alla läks. Trepimäe kohta peab ütlema, et see oli omaette botaanikaaed, mille olevat kujundanud kauaaegne Viljandi linnapea Engelhardt. Viimasel ajal asetses all Trepimäe jalal võimas spordikvartal, mida aga Villi Andi ei näinud.

Veel siis, kui vana väsinud luuletaja jaanuari lõpupäeval 1924. a. Viljandi maakoguduse kalmistule viimasele unele läks, polnud Trepimäe all suurt midagi, linnapea Maramaa käis seal vesis-eesniiskes koplis suurte plaanidega ringi. Aga hiljemgi, kui järveserv siin juba uhkeldas ühelt poolt nelja tenniseplatsiga, basseiniga ja hüppetorniga järves, avara staadioniga, supelrannaga, paadisadamatega, rannakasiinoga ja rannakohvikuga ning mil üle järve vaatas ehitusel oleva suusamäe 33 meetri kõrgune võimas torn, jäi veel sinnasamasse Viiratsi-poolsesse külge looduslikus puutumatuses Mädalepik võsatsema ja „vana-pulvärk” (paa-

disild) meenutas iseseisvusaja lõpuni põlistele bürgeritele vana, Kuhlbarši-aegset Viljandit.

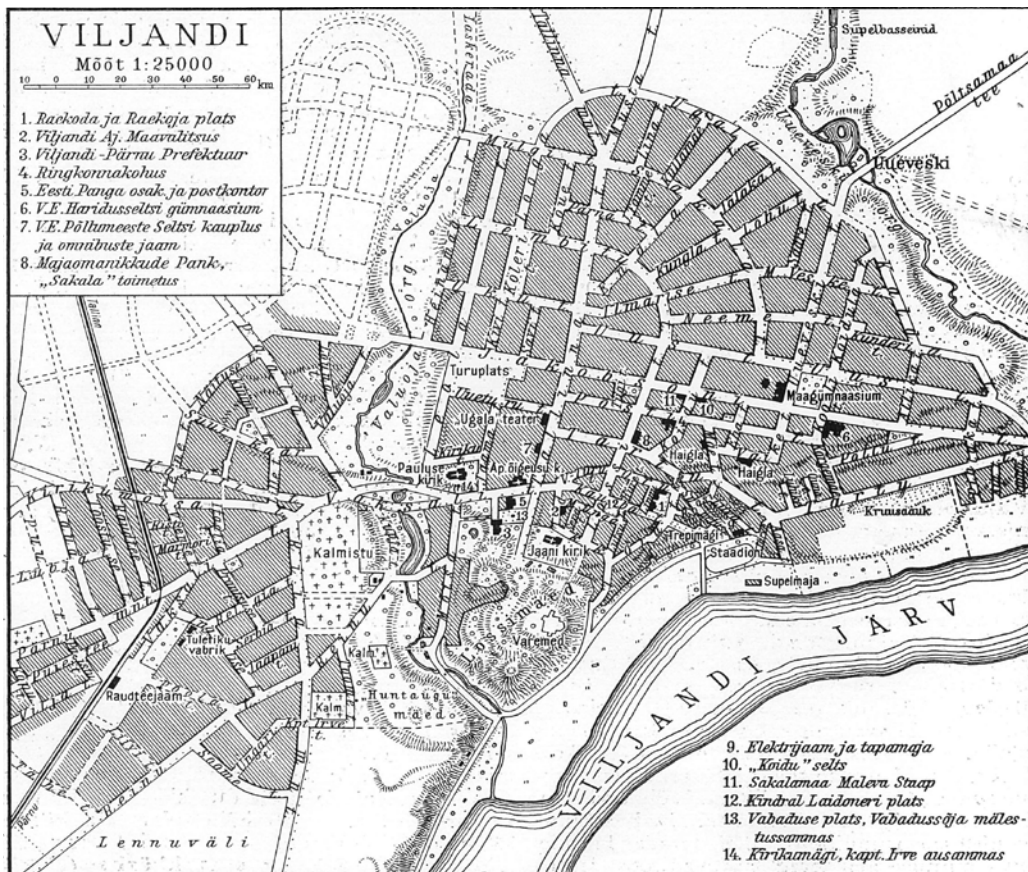
Siin, vana-pulvärgi „all“, võime siis öelda, et ring on Viljandi ümber ära käidud, kuna siit Tartu teeni välja laiub ainult lage järvekallas, mida ei saa nimetada ei heinamaaks ega ka soopinnaks.

Kui nüüd tulla läbi „mägede“, siis sildadest üle sammumata keegi linna ei pääse, kuigi jõge otseselt ees pole ning vanad maalinna vallakraavid on ammu purukuivaks jäänud. Aga siiski just üle nende kitsaste-sügavate orgude toovad kaks silda. Lossimäelt linna poole pääseb järgmisele künkale, kus viimasel ajal asetsesid vabaõhukontsertide lava ja ringtee jalutavale publikule, valli pidi, mis täideti läbi oru Maramaa ajal ja kandiski nimetust Maramaa vall. See kontserdiplats rajati täpselt kohale, kus viljakottides lossi pääsenud maamehed surnuks torgati, millest Aino Kallas kirjutas draama „Mare ja ta poeg“.

Enne Viljandi „Broadwayle“ pääsemist tuleb veel üks sild ületada ja et see ehitati linnapea dr. Jaan Varese ajal, nn ka selle nimeks Varese viadukt. Siis kohe algas Lossi tänav, Mulgimaa pealinna elusoon. Kura kätt jäi vana, 700-aastane Viljandi linnakirik õpetajamajaga, paremat kätt uhkeldas ühe põlisema pürjeri, notari ja advokaadi Gustav Seene maja uhke aiaga. Kui linna esinduslikumast hotellist „Metropolist“ mööda said, võttis tulija vastu esimene südalinna roheline laik – kindral Johan Laidoneri nimeline pargike. Muiste asetsenud sellel kohal klooster surnuaiaga. Siis tuli linna turg koolimajaga ja Viljandi ühe iseloomustavama ehitisega – pudrunuiakujulise veetorniga.

Hoonete osas püsis see rajoon muutumatult viimase ajani, kuid turg viidi „Ugala“ teatri taha lagedale mäenõlvakule ja turu asemele rajatigi siis Laidoneri plats, mille keskkohale kujur Vomm meisterdas kuju „Laps kalaga“. Kuju ümber rajati basseini ja sinna toodi Loodi meierei tiikidest karpkalu, keda Viljandi noorus suve läbi vilkalt söötmas käis.

Siitsamast nurgast peale hakkas Viljandi „äriline tsentrum“ Chasani mütsipoega. Järgnesid rodustikku iga sorti kaubamajad ja firmad, pangad ja bürood, kuni lõpuks Viljandi südasesüdames Lossi ja Tartu tänava ristumisel, tõusis jalutaja ette pilvelõhku-

jana uus Viljandi linna majandushoone EVE. All oli linna apteek ja Eti riidekauplus, ülemised korrad vallutas moodne hotell ja katuse all laiutasid avar restoran ja saal.

Siit hakkas pärast käänakut Lossi tänav Uueveski poole rututama. Kaks Viljandi ajalehte rassisid siin vastamisi – Tööerakonna „Sakala” ja põllumeeste „Oma Maa” – kuni nad rasketel aegadel üksteisele käed ulatasid ja „Sakala” ümber koondusid.

Jakobsoni tänavast üle minnes olid juba paari sammuga Lastepargis – eakam kui kindral Laidoneri park, kuid mitte suurem. Siingi oli oma kuju, Meeta Ordussaare meisterdatud istuv hundikoer, kes oma graniidist rahuga valvas mängivaid lapsi, kuni bolševike esimesel märatsemisperioodil üks punastest sellel koeralgi teise kivikõrva ära löi.

Kui Lossi tänav algas tagasihoidlikult, siis ta lõppes hästituntud „Alko” viina- ja veinitehasega, kuna üle tänava tõusis Viljandi linavabriku korsten. Ega peale linavabriku ja Pohli tuletikuvabriku Viljandi tehastel kõrgeid korstnaid polnudki, kui mitte käsitada endise elektriijaama ja tapamaja hoonete ühisgruppi puhtakujulise vabrikuna. Isegi Viljandi moodsaimasse tööstusettevõttesse, Ungern-Sternbergi lennuki- ja bussitehasesse ei signinud korstnat.

Viljandi mõisas, mis ühtlasi oli Mulgimaa eralennuasjanduse hälliks – sel alal sammus Viljandi kindlalt kodumaa linnade esireas juba esimese eralennuväljaga ja eralennukitega – on kõige õigem koht ära märkida üht Viljandi iseloomustavamamat omapärasust, mida kohtas iga raudteejaama poolt südalinna matkav rändur. See on Viljandi Valuoja, mille avar süng lahutas Viljandi kaheks: ühel pool Kantreküla kant ja teisel pool ülejäänud vanalinn diametraalselt vastupidist nimetust kandva Uuslinnaga, mis

viimasel ajal kujunes arhitektuuriliselt ja üldilmelt omaette tervikuks.

Valuoja, mis teiselt poolt Viljandi mõisa läbi Lossimägede metsikuma rägastiku järve poeb, ülalpool mõisa aga ennast näitab märksa uhkema, olevat oma nime sellest saanud, et muistsel ajal, kui Viljandi ümber lahinguid löödi, voolanud ojas vee asemel veri ja haavatute kaebeid kostnud kaugele, kui need ojapervedel valus oianud. Kõneldakse, et Ludvig Juht oma suure instrumendiga öisel ajal üle Valuoja tammi tulles sai siin säärase inspiratsiooni, et komponeeris pala „Valuoja“. Just pealpool Viljandi mõisa ja Grossi nahavabrikut paisutati tagasihoidlik Valuoja paisjärveks, kuhu siis talvel tehti Viljandi liuväli. Veel enam Pauluse kiriku poole tehti teine paisutus ja kunstlikku tiiki ehitati kunstlikud saared ja toodi luiged. See vall, mis hästi võimsana Valuoja nõost läbi tõi kirikuni välja, oli kunstlikult ehitatud.

Ülalpool seda valli muutus Valuoja taas nirekeseks, aga ta säng oli lai ning avar ja selle nõlvakutele rajati uut Viljandit. Siia tuligi uus turg ja siit laius Uuslinn oma avarate puisteedega Uueveski kanti. Moodsad elamud uppusid siin aedade rohelusse, nii et õieti arugi ei saanud, kus aedade roheline läks üle Uueveski oru ürglooduslikuks romantikaks. Uueveski orgu aga kaevati saja meetri pikkused ujumisbasseinid ja nende ümber koondus omaette suvitajate publik, kes eelistas sportlikku ujumist basseinides ja selle vahele pleekimist rannaliiva asemel rohelisel murul, toomingapuhma või sarapuupõõsa all.

Omaette pärl oli Viljandi veel talvel. „Suusatajate paradiisiks“ tituleeriti Viljandit ja seda ta ka oli. Künklik maastik võimaldas slaalomi, lage järv lisandas suusavõistlusteks mitmekesisust.

Kõiki neid Uueveski orge, Köstri kääre, Valuoja luiki jne mäletades ei saa vaikides mööda minna sellest Viljandi nurgast, kus asetsesid kaks markantset Viljandi haridustemplit – Viljandi maakonna gümnaasium poistele, eesotsas direktor Theodor Koigiga, ja teisel pool Viljandi Eesti Haridusseltsi tütarlaste gümnaasium oma elupõlise direktori Mihkel Varrikuga; ning nende haridustemplite vahel vanast ajast tuntud „Anstahi park“, kus Viljandi kuulsusrikas sport hakkas ajama esimesi vagusid sellega, et Esimese maailmasõja ajal vangi sattunud saksa sõdur Schmidt – Viljandi spordielus kustumatuna tuntud Sakslase-Hans – Viljandisse armus, siia elama jäigi ja esimest korda Viljandisse tõi jalgpalli, millele ta elas ja mille mängimist õpetas Viljandi noorusele.

Rida vastseid parke oli veel kavas. Albert Vilms plaanitses uue raekoja ette – Trepimäe ülemisele servale „pudrunuia“ taha – Fr. Kuhlbari nimelist parki sellele kohale, kus kunagi asetses Kuhlbari-aegne „supikool“, hiljemini luuletaja nimeline algkool, millele aga ehitati moodne maja Valuoja nõlvakule.

Viljandi kultuuri- ja kunstiajalugu on olnud küllaltki kuulsusrikas juba nendest aegadest, mil ellu kutsuti laulu- ja mänguselts „Koit“, mille tolleaegne seltsimaja jäigi ainsaks Viljandi kunsti-kultuuri ulualuseks. C. R. Jakobson pani siin käima oma „Sakala“, August Kitzberg kõndis mulgiliku iseteadvuse sümbolina Viljandi tänavail ja üks kui teine mees on siin literatuuri

Margus Mändveeri erakogu

teinud kuni maakoguduse õpetaja Jaan Lattikuni välja. Villu Ormisson ja Ants Murakin õpetasid koolides maalikunsti noorusele ja nende külvatud vili ei langenud mitte alati kivisele pinnale. Eduard Timberman suri noorelt tiisikusse, kuid juba oli tal hea kunstnikunimi, ja teine koolivend Erich Pehap on paguluses, Ott Kangilaski vend Juhaniga on raudse eesriide taga. Lühemat aega õpetas siin koolipoisse joonistamiskunsti ka Herman Talvik.

Mis aga Viljandi mulgiuhkusele loorberipärja pähe paneb, on ta teater „Ugala“, mida loeti Eesti näitlejate taimelavaks. Lavakunst kujunes Viljandis sedavõrd laia kodanikkonda haaravaks harrastusalaks, et sõna otseses mõttes iga mees ja naine näitles linnapeast kingsepa õpipoisini. Viimane Viljandi linnapea Albert Vilms, tänu oma meeldivale tenorile ja heale kujule, tegi tookordse noore advokaadina kaasa elukutselise „Ugala“ operetis koomikuna ja kui ma ei ekski, oli tema partneriks Fritzi Reinike. Sel ajal oli linnapeaks alles Maramaa – ja temagi näitles näidendis „Kaljurahu“. Alustanud oma teekonda asjaarmastajate näitetrupina (asuta-

jad liikmed: Armin Unt, Jaan Atleis ja Liisi Lind-Koik), tõsis „Ugala” peagi õige tunnustatud näitetrupiks, hoolimata sellest, et surm varakult riisus Viljandi näitlejate patrooni Märt Mõrra ja Armin Undi. Kuid Ants Jõgi oma ema Juuliga rühkisid edasi, kuni Heimtalist tuli Viljandisse Andres Särev, kes võttis teatrihjad enda kätte. Ta seadis repertuaari ainult heroilised, klassikalised näidendid ja ise ei mänginud osa alla kuninga. „Vanaks heaks kuningate ajaks” loetaksegi seda ajajärku (enne 1926. aastat) „Ugala” elus.

1926. aastast sündis „Ugala” kutselise teatrina, kuid Särevi „kuninglik vaim” elas edasi esimese direktori Ed. Lemberg-Lemmistegi ajal, kuigi ta ise hiilgas veidi väiksemate tiitlitega (nagu Navarra printsina ja suurnäitleja Keanina). Moodsa „Ugala” lõi Alfred Mering, kelle ajal eriti operett rühkis suurteatrite dimensioonideni. Milvi Laidiga tuli lavale esimene kutseline ooper „Traviata” – kui mitte puhtakujuliseks ooperiks lugeda „Korneville kelli”, kus primadonnana muide hiilgas pärastine draamajõud Salme Liiv. Ooperi hiilgepunktiks oli aga Heino Uuli ja Tooni Krooni aeg.

Nii elas, võitles ja lõikas loorbereid Viljandi „Ugala”, millel kutselise teatrina läinud aastal möödus 30. tähis. Ei läinud mööda

seda algavat hooaega, kus aastase püsiva tööga kokku sulama hakanud ansambel taas lammutati, sest nagu kanapojad ema mant läksid noored näitlejad „Ugala“ lavalt küll „Estoniasse“, küll „Vanemuisesse“, „Draamateatrisse“, „Väiketeatrisse“ ja mujale; uued näod asusid kohe jälle võhikutena agaralt asja kallale. Ja seda ennastsalgavat tööd tehti tegelikult kõrtsi ärklitoas, nagu kibestunult nimetati teatri üüriruumi „Seasaare“ trahteri teisel korral.

„Seasaare“ ... Seegi on üks pisike osa Viljandist. Aga pisikes-test osadest Viljandi koosnebki, olgu see siis ööbikulaul Uueveski orus, toomed valge õievahuga teisel pool heinamaa-vahi majakest asetseval nõlvakul või hälliv kõrkjastik järvesoppides. „Seasaare“ oli vaid üks realistlikumaid Viljandi originaalsusi ja Viljandi ajaloo uurija pastor Westrén-Doll kõneles huvitava loo sellest kõrtsist. Vanasti asunud trahteri kohal mudane tiik, pisikese saarekesega keskel. Saarekesel asetsenud väike klooster, mille elanikud kasvatanud sigu. Need sead luusunud linnas ringi umbes sedaviisi, nagu jalutavad pühad lehmad Indias. Pärast kuivanud tiik ära ja kloostri kõrvale tekkinud kõrts, sest nüüd aetud siit maantee läbi. Sead kadunud, kuid „Seasaare“ nimi jäi.

„Seasaare” ja ühes sellega muidugi „Ugala” aed oli algul õige avar, roheline ning sirelilõhnadesse uppuv kainus park. Omal ajal, kui Julius Vaks veel Viljandi sümfoonia- ja teatriorkestrit juhatas (oma sõjaväeliku pasunaorkestri kõrval), hiilgas Viljandi „Ugala” vabaõhu-kontsertitega. Ühel seesugusel kontserdil noor, Tallinnast Viljandi teatrisse toodud tütarlaps Aleksandra Isak enne oma lavalist debüüti „Sügismanöövrites” pidulikult Milvi Laidiks ristitigi ... Hiljemini ostis Viljandi Põllumeeste Selts selle aia ära ja lammutas pargi põhjalikult ning pärast seda hirnusid all hobused, ammusid lehmad ja määgisid lambad põllumeeste platsil, kuna sealsamas üleval Florida Tosca meeletult laulis oma ahastuspalvet Scarpiale ...

Sõda ja märatsevad bolševikud oma lõhkumiskires löid raskeid haavu Viljandile. Peale „Ugala” hävis markantne Eesti Panga maja. Punased purustasid siin ühe kaunima prof. A. Adamsoni Vabadussõjas langenute mälestussamba, samuti nagu kapten Irve mälestussamba Pauluse kiriku ees mäenõlvakul. Siinkohal meenutavad sõnad esimeselt purustatult sambalt: „Kutsu, ja ma tõusen ka hauast, kui vajad mu abi, isamaa!” Metalne Irv osutus aga sedavõrd võimsaks, et lõhkujad talle suurt midagi teha ei saanud, vaid vedasid kaju peaaegu rikkumatult minema. Hiljemini oli õnnestunud metallist kangelaskuju mätta varjatud hauda, kus ta nüüdki veel Viljandi mullas ootab kutset.

Helisev Viljandi

Vaevalt leidub meie kodumaal teist linna, kus loodus oma ürgset ilu nii heldekäeliselt on puistanud ja kus linn ise on loodusega nii orgaaniliselt seotud. Sügav ürgorg haarab kaares ümber tihedasti asustatud aedade ja haljusse kaduvate nõlvade lõunast ja idast. Selle suure, vahelduva laiusega süviku linnapoolsest küljest hargnevad sätkorukesed läände ja põhja, kohati lamenedes, aga ikka nii, et aitavad linnal asetseda orgudevahelisel kõrgendil.

Seda maapinna arhitektoonilist taideteost – jääaja meistritööd – dekoreerib ülikülluses mitmekesine taimestik. Salude ning varikute ja põllunõlvade all järve ääres pillab niidumaa oma aardeid. On kohti, kus kevadsuvel niisked kallakud ja lõimekesed

aina punavad pääsusilmadest või hiljemini käokannide rohkusest. Kuivemais paigus valendab putkede kobrutis. Hiljem kattuvad mäeküljed õilmitseva härjasilma linikutega. Suur metsapärane linnapark varjutab ajaloolise linnuse järsakuid ja vallikraave ümber tukkuvate lossivaremete. Mööda jäärakulisi orunõlvu laskuvad järve suunas alla vanad viljapuuaiad moodsate villade vahel, piirates linna poolt spordiväljakuid ühes ujulaga. Kaugemal, üle järve, on mõni laiuke raba, mõni tükike allikasood ja madalat võserikku mäenõlvade all. Suure oru mõlemad otsad aga laiuvad tühadeks luhtadeks tõmbudes vaatepiiri taha.

Kõik need maastikuvormid on koondatud linna alla ja ümber tihedalt ja vahelduvalt otseki mingisse kunstlikku iluaeda. Pole siis ka ime, et seesugune looduslik rohued meelitab kokku väga mitut liiki ja erihäälisi suliskuublasi-lendajaid, nii maismaa kui vete lembijaid. Jah, just lindude rohkuse ja mitmekesisuse poolest on Viljandil ikka olnud erikoht meie kodumaal. Ka lausa kesklinnas mõnes varjulises aias võis aastate kestel kuulda ööbiku laksumisi, vilistavaid tremoloid ja kõrinaid. Ümbruse puistuis, üle

järve tihnikuis ja kaldavõsades oli neid nii arvukalt, et suveõhtuil igast orusopist kajas kontsert.

Aga suveõhtud pakkusid viljandlasele naudingut ka veel teistsuguste helide poolest. Vainurästa laul kõlab sealseis aedades ja saludes puhtamalt kui mujal. Ta vähenõudlik sädin, mis tavaliselt lõpeb tugevama ja helilisema intonatsiooniga, võtab seal haruldaselt meloodilise, heleda ja pika, pisut mollis ja nagu igatseva lõppheli. Kummaline elevus: vastu õhetavat eha tumedad puuderühmad ja sealt kostavad need nukker-kirglikud luiked!

Ka punakurgukese laul tekitab samasugust meeleolu, iseäranis õhtuti kalmistul, kus tundeid niigi juba küllalt on vaanelikke. Ta helisev sädin loob siis templielevust. Aga koduaiaski kuulad vaigse mõnuga punarinnukese ujedat laulukest, millega vahel seltsib ka mõne teise häälitseja arglik siutse või vidin.

Järvetagune kuusik ja looklevad lehtpuistud helisevad teistsuguseist häälist.

Lindude koori sekka kostavad seal haraka kained kätsatamised ja metsnääri räätساتused; ka siniraag, see meie metsade taeva-

värvi ehe, raksab ajuti kuski omaette. Üle vaikse järve kaiguvad sageli ka laulurästa lõbusad noodid ja petavad vähemteadlikku kuulajat ööbiku arvel.

Üks väike halli kuue ja musta mütsiga laulik oskab oma lühikese, meeldiva, pausidejärgse ja savipilli-lõpulise aariaga eriti võluda kuulajat. See on mustpeapöösälind. Tema hääles on midagi südamlikku ning lõbusat. Ka tema sugulane aed-pöösälind paneb hea kuulaja seisatama oma kestva vallatu vidiridigudiridi-taolise ettekandega. Ja ega väike-pöösälinnugi lõbus lõkutamine või puududa viljapuude lehestikus, samuti nagu nende nõbu pruunselgki on niidupuhmastikust nihkunud marjaaedadesse ning laseb seal kuulda oma karmivõitu häälightsust.

Armas on kuulatada karminleevikese lihtsat lühikest vilistust samadest paikadest. Peoleo ilusat flöödhäält tunneb vist igaüks, aga kes temaga palgest palgesse tuttav pole, see võib teda kohata Viljandi varjulises puistuis ja aedades, kus ka ta näugumine vahel üllatab. Ta teiseks nimeks ongi seepärast vihmakass. Mõnikord ilmub ta isegi õue – võilillkollane, tiivad ja saba mustad.

Kumedaid vilehääli kuuleb veel muidki linna aedadest ja heinamaa või järve kohalt. Kuldnokk matkib mõnikord oivaliselt, ehkki arglikult peoleod või isegi koovitajat. Viimane ise ka puhub oma kõrget fagotti järve taga ja orujätku luhtadel. Aga vahel lendab ka üle linna. Kus elutseb koov, ega seal kiivitajagi tohi puududa. Ta kiledaid hüüatusi ja oma nime hõikeid võis kuulda ja ta lennavigureid seirata teinekord isegi järveäärse staadioni kohal.

Trepimäe varjuliste nõlvade helinad kajavad ikka kõrvus. Ei takistanud väikeste laulikute elu punaselg-pajuharakas, kelle alaline pesapaik iga suvi oli siinsamas vanas aias läätspuupõosas ja kelle kohta räägitakse halba kuulujuttu, et ta pesarüüstajana peletab laululinnud eemale. Sellest hoolimata lidistas või ruitsus seal alati roheline vint, rääkimata hariliku vindi valjust hõiskamisest – ja luilutas lehelinnuke või vilistas-viristas kanepilind või häälitsest tiglits.”¹

Olulisemad tööstusettevõtted

Viljandi Tikuvabriku ajalugu algab aastast 1904, kui Johannes Vihvelin ja Eduard Pohl asutasid Viljandis tikuvabriku, mille nimeks sai Phönix (ka Pohli tuletikuvabrik). Enne Esimest maailmasõda oli see suurim Eesti tikuvabrik.

Ettevõtte müüs tikke ka välismaale: USA-sse ja Suurbritanniasse.

27. aprillil 1928 võttis Riigikogu vastu „Tuletikkude valmistamise ja müügi seaduse”, millega tuletikkude ning nende poolfabrikkade valmistamine ja müük tunnistati valitsuse ainuõiguseks. Valitsus delegeeris need õigused 28 aastaks aktsiaseltsile „Eesti

¹ Meie maa. Eesti sõnas ja pildis. III osa Kesk-Eesti. Lund, 1957. Lk 36-43.

Tulitikumonopol", mille koosseisu kuulusid kõik viis tikuvabrikut, sh Viljandi tuletikuvabrik.

1928. aastaks oli Rootsi tuletikutrust ostnud kokku kõik Eesti tikuvabrikud, sealhulgas Viljandi oma. 1939. aastast jäi Eestis tööle vaid Viljandi tikuvabrik, kui tuletikkude valmistamise ja müügi suurte murranguliste muutuste tagajärjel välismaades AS „Eesti tulitikumonopol“ oli sunnitud sulgema oma viiest vabrikust neli, jättes töötama ainult ühe vabriku Viljandis.

AS „Eesti Tulitikumonopoli“ Viljandi Tuletikuvabrik natsionaliseeriti Riigivolikogus 23. juulil 1940. aastal vastu võetud pankade ja suurtööstuste natsionaliseerimise deklaratsiooni alusel ja nimetati 1941. aastal ENSV Tulitikutööstuseks.

Viljandi linavabrik sai alguse 1912. aastal, kui Viljandi Linatööstuse Ühisus asutas lina ja paklase ketramis- ja kudumisvabriku. 1926. aastal jätkas ühisus tegevust Viljandi Linavabriku nime all. 1930-ndatel aastatel oli vabrik Viljandi suurim tööstusettevõte.

Aastal 1940 vabrik natsionaliseeriti. Aastatel 1940–1950 kandis vabrik nime Viljandi linavabrik ning 1950–1975 Viljandi lina-ketramis- ja kudumisvabrik.

Viljandi likööri- ja veinitehaste o./ü. „Alko“ tootis paljusid alkohoolseid jooke.

Ettevõtte asutati 5. novembril 1920. Pärast 1923. aasta moderniseerimist töötas avarate keldrite ja käärimisruumidega Viljandis Lossi 34.

Alates aastast 1935 tegutses osaühisusena. Sel ajal toodeti üle 60 liigi peenemaitselist likööri, veini ja konjakit. Esimesena Eestis valmistas ettevõtte ka vahuveini.

1935. aastal töötas tehastes 22 töölit. Mitmed aastad järjest oli „Alko“ riigile kõige suuremaid aktsiisi maksjaid, mis näitas, et „Alko“ tooted läksid turul hästi ja muutusid nõutuks Eesti suuremates kauplustes, restoranides ja einelaudades ning ettevõttel õnnestus kindlustada laialdane turg.

1937. aastal pakkus „Alko“ peale veinide juba 70 liiki likööri ja napse, nende hulgas Alkonjak, Brandy, Estonjak (eht Prantsuse

Cognaci lisandusega 50%), Mandariit, Creme de Orange, Muraka ja Prunelle (ploomi-).

1939. aastal töötas ettevõttes 41 inimest. 1940. aastal „Alko“ riigistati. Saksa okupatsiooni ajal jätkas tegevust eraettevõtteks, kuid 1944. aastal rüüstati tehas täielikult. Ettevõtte riigistati pärast sõda uuesti ja 1945. aastal tegutses Viljandis lühikest aega likööri- ja veinitehas „Alko“. Seejärel veinitootmine Viljandis lõpetati ja seal hakati tootma konserve.

Hoopis huvitavam oli asjaolu, et Viljandis valmistati ka autosid ja lennukeid, linnas asus oma lennuväli. Nimelt oli kohalik noor parun Heinz Oswald Paul Richard von Ungern-Sternberg üks väga ettevõtlik noormees, kes tegeles paljude asjadega. Tõsi, Eesti Vabariik võttis talt maareformiga mõisa ära ja ei tunnistanud ka paruniteitlit enam – seega oli endine aadlimees nüüd Eestis Heinz Ungern-Sternberg. See mees sündis 19. mail 1900 Riias. Lahkus Eestist koos teiste baltisakslastega sügisel 1939 ja hukkus Teise maailmasõja ajal Ida-Preisimaal jaanuaris 1945 Volksturmi ridades võideldes.²

Just tema arendas Viljandis auto- ja lennukitootmist. Firma nimi oli esialgu H. Ungern-Sternberg & Ko mehaanika- ja autotöökojad, hiljem (1936–1940) aga AS Viljandi Mehaanika Töökojad. Ehitati busside, sanitaarautode ja veoautode keresid.

1934. aastal rajas Viljandi mõisa viimase võõrandamiseelse omaniku parun Oswald von Ungern-Sternbergi poeg Heinz Oswald Paul Richard Ungern-Sternberg Viljandisse autoparanduse ning -kereehitustöökoja. 1936. aasta aprillis registreeriti Kaubandustööstuskoja äriregistris 500.- kroonise osakapitaliga täisühing Viljandi mehaanika-töökojad, mille ainuke täisosanik oli Heinz Ungern-Sternberg ise ja mis asus Viljandis Mõisa tee 12. Viljandi mõistes oli tegu suurettevõttega, kus aastal 1937 töötas 73 ja 1938 63 töolist.

1939. aasta „Päevalehe“ andmeil oli Ungern-Sternbergi ettevõttes kahe viimase aasta vältel ehitatud 28 autobussi, neist 15

² <https://www.geni.com/people/Heinz-Oswald-von-Ungern-Sternberg/6000000014815676219>

Tallinna linnale, 20 veoautot, 10 sanitaarauto, üks matuseauto Tallinna linnale ning üks gaasikaitseauto (Opel Blitz) Tallinna linnale. Heinz Ungern-Sternberg oli ka suur lennuhuviline, osales aktiivselt kohaliku lennuühingu tegevuses ja ehitas oma töökojas ka kaks mootor- ja neli purilennukit.

Ülevaade Viljandi arengutest enne Teist maailmasõda

Olukord majanduses hakkas stabiliseeruma aastatel 1932–1933, osaliselt oli see seotud linahindade tõusuga maailmaturul. Suuresti talurahvakaubandusega seotud väikelinna tööstus ja kaubandus said endale jälle maksujõulise põllumehest tarbija ning hakkasid tasapisi kriisist väljuma. 1930-ndatel aastatel rekonstrueeriti kaks suuremat ettevõtet Viljandis – linavabrik ja tuletikuvabrik. Need said uued masinad. „Alko” suurendas jälle oma toodangu sortimenti ning 1935. aastal tootis juba ligi 60 sorti napse. Veinide tootmist oldi sunnitud siiski turu kitsuse tõttu vähendama.

1934. aastal lõpetas oma tegevuse üks traditsioonilisi ettevõtteid linnas – U. Pohrti pärijate masinavabrik. Sisustuse omandas linnavalitsus ning müüs selle edasi parun Ungern-Sternbergile, kes hakkas Valuoja ääres kokku panema autobusse Ford. Siinsamas ehitati ka üks mootor- ja üks purilennuk.

1932. aastal suurenes linna territoorium Tallinna ja Vaksali tänavate vahele jäänud maa-alade arvel, ning 1938. aastal kuulus linnale juba üle 1000 ha maid. 1930-ndatel aastatel muutus ka linna üldilme. Linnapildist kadusid nii mõnedki ehitised, millega oldi harjutud. 1931. aastal ehitati põhjalikult ümber 18. sajandil valminud raekojahoone, Posti tänavat pikendati ning selleks lõhuti maha endine Käsitöölise Seltsi hoone. 1938. aastal lammutati Vabaduse platsi lähedal asunud vana mõisahoone ehk nn vana loss. Vaieldamatult kõige monumentaalsem arhitektuuriline muudatus tehti aga kesklinnas Tartu ja Lossi tänavate ristumiskohal. 1935. aastal omandas linnavalitsus oksjonilt Rosenbergi pärijate kinnistu koos hoonetega ning ehitas nende asemele neljakorruselise hotelli- ja ärihoone, mis on tänaseni kodanlik-esindusliku arhitektuuri stiilipuhtaim näide Viljandis.

1927. aastal linnas võimule tulnud sotsiaaldemokraatlik linnavalitsus eesotsas A. Maramaaga pani suurt rõhku Viljandi arendamisele turismi- ja supellinnaks. Sel eesmärgil tegeldi intensiivselt heakorruga, korrastati rand ja kaevati Uueveski basseini. 1935. aastal ehitati randa einelaua, riietuskabiinide ja eraldi päevitusõuedega rannahoone, mida juba 1938. aastal oldi populaarsuse tõttu sunnitud laiendama. Tennise ja Veespordi Klubi ehitas randa 1938.-1939. aastal vana ja väikese Vesiflirdiks kutsustud klubihoone asemele suure ja moodsa. Suurt tähelepanu pööras linnavalitsus ka järvevee puhtusele. Väiksemaid kindlustustöid võeti ette ka Lossivaremetes. Seega oli linnavalitsusel valitud väga konkreetne strateegiline arengutsenaarium, et kindlustada linnakese tulevik. Kindlasti ei toonud ette võetud tööd kaasa turis-
tidetulva, küll paranes aga linna heakord tunduvalt ning suurendas atraktiivsust üldises plaanis.

Aastail 1920–1930 tegutses Viljandis kümnekond erineva astme ja suunitlusega kooli, kus õpilastele jagati teadmisi nii

üldainetes kui ka erialases ettevalmistuses. Linna seltsielu omandas pärast Eesti Vabariigi kehtestamist uued jooned, nagu mujalgi Eestis. Rahvusriigi tulekuga kaotasid seltsid funktsiooni rahvusliku ideoloogia kandjatena ning muutusid oma tegevuses küllaltki spetsiifilisteks. 1920-ndatel aastatel loodi seltse hulgaliselt, kuid mitte kõigil ei õnnestunud kesta asutamiskoosolekust kauem.. Seltskondliku läbikäimise lipulaevaks jäi siiski ka edaspidi Viljandi vanim eesti selts „Koit“, mis oli üheks maakondlike laulupidude ja kohalike tippsündmuste korraldajaks.

Majanduslikult kõige tugevamaks seltsiks jäi ka vaadeldaval perioodil Viljandi Eesti Põllumeeste Selts. Iga-aastased põllumajandusnäitused (1932. aastani igal aastal, edaspidi erinevate vaheaegadega) kujunesid suurüritusteks, kus parimate põllumajandussaavutuste eest jagati ihaldatud medaleid jt autasusid. 51. näitust 1938. aastal külastas üle 14 000 inimese.

Saksa seltsielu oli koondunud käsitöölise seltsi ümber, mis asus endise Casino ruumides. 1920-ndatesse aastatesse langeb ka kutselise teatri kujunemine ja asutamine Viljandisse. 1920. aasta jaanuaris asutati Vabaduse ja Koidu näitetruppide baasil Teatri- ja Kunstiühing „Ugala“, mis alates 1926. aastast tegutseb kutselise teatrina. Esimene suurem kollektiivne kunstnike näitus korraldati 1920. aastal Viljandi Maagümnaasiumi ruumides. Edaspidi muutusid kunstinäitused kohaliku kultuurielu tavaliuks koostisosaks.³

Olgu ka meelde tuletatud, et tollast Viljandit läbis kitsarööpmeline raudtee algusega Pärnust ja suundus läbi Mõisaküla Viljandisse, sealt edasi läbi Türi ja Rapla Tallinna.

Viljandis oli enne Teist maailmasõda neli algkooli ja kaks gümnaasiumi – Maagümnaasium poistele ja Viljandi Haridusseltsi gümnaasium (hiljem 1. keskkool) tüdrukutele.

Ühe tollase kooliõpilase Harald Nurga (hilisema tuntud teadlase) mälestuste kohaselt oli koolikord 1930-ndatel aastatel Viljandis karm.

3 Ain Vislapuu. Viljandi ajalugu periooditi. <http://muuseum.viljandimaa.ee/vana/indexbf72.html?op=body&id=52>

„Tolleaegse väikelinna koolinoore elu oli üsna lihtsakoeline. Joomine ja suitsetamine olid kõvasti karistatavad, „seksitamine“ võis viia koolist väljaheitmisele. Öine väljasviibimine mõjuva põhjuseta oli keelatud. Ka kinos tohtis vaadata ainult noorsoole lubatud filme, eeskätt odavatel õpilasetendustel. Kinos käidi muidugi ka salaja, sonimütsi ja muid moondamisvahendeid kasutades (kooli vormimütsi kandmine oli sunduslik), küllap just põnevuse pärast.

Mind kino eriti ei meelitanud. Algkoolis ja veel pisut hiljemgi oli nagu endastmõistetavaks hobiks kirjamarkide kogumine. Lühemat aega oli populaarne kirjavahetus soome koolinoortega. Ei mäleta siiski, et sellest oleks arenenud püsivamaid sõprussidemeid. Tüdrukute koolidega – neid oli kaks, haridusseltsi gümnaasium ja naiskutsekool – olid kontaktid igati kombekohased ja korrapäraseks just esimesega: vastastikused teeõhtud koos õpetajatega, koolipeod, tantsukursused haridusseltsi kooli saalis, kelgutamised koos selle juurde kuuluva kerge kurameerimisega. Olin tüdrukute seltskonnas üsna vilumatu. Millest alustada juttu? Iseasi poiste seltskonnas. Sää! võisin vahel olla ninamehekski.

Arvan, et mu kooliaeg langes õnnelikumale ajajärgule Eesti kooli ajaloos. Eesti oli hiljuti vabanenud võõrast ikkest ja jõudnud üles ehitada oma koolisüsteemi korraliku emakeelse hariduse saanud võimeka õpetajaskonnaga. Saime teadmistele hää aluspõhja, mida hiljem ka võõrsil pole olnud vaja häbeneda. Ülemaailmne majanduskriis oli õnnelikult ületatud. Toimus hoogne ülesehitustöö nii majanduse, kultuuri kui rahvusliku iseteadvuse aladel. Käivitus uusi huvitavaid aktsioone ja üritusi: raamatuaasta, nimede eestistamine, kodukaunistamine, võidupüha ja emadepäeva pühitsemine jmt. Kriisipilved Euroopa kohal tundusid veel kaugeina. Olime õnnelikus teadmatuses varitsevast katastroofist.”⁴

4 Nurk, Harald. Mälestused. - Viljandi muuseumi aastaraamat 2006. Viljandi, 2007.

Mõned aadressid

Viljandi Maavalitsus: Pikk 3

Viljandi linnavalitsus: Linnu, raekoda

Linnahaigla: Väike 6 ja Mäe 4

Linna piiritus- ja viinatagavaraladu ning kauplus: Kindral
Laidoneri plats 6

Kaitseliidu Sakalamaa maleva staap: Jakobsoni 16

Politsei Viljandi–Pärnu prefektuur: Politsei 4

Teater „Ugala“: Tallinna 5

Kinod: „Gloria“ Tartu 9 ja „Täht“ Posti 6

Viljandi vangla: Tallinna 37

Esimene vahepala

Viljandi linnapead

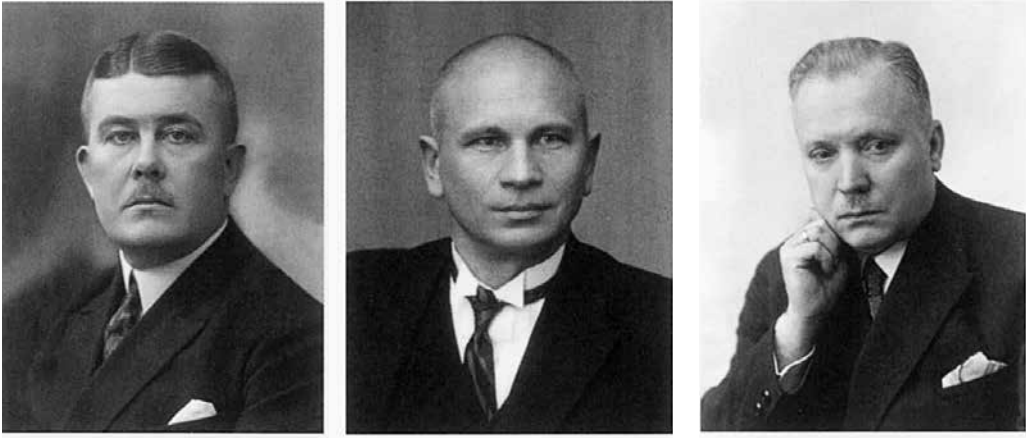
Gustav Talts (1887–1941)

Linnapea 1918-1919

Gustav Talts sündis 29. jaanuaril 1887 Saarde kihelkonnas Pärnumaal. Gustav Talts õppis Tartu ülikooli õigusteaduskonnas ja lõpetas õpingud 1913. aastal Harkivi ülikoolis 1. järgu diplomiga. Ta tegutses 1915. aastast Viljandis advokaadina.

1917. aastal nimetati ta Venemaa Ajutise Valitsuse volitustega Eestimaa kubermangu Viljandi maakonna komissariks ning natukese aja pärast Viljandi linnapeaks. Gustav Talts luges 24. veebruaril 1918 maakohtu hoone rõdul ette „Manifesti Eestimaa rahvastele“. Ta oli teistkordselt Viljandi linnapeaks (pärast Saksa okupatsiooni) aastatel 1918-1919. Vabadussõjas juhtis Viljandis formeeritavate väeosade varustamist.

1920. aastast oli ta Viljandis rahukohtunik ja alates 18. augustist 1921 nimetati Viljandi–Pärnu Rahukogu alaliseks liikmeks. Talts töötas hiljem Viljandis vandeadvokaadina ning oli ka Kaitseliidu Sakala maleva jurist. Gustav Talts oli ka Teatriselts „Ugala“ esimees ning laulu- ja mänguseltsi „Koit“ juhatuse liige. Ühe aasta töötas ta ajalehe „Viljandi Postimees“ vastutava toimetajana ja hiljem ajalehe „Viljandi Uudised“ peatoimetajana.

Gustav Talts August Maramaa Reinhold Simon. Viljandi Muuseum

Gustav Taltsi vangistas NKVD 1940. aasta detsembris ja 1941. aasta aprillis määras NSV Liidu Sõjatribunal talle seitse aastat vangilaagrit ja kolm aastat asumist. Gustav Talts hukkus 5. oktoobril 1941 vangilaagris Sverdlovski oblastis.

August Maramaa (1881–1941)

Linnapea 1919–1921 ja 1927–1939

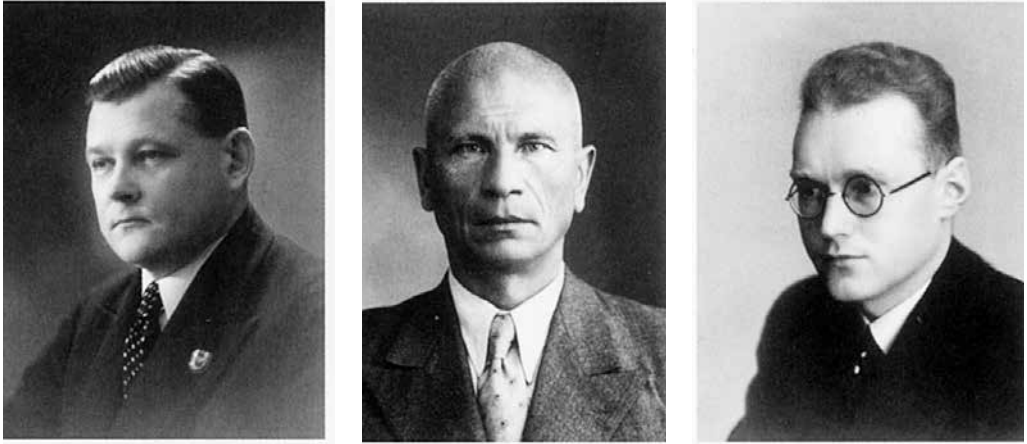
August Maramaa (kuni 1922. aastani Marfeldt) sündis 6. aprillil 1881 Aakre vallas Tartumaal. Ta lõpetas 1902. aastal Tartu Õpetajate Seminari, seejärel töötas Viljandimaal ja Viljandis õpetaja ja koolijuhina. Ta on avaldanud matemaatikaõpikuid.

Maramaa abiellus 1909. aastal Anna Roossoniga. Peres sündis viis last.

Tema väimees Harri Haamer oli mitme koguduse õpetaja, samuti tütrepoeg Eenok Haamer. Tütretütar Maarja Haamer (1969. aastast kodanikunimega Renter) on Eesti ooperilaulja. August Maramaa vend Jaan Maramaa oli keemik.

1938. aastal sai August Maramaa Eesti Punase Risti III klassi teenetemärgi.

Viljandi kuulsa linnapea August Maramaa ja tema koera Neffi eluusuureses skulptuur avati 3. augustil 2007. aastal raekoja kõr-

Jaan Vares August Maramaa Albert Vilms. Viljandi Muuseum

val Trepimäe alguses. Kujundaja skulptor Aili Vahtrapuu. Koer meenutab näiteks ka seda, et kunagi muretseti Maramaa kehtestatud koerte maksustamise tulust „Ugala” teatrile klaver.

Linnapeana pühendus August Maramaa sellele, et Viljandist saaks kaunis sisemaa puhkelinn, kus on arenenud äritegevus ja tööstus ning palju rohelist. Maramaa juhtimisel rajati Viljandisse palju puiesteid, parke, tänavaid ja uusi linnaosi, ehitati staadion, EVE-hotell, uus raekoda, paigaldati rippisild lossimägedesse, ehitati neli koolihoonet, haigla, rannahoone ja palju muud.

Tänane Viljandi on ilus linn paljuski tänu linnapea August Maramaa tegevusele. Viljandis on August Maramaa puiestee.

1941. aastal August Maramaa arreteeriti ja talle määrati nõukogudevastase tegevuse eest üheksa aastat vangilaagrit. August Maramaa suri 1941. aastal Vjatlagis Kirovi oblastis.

Tema abikaasa Anna küüditati 14. juunil 1941 ja suri sundasumis olles 1944. aastal Tomski oblastis. Poeg Ülo Maramaa püüdis 1940 aastal organiseerida üle-eestilist pörandaalust vastupanuorganisatsiooni Päästekomitee, kuid tabati ja lasti 1941. aastal maha. Teised lapsed pääsesid 1944. aastal Läände.

August Maramaa elust ja tegevusest on Heiki Raudla koostanud ja Viljandi Linnavalitsus rahastanud 2004. aastal ilmunud raamatu „August Maramaa aeg”.

Reinhold Simon (1875–1942)

Linnapea 1921–1923

Reinhold Simon sündis 3. jaanuaril 1876. aastal Põltsamaal. Õppis alul Äksi kihelkonnakoolis Tartumaal ja hiljem Viljandi Linnakoolis. Pärast õpetaja kutseeksami sooritamist töötas õpetajana mõne aasta Viljandis van Stryki erakoolis. Peagi loobus ta õpetaja elukutsest ja asus tööle mõisavalitsejana Vinnis, Karistes, Müüsleris ja Viljandi mõisas. Mõisa planeerimisel asus Simon alaliselt elama Viljandi linna, tegutses mitmes majandusettevõttes, ühtlasi hakkas aktiivselt osalema seltsonnategevuses ning linna omavalitsuse töös.

9. veebruaril 1921. aastal valiti Reinhold Simon Viljandi linna peaks. Linnapeana oli ta väga aktiivne. Tema ajal sooritati linna planeerimine ja asuti uuslinnas ehituskrunte väljaandma. Linnapea kohalt lahkunult jätkas ta tööd linnavolikogus. Simon hakkas tegutsema panganduses. Algul juhtis ta Põhja Panga Viljandi osakonda ja hiljem Krediit Panga osakonda. Lisaks oli Simon aktiivne mitmes ettevõttes ja organisatsioonis. Ta oli Viljandi majaomanike seltsi asutajaid ja üks juhtivamaid tegelasi, Viljandi vabatahtliku tuletõrjeühingu esimehe abi ja Kaitseliidu linna malevkonna pealiku abi.

Simon arreteeriti 14. juunil 1941, mõisteti Venemaal surma ja hukati Sverdlovski oblastis Sevurallagis 13. aprillil 1942.

Jaan Vares (1889–1967)

Linnapea 1924–1927

Jaan Vares sündis 21. jaanuaril 1889 Aidu vallas Paistu kihelkonnas. Lõpetas 1907. aastal Viljandi Linnakooli, sooritas 1908. aastal Moskvas küpsuseksami. Õppis aastatel 1909–1917 Moskva Ülikooli arstiteaduskonnas, mille lõpetas arsti kutsega. Alates 1915. aastast teenis ta ka asearstina Venemaa sõjaväes Esimeses maailmasõjas. Akadeemiliselt oli ta Eesti Üliõpilaste Seltsi liige.

Jaan Vares töötas alates 1918. aastast Viljandis arstina, juhatas Vabadussõja ajal Viljandi Ühistöö haiglat.

Ta oli 1920. aastast linnavolikogu liige ning aastatel 1936–1939 volikogu juhataja, aastatel 1924–1927 Viljandi linnaapea.

Aastail 1920–1941 oli Jaan Vares Viljandi Eesti Punase Risti Komitee juhataja ning 1928–1941 kultuuriseltsi „Koit” esimees. Oli ka Noorkotkaste Maleva juhatuses vanema abi, Kaitseliidu malevaülem ja sanitaarpealik, Vabatahtliku Tule-tõrjeühingu arst, kindlustusseltsi „Eesti” nõukogu liige ning Viljandi Majaomanikkude Ühispanga nõukogu esimees. Varesel õnnestus end aastail 1940-1941 NKVD eest varjata, põgenes Nõukogude okupatsiooni eest 1944. aastal koos perega Saksamaale, oli põgenikelaagri arst Wiesbadenis, Kasselis ja Geislingenis. Emigreerus 1949. aastal Kanadasse. Kolis pensionieas USA-sse ja suri 20. oktoobril 1967 Wilmingtonis Delaware’i osariigis.

Tunnustused:

Ühistöö teenetemärk

Eesti Punase Risti III klassi teenetemärk 1921

Eesti Punase Risti mälestusmärgi II järgu II aste 1927

Kaitseliidu Valgeristi III klass

Albert Vilms (1903–1999)

Viljandi linnapea 1939-1940 ja 1941–1944

Albert Vilms sündis 19. septembril 1903 Kõo vallas Viljandimaal. Ta lõpetas 1923. aastal Viljandi maakoha Poeglaste gümnaasiumi. Õppis 1923–1928 ja lõpetas Tartu Ülikooli õigusteaduskonna. Akadeemiliselt kuulus Korporatsiooni Sakala.

1935–1939 vandeadvokaat Viljandis. 6. detsembril 1939 valiti ta ainsa kandidaadina (senine linnapea August Maramaa loobus kandideerimast) 14 poolt- ja 5 vastuhäälega Viljandi linnapeaks. Nõukogude okupatsiooniperioodil tagandati ta juulis 1940 linna-pea kohalt. Suutis end varjata ja pääses arreteerimisest.

1941. aastal pärast Saksa vägede saabumist sai uuesti Viljandi linnapeaks.

1944. aastal põgenes Saksamaale, sealt siirdus aastal 1949 USA-sse. Vilms suri 13. augustil 1999 Fort Collinsis Colorados.

Albert Vilms abiellus ajakirjanik Anton Jürgensteini tütre Else Aino Jürgensteiniga (1904–1997), nende poeg oli Jüri Vilms (1937–2010).

2.

1940 PUNANE RIIGIPÖÖRE

Aga need plakatid löödi kohe keset tänavat laiali. Umbes 10-12 inimest, kõik väga kahtlase välimusega mehed ja naised, astus nende taha ja siis läks lahti... Meeritsa-nimeline Tikuvabriku tegelane astus kõige ette ja vedas kogu selle kireva kamba liikvele kesklinna suunas, mööda Jakobsoni tänavat üles. Plakatitega salkkonna ette sigines kuskilt loosungite kõrvale ka punane lipp. „Minema selle nädalaga! Kus on Eesti lipp?“, hüüti Lastepargi nurgalt, kus oldi valmis vasturongkäiguks. „Politsei! Laiali see bande!“, nõuti ägedalt, ümberringi aina vihased näod.

Viljandimaa Omakaitse aruandest

Okupatsioon

Viljandi jäi oma asukoha tõttu eemale 1939. aasta sügisel NSV Liidu ja Eesti vahel sõlmitud baaside lepingust. Lähim vene lennuväebaas asus Kuusikul Harjumaal. Kuid baltisakslaste kiire lahkumine, Nõukogude sõjaväebaasid ja kohalike punaste tegevuse elavnemine ennustas halba. Baltisakslasi elas 1943. aastal Viljandis mõnisada, tuntuim neist oli kindlasti rikas lennundushuviline ettevõtja Heinz Ungern-Sternberg. Ka tema oli lahkujate hulgas, kuid sõja lõppu mees ei näinud – ta sai surma jaanuaris 1945. aastal Ida-Preisimaal Volkssturmi koosseisus võideldes.

Saatuslik hetk saabus 17. juunil 1940, kui Punaarmee suured väeosad sisenesid pärast esitatud ultimaatumit Eestisse ja okupeerisid riigi kõik tähtsamad keskused. 18. juuniks võttis üha kasvav 100 tuhande meheline okupatsioonivägi oma otsese või kaudse kontrolli alla kõik raudteejaamad, sadamad, lennuväljad, sidesõlmed, postkontorid, omavalitsusasutused ja teised riigi funktsioneerimiseks vajalikud objektid.

Siitpeale ei saanud Eesti Vabariik enam normaalselt toimida, sest NSV Liidu okupatsiooniväed talitasid täielikult oma tahtmise järgi, hõivasid hooneid, saatsid linnatänavatele relvastatud patrulle ja käitusid Eestis kui vallutatud maal.

Seekord saabusid venelased ka Viljandisse ning hõivasid Eesti sõjaväe asupaigad. Linnas paiknenud 4. diviisi staap, Sakala partisanide pataljon ja 5. suurtükiväegrupp olid sunnitud suure kiiruga oma kasarmutest ja hoonetest välja kolima ning otsima uue ulualuse.

Sakala partisanide pataljoni 2. kompanii ajateenija Venda Luik on seda olukorda kirjeldanud niimoodi:

„Kasarmu asus Tallinna ja Jakobsoni tänava nurgal endises aadlipreilide pansionaadis. Kompanii ülem oli Vabadussõja veteran Villu Vaga, rühmaülemad Vaga (Villu vend), Kõlu ja Oidermaa.”

Pärast kolmekuulist väljaõpet saadeti mehed rügementidesse laiali. Et Venda Luik oli juba varem kaks aastat sõjalisi teadmisi saanud, läbis ta koos viie teise mehega instruktorite kursused. Neist said kaadriohvitseride abilised õppustel ja vahiteenistuses.

„Meie ülesanne oli valvata rügemendi ladused, Riia maanteel asus laskemoonaladu ja Kirsimäel suur riideladu. Vaksali tänavas olid punased telliskivihooned ning Vaksali ja Pärnu maantee lahknemise kohal suured kiviaidad, kus hoiti sõjaväevarustust. Käisime kordamööda ümber ladude, nii et teine võis vahepeal naril pikutada. Eriti hoolikalt tuli valvata laskemoonaladu.”

„1940. aastal said alguse erakordsed sündmused, mis pöörasid kogu meie elu pea peale. Ühel päeval marssisid tänavale meie väeosa kõrval asuva linavabriku töölised, kes kandsid loosungeid „Nõuame tööd ja leiba!”. Nad olid aga kõik tööl ja leivapuudust Eestis

ei olnud! Mõne päeva pärast sigines Viljandisse kummalist rahvast, kelle riietus erines meie inimeste omast. Nende käituminegi oli võõras.”

Nõndanimetatud riigipööre lõi segi ka sõdurielu. Samal päeval, kui Tallinnas kukutati seaduslik valitsus, püüti vallutada kasarmut.

Kasutusele olid võetud ettevaatusabinõud. Linnatänavatel liikusid relvastatud patrullid. Kasarmu akendele olid varjatult pandud kuulipildujad.

Venda Luik saadeti koos ühe teise sõduriga Tallinna tänava poolsele nurgale valvesse. Mõlemad olid varustatud püssidega ja said võtta sihikule nii Tallinna kui ka Jakobsoni tänava väravad.

„Peagi sõitis Jakobsoni tänava värava ette kaks Punaarmee kasutuses olevat pikka musta sõiduautot. Neis olid relvastatud mehed. Kasarmu värav jäi suletuks. Seejärel sõitsid autod Tallinna tänava värava ette. Pärast seda, kui eesti sõdurid püssid õlga võtsid, sõitsid autod tagasi eelmise värava taha ja nii ligi kaks tundi. Siis kadusid autod viimaks silmist.

Hoone keldrikorrusel asus rügemendi relvaladu, küllap seda püüti üle võtta.

Peagi saabusid Viljandisse Punaarmee väeosad. Meid aeti kasarmust välja ja paigutati Jakobsoni tänava majadesse, Kaitseväe varustus langes punaväelaste saagiks.”

Tuli korraldus moodustada sõdurite komitee. Selle etteotsa

valiti veebel Salumaa, endine Solmann. Härra asemel pidi ütlema kodanik või seltsimees. Sundkorras käidi koos punaarmeelestega miitingutel.

Venda Luige teenistusaeg lõppes 30. augustil 1940 ja ta oli üks vähestest, kes vabanes Viljandi Sakala partisanide pataljonist Eesti sõdurina.

„Pataljoniülem kolonelleitnant Ratas ütles meile: „Teate, poisid, tahaksin siit lahkuda koos teiega, kuid ei saa.“ Umbes nädala pärast viidi meie pataljon Viljandist ära.“⁵

Kaitseliidu Sakala maleva likvideerimine

Kaitseliidu Sakala maleva relvade äraandmise käsk saabus juba 17. juunil kella 17 ja 18 vahel ja tuli täita kahe-kolme päeva jooksul. Nagu mujalgi Eestis, põhjustas see üldist masendust ja käe-galöömissmeeleolusid, kõigile kaitseliitlastele oli selge, et see on Kaitseliidu likvideerimise esimene samm. Relvastus ja laskemoon anti üle linnas asuva Sakala partisanide pataljoni ja 5. suurtükiväegrupi ladudesse.⁶ Juba kümne päeva pärast järgnes oodatud-kardetud käsk Kaitseliit likvideerida.

Kogu maleva muu vara, ka relvastus, anti üle Eesti sõjale, välja arvatud lipud, embleemid ja auhinnad, mis saadeti Tallinna sõjamuuseumi. Arhivaalid rändasid Sõjaministeeriumi arhiivi, rahasummad aga Kaitseliidu likvideerimiskomisjoni arvele. Kuna asjaajamine oli keeruline, siis lõpetati üleandmine 1. augustil.

Kogu maakonnas andis Kaitseliit ära:

2 suurtükki

2914 püssi koos laskemoonaga

178 püstolit

2 raskekuulipildujat

3 püstolkuulipildujat

660 isiklikku tulirelva.⁷

5 Vösar, Ülo. Vabadusvõitleja Luige sündmusterohke elu. – Sakala, 29. juuli 2006.

6 Raudla, Heiki. Kaitseliidu Sakala malev 100. Viljandi, 2017. Lk 84.

7 Kaitseliidust Omakaitсени. Sakalamaa Omakaitse aruanne. Kaitseliidu likvideerimisest kuni 1941. a lõpuni. Tartu, 2003. Lk 207.

Kaitseliidul oli Viljandimaal kolmteist mitmesugust maaval dust, kuus suuremat hoonet, spordi- ja õppeplatsid, laskera jad, kokku 5,5 miljoni krooni väärtuses. Kohalikud kommunistid olid huvitatud eelkõige Kaitseliidu vastvalminud ruumidest, mööblist, kirjutusmasinatest ja muust kraamist, mida nad ise edaspidi kasutasid. Nii läski Viljandis asuv Kaitseliidu staabihoone üle komparteile „kus käis koos igasugune põhjalangenud element ja ühiskonda kahjustavad inimjätised, kes sealt räuska val ja ähvardaval toonil omi idiotlikke käske ja korraldusi jaga sid.”⁸

Hiljem läski suur osa kinnisvarast ja muudest varadest koha likele kommunistidele. Mis puutub Kaitseliidu lattu kogutud rel vastusse, siis langes see Punaarmee ja NKVD kätte, need hakka sid relvi oma äranägemise kohaselt kasutama. Neid relvi oli hiljem miilitsal ja hävituspataljoniil.

Kuna malevas oli relvade arvestus väga täpne, õnnestus maa konnas ära peita vaid ligi 30 tulirelva, mis hiljem Suvesõjas kasu tusele võeti.⁹ Kaitseliidu liikmed hoidsid edaspidi omavahel sidet ja valmistusid võimalikuks raske olukorra muutuseks – see on sõja alguseks Saksamaa ja NSV Liidu vahel. Tegelikult rohkem maakohtades, mitte linnas. Kuid väidetavalt oli Viljandis põran daalune organisatsioon „Kodumaa võitlejad”, mille kohta ei ole midagi täpsemat teada...

Paraku pidid kaitseliitlased olema valmis, et okupatsioonivõi mud nad arreteerivad, mistõttu need, kel võimalus oli, põgene sid Viljandist maale või mujale Eestisse, kuid paljud aktiivsed Kaitseliidu kohalikud juhid ja alljuhid langesid 1941. aastal punavõimu repressioonide ohvriks. Viljandi malevkonna pealik Oskar Johann Percy Schmidt pääses punavõimu haardest ja suri Saksamaal 1946. aastal.

Mis sai Kaitseliidu Sakala maleva viimasest (ja pikaajalisest) pealikust kolonelleitnant Johannes Raudmäest? Tema oli üks väheseid sellise ametikoha mehi, kel õnnestus punaste käest elu salt pääseda.

⁸ Samas, lk 16.

⁹ Kaitseliidu Sakala malev 100. Lk 86.

Johannes Raudmäe (1891–1973) VR II/3

(16. aprillini 1936 perekonnanimega Eisenberg)

Johannes Eisenberg sündis 22. aprillil 1891 Harjumaal Juuru kihelkonnas Kuimetsa vallas Jürikse talu omaniku pojana. Ta õppis kohalikus külakoolis, Kuimetsa ministeeriumikooli lõpetas 1909. aastal, käis Tallinnas üheaastastel kooliõpetajate kursustel Katarina II linnakooli juures, 1916. aastal Pihkva lipnikekoolis, aastail 1924–1925 alalisväe ohvitseride kursustel ning aastail 1936–1938 ja 1940 Kõrgemas Sõjakoolis. Korp! Rotalia liige.

Oktoobrist 1911 oktoobrini 1912 töötas ta kooliõpetajana. Esimese maailmasõja algul mobiliseeriti augustis 1914 ning teenis sõdurina 18. korpuses, viidi aprillis 1916 üle Läti küttide tagavarapataljoni. Augustis 1916 läkitati sõjakooli, mille lõpetas detsembris. Määrati nooremohvitserina 282. tagavarapataljoni 1. roodu. Jaanuaris ja veebruaris 1917 läbis 285. tagavarapataljonis kuulipildurite kursused. Määrati märtsis 1917 ümberformeeritud 282. tagavarapolgu 2. roodu nooremohvitseriks. Aprillis 1917 viidi üle 180. Ventpils'i polku 5. roodu nooremohvitseriks, juulist oli 1. kuulipildujate komando nooremohvitser. Osales lahingutes Saksa vägede vastu Riia rindel ning osales detsembrini 1917 Haapsalu Rohuküla rannakaitsel. Jaanuaris 1918 vabastati kooliõpetajana teenistusest. Märtsis 1918 astus 3. Eesti polku, kus teenis nooremohvitserina väeosa likvideerimiseni sama aasta aprillis.

Vabadussõja eel 15. novembril 1918 võeti Johannes Eisenberg teenistusse Eesti Kaitse Liitu. Määrati 21. novembrist Toolse piirivalvesalga ülemaks, 16. detsembrist 1918 nimetati ratsasalga ülemaks. Võttis osa lahingutest Punaarmee vastu Viru rindel. 25. detsembril 1918 viidi üle ja nimetati soomusrongide ülemjuhataja (alates veebruarist 1919 Soomusrongide divisjon) staabi adjutan-diks. Märtsis 1919 määrati Soomusrongide divisjoni tagavara-pataljoni 1. roodu ülemaks. Novembris 1919 ülendati alamleit-nandiks ja jaanuaris 1920 leitnandiks. Ta võttis osa lahingutest Punaarmee vastu Lõuna-Eestis ja Pihkva rindel, sai 24. aprillil 1919 lahingus Kõrgepalu juures vasakusse reide haavata ning 17. juulil 1919 lahingus Sahhotsõi küla juures vasakust puu-sast põrutada. Vabaduse Ristile lisandusid 40 000 marka, tasuta

**Johannes
Raudmäe**

maa normaaltalu suuruses ja Vabadussõja mälestusmärk haavatulindiga. Autasumaa suurusega 27,15 tiinu eraldati mais 1921 Valgamaa Karula valla Igaste mõisast. Koht, kus asus kõrts koos majandushoonetega, sai nimeks Raakannu (ka Silla) talu, mis kinnistati tema nimele septembris 1930.

Mais 1920 viidi Eisenberg üle Soomusautode kolonni (veebbruarist 1921 Soomusautode rood) soomusauto „Tasuja“ ülemaks ning oli ühtlasi mõnda aega kolonni kohtu liige. Juunist 1923 oli Soomusrongide brigaadi adjutant. Augustis 1923 määrati 2. soomusrongide rügemendi adjutandi kohusetäitjaks. Ta oli rügemendi kohtu liige ja rügemendi ohvitseridekogu juhatuse abiesimees, juhatuse tagavaraliige ja aukohtu liige. Veebruaris 1924 ülendati kapteniks. Septembrist 1924 juulini 1925 õppis ohvitseride kursustel. Septembris 1926 määrati Kaitseliidu Järva maleva pealikuks.

Viidi mais 1928 üle Kaitseliidu Sakalamaa maleva pealikuks, kellena teenis Nõukogude okupatsioonini juunis 1940. Veebruaris 1930 ülendati majoriks ja veebruaris 1938 Raudmäe nime saanud kolonelleitnandiks. Õppis juunist 1936 oktoobrini 1938

Kõrgemas Sõjakoolis. Juulis 1940 arvati väitekirja kirjutamata juhtimise ja staabiteenistuse kursuse 8. lennu lõpetanuks.

Veel Eisenbergina pälvis Kaitseliidu Valgeristi III klassi (1929), Kotkaristi V klassi (1931) ja Kotkaristi III klassi (1935) autasu. Viljandi linna perekonnaseisuametniku otsusega määrati 16. aprillil 1936 senise saksapärase perekonnanime Eisenberg asemel eestilik Raudmäe. Kui okupatsioonivõimud Kaitseliidu sulgesid, viidi ta 28. juunil 1940 sõjaministri käsutusse ja määrati Sakalamaa maleva likvideerijaks. Raudmäe oli Sõjavägede staabi nimekirjas teenistusest vabastamiseni 25. oktoobril 1940. Elas Valgamaal Raakannu talus ning oli metsatöeline kevadeni 1941, siis asus end varjama.

Johannes Raudmäe nimetati Saksa okupatsiooni algul 10. juulil 1941 Valgamaa Omakaitse ülemaks. Lahkus sellelt kohalt juba 28. juulil Omakaitse ümbernimetamise tõttu abipolitseiks, kus ei soovinud teenida. Määrati 23. augustist 1941 Viljandimaa Omakaitse ülemaks. Alustas 28. septembril 1941 Saksa võimude korraldusel Viljandis Eesti vabatahtlike kaitsepataljoni ülemana üksuse formeerimist. Oli väeosa (hiljem 38. politseipataljon) ülem, see saadeti rindeteenistusse Venemaale sama aasta lõpul. Seejärel töötas Raudmäe Tallinnas autobaasis ning oli Rotermanni tehastes raamatupidaja. Veebruaris 1944 määrati 5. piirikaitserügemendi ülemaks. Juhtis rügementi selle lagunemiseni Emajõe rindel Punaväe pealetungi ajal septembris 1944. Jäi rinde tagalasse. Jõudis paar päeva pärast seda, kui punavägi pealinna vallutas, Jüri Uustalu varjunime all Tallinna, kus varjas end tuttavate ja õe peres.

Raudmäe oli osav mees, ta mitte ainult ei osanud end varjata aastatel 1940-1941, vaid ta pääses punaste käest ka 1944. aastal. Põgenes 25. oktoobril 1944 Kolga rannast mootorpaadiga Soome, kust mõni päev hiljem siirdus Rootsi. Oli algul põgenikelaagris, seejärel Stockholmi loodusteaduste muuseumis arhiivitööl. Kuulus Rootsi Vabaduse Risti Vendade Ühingusse ning nägemise olulise halvenemise tõttu viimastel eluaastatel Rootsi Pimedate Ühingusse. Johannes Raudmäe suri 29. detsembril 1973 Stockholmis kopsuvähki. Tuhastatud põrm maeti Stockholmi

Metsakalmistule, kust 12. augustil 1996 maeti ümber Tallinna Metsakalmistule.¹⁰

Endine abikaasa (lahutatud 1938) Alide-Marie Raudmäe jäi Eestisse ning küüditati märtsis 1949 Siberisse, kus ta suri 1955. aastal. Tütar Aino põgenes septembris 1944 Saksamaale, kevadel 1945 pääses isa juurde Rootsi, hiljem asus elama Kanadasse.

Riigipööre „Tööraha meelevaldus“

Viljandi ei kuulunud Eesti suurimate linnade hulka ega olnud seega kohalikele kommunistidele 17. juunil 1940 teostunud okupatsiooni järel toimuvaks „revolutsiooni“ imiteerivaks etenduseks oluline koht.

Viljandis oli mitu vabrikut ja sealsetest töolistest moodustatigi meelevaldajate tuumik. Tösi, neid ei olnud just palju ja kogu üritus kukkus välja üsna kesine. Politseil oli karm käsk punaseid mitte häirida ja seega said punased vabalt oma musti plaane teoks teha.

Punased tegelased ise kirjeldavad Viljandis toimunut väga suurejooneliselt. Varahommikul jõudsid Tallinnast Viljandisse EKP Illegaalse Büroo saadetud kaks ametiühingutegelast Dimitri Kuzmin ja Konstantin Vitsut, kes kutsusid kokku kohaliku „aktiivi“ (Hans Laos, Jaan Pöder, Peeter Puis, Voldemar Mölder, Edgar Tomusk jt) ja andsid käsud kätte. Kibekiiresti alustati meelevalduse korraldamist.

„Jakobsoni tänaval asuvas koolimajas oli meil staap. Siia tulid kokku Viljandi vabrikute töölisvanemad. Artelli „Täht“ töötajad ostsid punast kangast, valmistati lippe ja loosungeid. Koguti kokku orkester. 21. juunil kell pool kaksteist olime kõik koos koolimajas. Raskusi oli vaid linavabriku tööliste väljatoomisega. Vabriku omanik tegi kõik selleks, et takistada oma töölisi tänavale minemast. Kuid vaatamata peremehe kihutustööle jäid linavabriku masinad

¹⁰ Õun, Mati; Pihlak, Jaak. Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased, 2. kogumik, Tallinn, 2002, lk 89–90.

Oskar Abori ja Konstantin Vitsut

seisma ja töölised tulid demonstratsioonile. Tööliskoloni eesotsas sammus orkester, kes mängis revolutsioonilisi laule. Punaste loosungite ja lippudega demonstratsioon suundus Ugala teatrisse, kus peeti miiting.”

Miitingul esines kõnega Vitsut, pärast seda liikus rongkäik taas läbi linna maakonna gümnaasiumi parki, kus Vitsut pidas uue kõne.¹¹

Selle kirjelduse järgi näib tegemist olevat võimsa demonstratsiooniga, mida ürituse tunnistajad ja pealtnägijad paraku ei märganud.

Ajaleht „Oma maa” kirjeldas sama sündmust oma 22. juuni lehenumbris üsna erapooletult, nimetades seda „Tööliste meeleavaldus Viljandis”. Meeleavaldajate nõudmised olid samasugused nagu Tallinnas ja mujalgi Eestis: laimavad ja valelikud süüdistused Eesti Vabariigi valitsuse vastu „sõja provotseerimises”, sealhulgas ka nõue saata laiali Kaitseliit (mis punaste väitel ilmselt oma olemasoluga seda sõda provotseeriski?), samuti Stalini ja Punaarmee ülistamine.

¹¹ Kuuli, Olaf. Revolutsioon Eestis 1940. Tallinn, 1980. Lk 84-85.

Linnavõimu ülevõtmine

Kuidas Viljandis punased korraldasid Riigivolikogu nn valimisi? 1940. aasta suvel kandideeris Viljandi linna 59. valimisringkonnas punase Eesti Töötava Rahva Liidu esindaja Oskar Abori. Rahvuslik opositsioon esitas vastukandidaadiks Armil-Johannes Looga, kelle aga punased enne valimisi kõrvaldasid. Viljandis käis ametlikel andmetel valimas 84,5%, neist hääletas ETRL-i poolt võltsitud andmetel 90%.¹²

Seejuures ässitas ränga poliitilise surve all olev ajakirjandus mõõdutundetult hääletama punaste poolt – nii näiteks ilmus „Sakala” esiküljel suur kuulutus: „KAS OLETE JUBA HÄÄLETANUD? AINULT RAHVAVAENLASED JÄTAVAD OMA HÄÄLE ANDMATA! KÕIK HÄÄLED ETRL-le!”¹³

Rahvuslik vastukandidaat Looga oli ohvitser, hiljem oli ta Saksa sõjaväes 1. piirikaitserügemendis, langes 17. septembril 1944 vangi ja veetis kaksteist aastat vangilaagrites. Kuid jäi ellu, pöördus tagasi kodumaale ja suri 1986. aastal Viljandis.

Uus kommunistlik võim Viljandis kehtestati astmeliselt. Kuni 30. juulini 1940 oli linnapeaks Albert Vilms, ta lasti ametist lahti ning määrati esialgu uueks linnapeaks alates 1. augustist Adolf Mannermaa. Viimane püsis ametis lühikest aega. Hiljem jaanuaris 1941 loodi juba sovetliku linna töörahva saadikute nõukogu täitevkomitee esimehe ametikoht ning sellel kohal olid esialgu poolteist kuud Jakob Koppel, seejärel kuni juulini 1941 endine kojamees ja kingsepp (õige sotsiaalse päritoluga!) Mihkel Link. Viimane olevat suhtunud linnapea kohustustesse üsna ükskõiksel ja kirjutanud alla ükskõik mis paberi, mida alluvad talle ette pannud.¹⁴

Kuid juhtivaks jõuks Viljandis oli kindlasti järgmine „troika”: EK(b)P maakonnakomitee kohalik ninamees Oskar Abori ja uus punane „linnapea” Mihkel Link, samuti Viljandi Tartu maakonna

12 Uuet, Liivi; Kaup, Erich. Sotsialistliku revolutsiooni käsiraamat. Dokumentide kogumik Eesti okupeerimisest 1940. aastal. Tallinn, 2011. Lk 367, 369.

13 Sakala, 15. juuli 1940.

14 Raudla, Heiki. August Maramaa aeg. Viljandi, 2010. Lk 172-173.

täitevkomitee esinaine Elfriede Piir. Seejuures Linki ei peetud „tegijaks”, vaid rohkem marionetiks.

Sõja algul saabus Tallinnast kohale ka kompartei keskkomitee erivolinik Artur Vaha. Nemad siis kamandasidki üksteise võidu linnas ja nende hiljem kirjutatud ettekannetest näeme, kuidas nemad toonast olukorda hindasid.

Tegelikult aga korraldasid paljusid asju (küüditamist, arreteerimisi, hukkamisi) hoopis kaks julgeolekumeest, kes said korraldusi oma ülemustelt. Need olid NKVD Viljandimaa osakonna ülem Jaan Karu, NKVD peamees Viljandi linnas Nikolai Kornjuhhin ja NKGB Viljandi osakonna ülem Johannes Mägi.

Arreteerimised ja küüditamised

Kuidas võeti üle korrakaitsestruktuure? Esimestel okupatsioonipäevadel jäeti politseinikud rahule, kuid alustati politsei juhtkonna väljavahetamisega.

5. juulil asuti looma „punast kaitseliitu” ehk nn Rahva Omakaitset. Hiljem on kirjutatud, et sellesse astusid igasugused pätid ja pööbli hulka kuuluvad isikud, kes varustati Kaitseliidult äravõetud relvade, laskemoona ja muu varustusega. Rahva Omakaitse liikmetele loodi vorm, mis sarnanes Hispaania kodusõjas sõdinud punaste vägede sõdurivormiga (meenutas töötunikesid). Organisatsioon oli vajalik uue võimu vastaste hirmutamiseks ja terroriseerimiseks, selle kohalikuks ninameheks (Pärnu-Viljandi piirkond) sai Eduard Elbrecht.

Pärast Eesti lõplikku annekteerimist 6. augustil 1940 vallandati kogu politsei senine koosseis, Rahva Omakaitse saadeti laiali seoses Töölis-talupoegade miilitsa loomisega septembris 1940, enamik isikkoosseisust astus miilitsasse. Ülalmainitud Elbrechtist sai Viljandi NKVD filiaali esimene juht.

Miilits ja julgeolekuasutused seadsid end sisse endise politseiprefektuuri asupaigas nn Politseihoones või Politseilossis (nii nimetati seda maja rahva hulgas mitteametlikult), mida nüüd tulnuks vast ümber nimetada „Miilitsalossiks”. Lossi nime sai hoone seetõttu, et tegemist oli juba 1930-ndatel aastatel riigis-

tatud Viljandi mõisa häärberiga. Tänapäeval asub hoones hotell „Schloss“.

Võib veel lisada, et kuigi miilitsad ja nende ninamehed olid „õige päritoluga ja ustavad“, kaasnes sellega puudulik haridus, kahtlasevõitu minevik ja sageli olid nad peaaegu kirjaoskamatud. Nagu selgus 1941. aasta suvel, ei olnud kõik neist läbinisti punased, osa miilitsatest jooksis üle metsavendade poole, mõned vabastasid ka vangistatud.

Viljandi–Pärnu politseiprefekt Jakob Vares tagandati ametist 10. juulil, ülejäänud politseiametnikud vallandati eri aegadel juulis-augustis.¹⁵ Varese vahistas NKVD juba 19. septembril 1940 ja ta hukkus märtsis 1942 Siberis. Varese asemel määrati sellele ametikohale esialgu Tallinna konstaabel Oskar Pärn.¹⁶

Arreteerimised Viljandis algasid juba suvel 1940. Eestisse saabunud NKVD organid alustasid arreteerimisi varem koostatud nimekirjade alusel, vaatamata sellele, et formaalselt tegutseti veel iseseisva riigi territooriumil. Sihikul oli kogu eliit – punaste eesmärgiks oli jätta eesti rahvas ilma juhtideta ja ülejäänud järjekindlalt piitsa ja präänikuga ajupesta.

Arreteerimised kestsid praktiliselt kuni viimaste päevadeni enne 8. juulit 1941, mil Saksa väed Viljandi vallutasid.

Uus okupatsioonivõim pidas „rahvavaenlasteks“ esmajoones ohvitseri, kohalikke Kaitseliidu juhtivaid tegelasi, politseiametnikke, Eesti Vabariigi aegseid omavalitsusasutuste juhtkondi, seltskonnategelasi, jõukamaid ettevõtjaid ja taluperemehi – kusjuures raskendavaks asjaoluks loeti nende osavõttu Vabadussõjast, vabadussõjalaste liikumisest või Isamaaliidu tegevusest – tegelikult üldse mingi vara olemasolu või ühiskondlikku aktiivsust.

1941. aasta suveks oli avaliku elu tegelastest juba olulisem ja kommunistide arvates hädaohtlikum osa arreteerimistega kõrvaldatud. Arreteeritustest jäid ellu vaid vähesed.

Muidugi leidis ka neid, kes pääsesid. Kuid selliseid, kes suut-

15 Estonia 1940-1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Tallinn, 2006. Lk 125.

16 Sakala, 5. juuli 1940.

sid end edukalt varjata tänu elukoha muutmisele (või kavalamad ka nimevahetusele), oli üldiselt vähe. Näiteks endised linnapead Albert Vilms ja Jaan Vares, maavanem Hansen, samuti Kaitseliidu malevapealik Johannes Raudmäe ja 4. diviisi ülem kolonel Jaan Maide. Üldse torkas Viljandis silma, et terve rida tähtsaid ametimehi, kes mujal Eestis kätte saadi, jäid seal tabamata. Ja ka vastupidi: 1941. aasta suvel pääsesid põgenema kõik punaste juhid.

Küüditamine Viljandis

Eeltööd suurküüditamiseks algasid 13. juunil. Selle päeva õhtuks kamandati kõik maakonnas asuvad autobussid ja veoautod koos nende juhtidega Viljandisse Põllumeeste seltsi hoovi aadressil Tallinna 5. Autojuhtidele muidugi ei selgitatud, milles asi, öeldi vaid, et tegemist on eriülesande täitmisega. Autojuhte hoovist enam välja ei lubatud. Muidugi äratas selline transpordivahendite koondamine kesklinna linnaelanike tähelepanu. Levis ärevus ja teadmatus. Levis kuulujutt, et venelased hakkavad oodatava sõja tõttu oma perekondi Venemaale evakueerima või siis sinna-samasse viima Eestis kokkuröövitud vara.

Kella 23 paiku hakkasid autod gruppide viisi hoovist välja sõitma igale poole Viljandimaale. Peagi, see tähendab 14. juuni hommikul, jõudis linlasteni kumu, et see ja see perekond on öösel poolalasti voodist välja kistud, autosse käsutatud ja teadmata kuhu sõidutatud. Kogu 14. juuni jooksul oli näha neidsamu autosid NKVD meeste ja miilitsatega ringi sõitmas. Viljandimaal kestis küüditamine kuni 15. juuni hommikuni.

Viljandi küüditatud koguti linna lennuväljale, kust nad hiljem bussidega Puka raudteejaama toimetati. Sinna-samasse veeti ka Lõuna-Viljandimaa küüditatud, samal ajal kui Põhja-Viljandimaa küüditatud veeti Jõgeva raudteejaama. Seal tuubiti räpased loomavagunid täis Eesti inimesi ja pika ootamise järel algas sõit teadmata kohta, kust enamik kodumaale tagasi ei jõudnudki.

Viljandis 118 küüditatust tuleks tuntuimatest inimestest ära märkida advokaat ja Kaitseliidu kompaniipealik Hans Ester, linna raamatupidaja, kaitseliitlane ja Vabadussõja-aegne Kaitseliidu

kompanii pealik Mihkel Joonson, advokaat Jaan Baars, endine linnapea Gustav Talts. Viljandi vallast küüditati erukindral Jaan Soots.¹⁷

Mida jutustavad sellest sündmusest viljandlased, kes kogu seda barbaarsust pealt nägid (ja hiljem punastele kätte maksid).

Keegi A.S. jutustab:

„Isegi siis, kui 14. juuni hommikul linnas levis hirmus jutt küüditamistest, ei uskunud veel, et midagi nii toorest, nii jõhkrat ja nii alatut võib olla. Arvasid, et see on vahest siiski tühine kuulujutt, nagu neid ikka armastatakse korrutada, kui sääsest elevanti tehakse. Ent see oli vist ka ainus ja viimane kord, kus tõsiasi osutus jubedamaks ja drastilisemaks kuulujutust. Kui „Ugalast“ pärast seda, kui seal selgus, et eesti rahva reeturite ja nende asiaatidest peameeste käsi haaras isegi sealsete inimeste järele, tagaukse kaudu hirmunult linna pagesin, siis vuraski see auto võika mongooliga mööda. Nüüd oli pilt korruga klaar.

Hiljemini olen mitu korda endale teinud vaikselt etteheiteid, et kas ma siiski poleks võinud aimata seda, milleks need tüübid kõik Viljandisse sõitsid, et kas poleks siis saanud mõnda sugulast

¹⁷ Kaitseliidust Omakaitсени II. Lk 64–66.

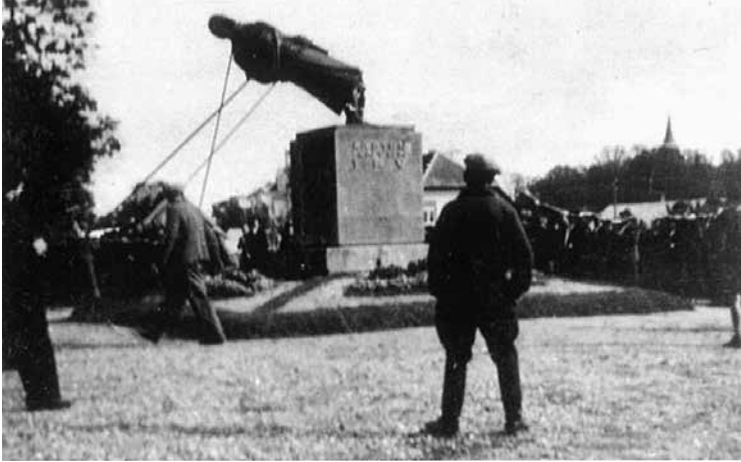
või sõpra hoiatada hädaohu eest. Aga meie ei aivanud isegi siis midagi, kui autod juba Põlluseltsist vurasid üksteise järele laiali maakonda. Tõde, kohutav tõde ilmnes alles siis, kui juba linnas pandi karm, halastamatu käsi esimeste perekondade külge. Siis oli meile kõik selge. Kohutavalt selge. Nüüd on sellest õudsest päevast möödunud aasta. Aasta on küllalt pikk aeg, et nii mõnelegi värsketele kalmule kasvatada muru, ta jõuab silitada ja pehmeneda raskeimatki leina. Kui meie oma kõige kallima ja väärtuslikuma inimese haul seisame aasta pärast ja seal oma leinapisaraid vaikselt valame, siis lohutab meid juba alateadvuses arusaamine kaduviku loomulikkusest, ja paratamatusest. Aga sellelt ei ole aasta midagi maha kustutanud. 14. juuni seisab meie ees kõiges omas kohutavuses ja jubeduses sama selgelt, nagu aasta tagasi. Sest siin ei ole midagi, mis meid enesestmõistetavalt lohutaks.

Siin ei olnud tegemist paratamatu kadumisega, loomuliku surmaga. Siin oli toimunud vägivaldne akt. Rasked haavad olid lõigatud rahvuslikult tuksuva südameni, oli rüvetatud rahvusau. Need ei olnud leinapisarad, mida meie nutsime 14. juuni hommikul 1941. aastal, need olid häbi ja viha pisarad. Ja kui meie nüüd leiname küüditatud ja neile mälestuses jälle mõne pisara järele valame, siis pole need vaiksed leinapisarad, vaid nendes pisarates on sügav viha kõigi nende vastu, kes julgesid nii toorelt oma asiaatliku käpa sirutada meie rahva järele. Meil on täna lipud poolvardas. Meie mälestame oma küüditatud sugulasi ja sõpru. Aga meie ei leina neid hädas palves käsi kokku pannes. Meie mälestame neid käsi rusikas hoides!"¹⁸

14-aastane koolipoiss Ants Kõverjalg:

„Siis saabus 14. juuni 1941. Varahommikul sõitsid meie Riia maantee ääres asuvast majast mürinal mööda veoautod, kas-tis püssimeeste vahel kompsudega inimesed. Need haavad, mis sel päeval eesti rahva südamesse löödi, ei kasva ealeski kinni. Tsviliseeritud rahva jaoks oli kujuteldamatu, et kohtuotsuseta saadeti maalt välja tuhanded pered, ilma, et neil lastaks kaasa võtta isegi kõige hädavajalikumaid asju: riideid, toiduaineid, tarbeasja-

18 A.S. Mälestades. – Sakala, 13. juuni 1942.

**Kapten Anton Irve
monumendi
purustamine.**
Viljandi Muuseum

dest rääkimata. Mehed, perede toitjad, eraldati jõhkralt naistest ja lastest. Üleiniimlik kannatuste koorem murdis paljud juba teel Siberisse.

Elasime üsna Viljandi tollaegse lennuvälja läheduses, Reinu tee ja Riia maantee nurgal. Sel saatuslikul hommikul hakkasid juba varavalges mööda Riia maanteed liikuma veoautod ja bussid. Veoautodel istusid, vintpüssid põlvede vahel, enamasti pilusilmsed lõunamaalased, bussides aga surmani hirmul nutvad naised, lapsed ja mehed. Meelde on jäänud, et lennuväljal oli kohutavalt palav, autorataste alt aga lendas õhku peenikest tolmu, lennuväli oli tolmupilvedest lausa hall.

„Sinimütsimehed“ – tollal kandsid NKVD sõdurid sinise äärega vormimütse – olid kõik pilusilmsed, ei osanud isegi vene keelt. Nad piirasid autokolonni tihedalt ümber. Neile lähenejatele korrati vaid üht: „Von otsjuda, budu streljatj!“

Üks ema palus, et toaksin ta paariaastasele lapsele kusagilt vett. Kuna elasin sealsamas lähedal, ruttasin koju, leidsin köögilaualt kaheliitriise klaaspurgi, pumpasin selle kaevust vett täis ja jooksin lennuväljale tagasi. Lapse ema sirutas juba soldatite vahelt käe purgi järele, kui üks „pilusilm“ selle kõikide nähes puruks viskas. Oli kange tahtmine sellele lojusele kallale minna, aga minule suunatud täägiots sundis taganema. Laps nuttis, ema ahastas, sõdurite asiaatlikel nägudel oli vaid irve, ei inimlikkuse raasugi. Võib arvata,

mis jäi seda pilti jälginud poiste hinge. Oldi võimelised näitama vaid rusikat. Samasugust jõuetut viha tuli veel üsna hiljaaegu ligi 50 aasta jooksul taluda, küll mõnevõrra teisel kujul ja tasandil.”¹⁹

Võib vaid lisada, et tänapäeva Eesti elanikele on küüditamised kurvaks ajalooliseks sündmuseks, mida igal aastal mälestatakse. Aga tol ajal oli Juuniküüditamine eestlastele šokiks, mis vapustas kõiki, kohati isegi punaseid ja nende kaasajooksikuid. Ja kuna tegelikult peeti kõiki küüditatuid tol ajal juba hukkunuteks, keda ei saa enam päästa, siis leiti 1941. aasta Suvesõja ajal, et küüditamises osalenud punastele massimõrvaritele on ainuõigeks karistuseks mahalaskmine. Mis iseenesest oli täiesti õiglane karistus.

Viljandi elanikkonna kaotused perioodil 1940-1941

olid Omakaitse 1942. aastal avaldatud aruandes (ZEV (saksa keeles Zentralstelle zur Erfassung der verschleppten und mobilisierten Esten, eesti keeles Äraviidute Otsimise ja Tagasitoomise Keskus andmeil) järgmised:

1. Arreteeritud	83
2. Küüditatud	118
3. Teadmata kadunuid	16
4. Mõrvatuid	14
5. Vabatahtlikult kaasa läinud	111
6. Tegevväes ära viidud	72
7. Kutsealuseid viidud Venemaale	122
8. Ametikohustuste täitmisel ära viidud	26
Kokku	562 ²⁰

Sõjategevuses linnaelanikke teadaolevalt surma ei saanud, kui välja arvata kolm linnametsavenda Kaarel Ehajärv, Herbert Järv

¹⁹ Kõverjalg, Ants. Valikud elus. Esimene raamat. Surmaväljad. Tallinn, 2006. Lk 43–45.

²⁰ Tabelis olevad arvud pärinevad Viljandi Omakaitse aruandest (avaldatud 2003. aastal) lk 209–211. Tegevväes äraviidute arv on tuletatud mobiliseeritute arvust (linna ja maakonna suhe).

ja Eduard Leemet. kellest tuleb juttu järgmises peatükis. Samuti ei ole siin arvestatud neid viljandlasi, kes põgenesid linnast ja osalesid Suvesõjas mujal Eestis.

Mobilisatsioon Punaarmeesse oli kogu Viljandimaal tagasihoidlik ja seda õnnestus teostada peamiselt maakonna põhjaosas. Kokku saadi mehi 735 ehk 2,1% meestest (kogu Eesti keskmine oli 6,3%).

Punaste tegevus Viljandis uue korra kehtestamisel

Pärast Eesti annekteerimist augustis 1940 asusid uued võimumehed natsionaliseerima. Omanikelt võeti ära elumaju, kortereid, kauplusi, ärisid, ettevõtteid, pangas kontol olev raha, välisvaluuta, kuld-hõbe ja mitmesugust muud vara. Põhimõtteliselt võeti ära kõik, mis endast väärtust kujutas. Suurematesse korteritesse majutati lisaelanikke – seda nimetati sovetižargoonis „tihendamiseks“. Leiti, et ühe inimese kohta võib olla teatud hulk ruutmeetreid ja mis üle selle, see tuli ära võtta. Muidugi ei kehtinud need piirangud kompartei ja NKVD tuusade kohta.

Pidevalt sadas uutest võimuorganitest uusi ja sageli veidraid käske ja korraldusi, perioodiliselt peeti koosolekuid, tehti algatusi, korraldati miitinguid ja demonstratsioone uute punaste pühade puhul, kus tuli tassida Stalini pilte, punalippe ja punaloosungeid. Inimesed kartsid arreteerimist ja Siberisse saatmist, vangistada võidi ka süütute naljade või anekdootide eest – seda sai tõlgendada „nõukogudevastase agitatsioonina“. Ja kardeti põhjendatult: inimesed kadusid ja paljud neist ei tulnud enam kunagi tagasi. Tegutsesid nuhid ja „koputajad“.

Esimese punase aasta kokkuvõttes võib öelda, et okupatsioonivõimude tegevusest võimuhaaramisel ja -jagamisel jäid Eesti Vabariigile ustavad eestlased eemale, eelistades vähetähtsaid ametikohti või siirdusid isegi lausa lihttöölisena linnast välja. Kuid samas töötas terve hulk endisi väiksemaid ametimehi ikka samadel kohtadel edasi.

Uued võimumehed tundsid end elu peremeestena ja teiste inimeste saatuse üle otsustajatena. Ka nende hulgas oli mitu erineva tähtsusega gruppi. Kõige tähtsamaks pidasid ennast reeglina

**Punane propaganda
linna Vabadusplatsil
7.novembril 1940.**
Viljandi Muuseum

NKVD ja NKGB mehed. Ülejäänud punastest tegelastest tähtsaimad olid „vanad bolševikud“, kes olid reeglina juba 1920ndate aastatest kommunistliku partei EK(b)P liikmed. Kõige „kindlamad seltsimehed“ pidid olema kindlasti „kodanlikes vanglates“ istunud – ja mida kauem, seda parem. Nendega konkureerisid ka NSV Liidust tulnud venelased ja venemaa-eestlased, kes suhtusid kohalikesse seltsimeestesse kahtlustega – need võisid olla nakatatud kodanliku „mürgiga“.

Kuid selliseid „eriti kindlaid ja ustavaid“ bolševikke ei jätkunud igale poole, seetõttu moodustasid suurema osa vasakpoolse maailmavaatega isikud, kes olid Eesti iseseisvuse ajal olnud riigivõimule lojaalsed ja tegutsenud erinevates töölisorganisatsioonides. Seejärel muidugi oportunistid-tuulenuusutajad, kes haistsid võimalust segastel aegadel karjääri teha. Ja viimaseks kihiks olid kas liigse alkoholitarbimise tõttu või muudel põhjustel allakäinud tegelased, kes arvasid saabunud segastel aegadel olevat hea võimaluse jõuda tähtsatele ametikohtadele, pääseda ligi suurtele rahadele ja elada lahedat elu. Ning ei saa jätta ka mainimata noori vasakpoolsete ideaalidega inimesi, kes arvasid ekslikult, et nüüd saabub uus ajastu inimkonna ajaloos ja trügisid komsomoli liikmeks. Mõned neist tulid peagi mõistusele, kuid osa muutus eriti ägedateks fanaatikuteks.

Teine vahepala

Viljandi väeosad

Viljandis oli Teise maailmasõja ajal väga erinevaid väeosi. Selles vahepalas ei huvita meid venelaste ega sakslaste omad, vaid vaatleme ainult eestlaste omi. Need jagunesid Eesti Vabariigi sõjaväe, hiljem aga Saksamaa ja NSV Liidu relvajõudude vahel.

4. diviis

See diviis oli Eesti väekoondis, mis loodi juba NSV Liidu baaside perioodil 1. veebruaril 1940 lisaks juba varasemale kolmele diviisile – tegelikult jagati olemasolevad väeosad diviiside vahel lihtsalt ümber. Formaalselt oli uue diviisi ülesandeks valmistuda Eesti kaitseks lõunasuunalt (oletatavasti siis Saksamaa poolt?).

Diviisi ülem oli kolonel Jaan Maide ja diviisi staap asus Viljandis. Kogu Eesti oli jagatud sõjaväeringkondadeks ja kaks sõjaväeringkonda moodustasid reeglina ühe diviisi territooriumi.

4. diviisi rajooni kuulusid Pärnu–Viljandi ja Valga sõjaväeringkonnad.

1940. aastal kuulusid diviisi koosseisu kuus eri väeosa, neist kaks paiknesid Viljandis: Sakala partisanide pataljon ja 5. suur-tükiväegrupp. Ülejäänud neli väeosa olid Pärnus (6. ja 9. üksikud

Jaan Maide

jalaväepataljonid) ja Valgas (3. üksik jalaväepataljon ja 4. tanki-
tõrjekompanii).

Kokku kuulus 4. diviisi väeosade koosseisu 1320 meest, kellest
1. juulil 1940 oli nimekirjas 1373 ja kohal 1322.

4. diviisi eksisteerimisaeg jäi väga lühikeseks, sest juba sama
aasta suvel pärast Eesti okupeerimist ja annekteerimist Eesti
sõjavägi likvideeriti koos kõigi oma väekoondiste ja üksustega.

Sakala üksik jalaväepataljon

See oli kuulsusrikka ajalooa väeosa, mis moodustaski olulisema
osa Viljandis paiknevatest Eesti sõjaväeosadest.

Sakala üksiku jalaväepataljoni loomise ajaks loetakse 25. detsembrist 1918, kui moodustati alampolkovnik Hans Kurvitsa juhtimisel Viljandis väeosa, mis sai esialgu nimeks Viljandi kaitsepataljon. Aasta hiljem laiendati pataljon Sakala partisanide polguks.

Väeosa staap paiknes aadressil Jakobsoni 14, kasarm aga Tallinna maantee 20 / Jakobsoni 18/21.

5. suurtükiväegrupp

5. suurtükiväegrupp paiknes Viljandis. Enne 1940. aastat kuulus suurtükiväegrupp 3. diviisi koosseisu, hiljem 4. diviisi koosseisu.

Suurtükiväegrupi ülem oli major Artur Tenno.

5. suurtükiväegrupi staap asus Viljandis aadressil Jakobsoni 4.

1. patarei paiknes Heimtali mõisas.

2. patarei oli algsest Heimtali mõisas, hiljem Viljandis.

3. patarei asus algsest Viljandis Eha tn 2 (Viljandi Saksa käsitöölise seltsi maja), hiljem asus Heimtali mõisa.

Sakala pataljoni ja 5. suurtükiväegrupi väeosad likvideeriti koos Eesti sõjaväe ärakaotamisega ja isikkoosseis suunati Lõuna-Eestis paikneva Territoriaalkorpuse uutesse väeosadesse Lõuna-Eestis.

Viimane pataljoniülem oli kolonelleitnant Aleksander Ratas.

Viljandis oli eesti sõjaväelasi üsna vähesel arvul:²¹

	1. september 1939	1. juuli 1940
Sakala Partisanide pataljon	83	214
5. suurtükiväegrupp	161	181
KOKKU	244	395

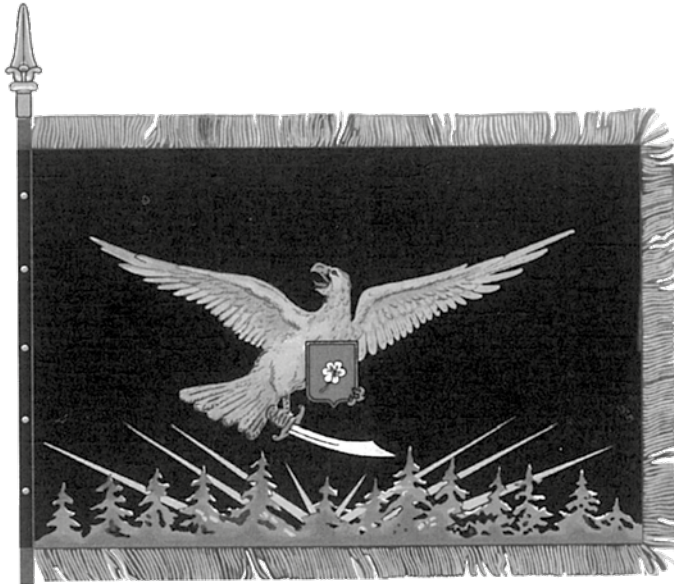
Kaitseliidu Sakalamaa malev

Sakala malevat juhtis 1928–1940 (vaheaeg 1936–1938) kolonelleitnant Johannes Raudmäe. Viljandi linna malevkonna pealik oli kolonelleitnant Oskar Percy Schmidt.

21 Sõja ja rahu vahel I kd. Tallinn, 2004. Lk 442-443, 453.

Viljandimaa kaitseliitlased

**Sakalamaa
maleva lipp**

Malev koosnes kaheksast malevkonnast: Viljandi linn, Põltsamaa, Lembitu, Karksi, Pilistvere, Kolga-Jaani, Paistu ja Keskmalevkond. Lisaks veel Viljandis asuv suurtükidivisjon ja autodivisjon, raskekuulipilduja pataljon, sidekompanii, gaasikaitse pataljon, raudteekompanii, ratsaeskadron, motoriseeritud kompanii ja orkester.

1938. aastal oli Sakalamaa malevas 3715 kaitseliitlast, 1218 naiskodukaitsjat, 1442 noorkotkast ja 1558 kodutütart.²² Viljandi linnas paikneid Viljandi linna malevkond (229 meest) ja Viljandi linna patarei nr 1 (42 meest).²³

Viljandi hävituspataljoni aastal 1941

7. Viljandi hävituspataljoni moodustamist alustati juba 22. juunil 1941. Komandör oli NKVD piirivalve kapten Mihhail Pasternak, komissariiks August Mürsepp, staabiülemaks esialgu Andrei Jakimov, seejärel vanemleitnant Semjon Timoš.²⁴ Esialgu oli selles 200 meest, hiljem 400 ringis.²⁵ Samas väidab punapealik Vaha, et 8. juulil Viljandist lahkudes oli pataljonis vaid 180 meest ja lisaks veel 60 miilitsat.²⁶ Võimalik, et pataljoni isikkoosseis suurenes uute meeste liitmise tõttu Võrust, Läänemaalt ja mujalt.

Hävituspataljoni tuumiku moodustasid kommunistid, komnoored ja muu punane aktiiv, kes võeti sinna mobilisatsiooni korras. Hiljem võeti juurde ka vabatahtlikke. Pataljonil puudus vormiriietus, kanti punaseid käesidemeid venekeelse kirjaga ИБ (istrebitelnõi bataljon). Hävituspataljonlased olid relvastatud üsna kehvasti, vähehaaval jõuti niikaugemale, et iga mees sai vintpüssi ning pataljoni peale paar kergekuulipildujat ja Soome püstolkuulipildujat.

22 Sõja ja rahu vahel II kd. Tallinn, 2010. Lk 685-686.

23 Kaitseliidu Sakala malev 100. Lk 39.

24 Estonia, lk 488.

25 Sortside saladused VII. Viljandi punased kutsetööl (koostaja Mart Arold). Tartu, 1998. Lk 21.

26 Samas, lk 7.

Hiljem lisandus veel käsigranaate ja kaks-kolm raskekuulipildujat. Relvad saadi miilitsalt ja linna sõjakomissariilt (sõjaväeladudest), hiljem saabus neid veel Tallinnast.²⁷

Mootorsõidukite mobilisatsioon kohe sõja algul oli hävituspataljoni varustanud küllaltki hästi transpordivahenditega (bussid, veoautod, mootorrattad).

Komandörkoosseisu moodustasid NKVD piirivalve ohvitserid, kes ei osanud eesti keelt. Enamik hävituspataljonlasi ei osanud jälle vene keelt – seega oli suhtlemine raskendatud.

Hävituspataljonlased tegutsesid juuni lõpus ja juuli algul Viljandimaal metsavendade vastu. 8. juulil osalesid ka Viljandi kaitses, seejärel pagesid Põltsamaale. Pataljon likvideeriti augustis 1941.

Viljandi partisanide salk aastal 1941

Erinevalt mitmes maakonnas moodustatud suurematest eesti rahvusväeosadest, mis osalesid ka Tallinna vabastamisel (Hirvelaane pataljon, Erna II pataljon, Kaptan Talpaku kompanii) oli Viljandi Omakaitse võimalik moodustada vaid väike võitlusgrupp tagasihoidliku nimetusega Viljandi partisanide salk.

27-meheline üksus (neist viis ohvitseri) moodustati Viljandis Omakaitse (tol ajal kandis ajutiselt nimetust Abipolitsei) meestest. Meeste vähene arv oli tingitud transpordivahendite nappusest – kasutati venelastest mahajäänud ja sõidukorda seatud rändkino autot. Eesmärgiks oli ühineda Järvamaal moodustatava kolonelleitnant Tilgre kompaniisuuruse väeosaga. Relvastuseks oli kaks kergekuulipildujat Lewis, üks püstolkuulipilduja ja 24 vene vintpüssi. Salga ülem oli reservleitnant Kärm, tema asetäitjaks reservnooremleitnant Lööke.

11. augustil sõideti Viljandist Türile, seal ühinesid nendega Tartu, Võru ja Põltsamaa mehed. Koos liiguti edasi Järvamaale Otikule, kus moodustatigi kolmest jalaväerühmast ja raskekuulipildujarühmast koosnev laskurkompanii, mille juhiks sai noorem-

²⁷ Samas, lk 22.

leitnant Viljasoo. Kolonel Tilgre suundus edasi Tallinna ja edaspidi tegutses väeosa juba sakslaste käsu all.

Paraku kompaniil Eestis lahingusse minna ei õnnestunudki, põhiliselt tegeleti tagala julgestamise ja sõjavangide võtmisega. Tallinna asemel suunati kompanii hoopis Virumaale. Salapärasel kombel jõuti isegi üle Eesti piiri ja osaleti ühel päeval lahingus Punaarmee Luuga jõel. Kuid kohe viidi kompanii jälle tagasi, liiguti Harjumaale, käidi Tallinnas ja Läänemaal, kus septembri algul väeosa lõpuks laiali saadeti. Kogu tegutsemise jooksul olid viljandlaste kaotuseks kaks haavatut.²⁸

38. kaitsepataljon

38. kaitsepataljon (saksa keeles Estnische Schutzmannschafts-Abteilung Fellin) oli Saksa okupatsioonivõimude poolt Eestis moodustatud sõjaväeüksus. Pataljon allus algul 285. ja hiljem 207. julgestusdiviisile. Pataljon formeeriti Saksa vägede tagala julgeoleku tagamiseks. Ülalmainitud Wehrmachi 285. julgestusdiviis paiknes esialgu Viljandis, hiljem kolis Luugasse.

Kaitsepataljoni formeeriti alates 1941. aasta septembrist Viljandis. Selles oli neli kompaniid 700 mehega. 1. kompanii moodustati Viljandi ja Viljandimaa meestest, 2. kompanii Valga ja Valgamaa meestest, 3. kompanii Tõrvas.

1941. aasta novembris nimetati pataljon 38. kaitsepataljoniks. Pärast väljaõpet saadeti pataljon osade kaupa Venemaale. Üks osa mehi jõudis Venemaale 1941. aasta lõpul, teine osa 1942. aasta alguses. Pataljoni kasutati tagala julgestuseks Luuga, Pihkva ja Oudova ümbruses lennuväljade, raudteede ja teiste sõjaliste objektide valveks. Kohati võttis pataljon osa ka rindetegevusest, kus kandis märgatavaid kaotusi, mistõttu sai viis korda kodumaalt täiendust.

1943. aasta detsembris muudeti pataljoni nimi 38. eesti politseipataljoniks (Estnische Polizei Bataillon 38). 1944. aasta suvel osales pataljon rindevõitlustes Lätis ja Eestis Emajõe rindel.

²⁸ Kaitseliidust Omakaitseni. Lk 190–193.

Piirikaitserügementide Tagavararügemendi sõjamehed lauluharjutusel

Sama aasta oktoobris taandus pataljon Saksamaale, kus sinna jõudnud eesti üksused liideti 20. eesti SS-diviisiga.

1. eesti piirikaitserügementide tagavararügement

Piirikaitserügementide tagavararügement oli ette nähtud piirikaitserügementidele täiendusmeeste väljaõpetamiseks ja rindelasaatmiseks. See formeeriti alguses 4.–6. piirikaitserügemendist ülejäänud meestest Tartus. Hiljem kutsuti sinna mehi üle kogu Eesti. Rügemendi formeerija oli kolonelleitnant August Tomander, hiljem võttis juhtimise üle major August Vask. Rügemendi staap ja staabikompanii paiknesid linnas endise Viljandi–Pärnu Ringkonnakohtu hoones.

Rügemendi staap asus Viljandis ja esialgu koondati sinna tuhandeid mujalt ülejäänud mobiliseeritud, kelle majutamisega oli linnas suuri raskusi. Esmalt hajutati nad Põltsamaale, Suure-

Jaani, Mustlasse ja mujale. Hiljem viidi osa koosseisust teistesse linnadesse.²⁹

1944. aasta suveks oli rügemendis neli pataljoni. I pataljon (Tartus) oli 1. ja 4. rügemendi, II pataljon (Tartus) 5. ja 6. rügemendi ning III pataljon (Jõhvis) 2. ja 3. rügemendi jaoks. IV pataljon (Viljandis, ülem kapten Oskar Taalder) oli mõeldud kõikide side-, pioneeri-, raskekuulipilduja- ja tankitõrjerühmade ning samuti kavandatud suurtükipatareide täiendüksusena.³⁰

Veebruari keskel koondati Tallinna kolm pataljoni (üks neist formeeriti Viljandis) mobilisatsiooniga väkke kutsutud sõjaväekogemusega mehi ning saadeti kohe rügemendiga „Reval” Narva rindele.

1. aprillil 1944 oli tagavararügemendi meestest 1549 Viljandis, 809 Tartus ja 228 Kuressaares.³¹

Augustis 1944 oli tagavararügemendis veidi üle 3000 mehe.

Riietuse ja jalanõudega oli olukord halb. Rindele saadetavatele meestele suudeti ikka vorm kuidagi selga saada, kuid suur osa tagavarapataljoni sõjameestest pidid kuni septembrikuise taganemiseni kandma oma riietust. Soovida jättis ka väljaõpe, mis kestis maksimaalselt kuu aega ning seda ka mitte pidevalt. Relvi oli vähe ja laskemoona samuti. Relvastus oli ka kehva kvaliteediga (aru saadavalt saadeti paremad relvad rindele) – põhiliselt trofeepüssid ja -kuulipildujad Prantsusmaalt, Itaaliast ja mujalt.

Augusti lõpust kuni septembrini oli Tagavararügemendi meestest moodustatud võitlusgrupp Emajõe rindel Jõesuu piirkonnas.

Piirikaitserügementide 1. tagavararügement lahkus Eestist 1944. aasta septembris. Suur osa mehi, kes ei tahtnud Saksamaale minna, hajus Viljandist Pärnusse jalgsimarsi käigus metsadesse, kuid 478 tagavararügemendi meest evakueeriti 23. septembril

29 Melker, Hamilkar. Suurim armastus IV. Kuues Piirikaitse Rügement ja Esimene Tagavara- ja Väljaõpperügement. Geislingen, 1963. Lk 105–108.

30 Nisuma, Marek. Eesti piirikaitserügemendid ja politseipataljonid Narva rindel 1944.aastal. - Eesti Sõjamuuseumi toimetised 8. 2011. Lk 46.

31 Nisuma, lk 48.

Pärnu sadamast Saksa transpordilaevaga ning Saksamaal suunatud Eesti Diviisi koosseisu.

Lisaks moodustati Viljandi meestest veel 1944. aastal lühikest aega eksisteerinud rügemendi „Tallinn” I pataljon ning 3. piirikaitserügemendi I pataljon.

Viljandimaa (Sakala) Omakaitse malev

1941. aasta suvel Eestis spontaanselt tekkinud Omakaitse meenutas suurel määral endist Kaitseliitu ja suur osa Omakaitse liikmetest olid endised kaitseliitlased. Sakslastele oli sellise organisatsiooni tekkimine üllatuseks ja nad püüdsid igati Omakaitset suruda okupatsioonivõimu aparatuuri koostisosaks, mille üle neil oleks täielik kontroll. Sisuliselt soovisid sakslased, et Omakaitse oleks abipolitsei rollis.

Omakaitse organisatsioon ja selle juhtimine elas aastatel 1941–1944 üle pidevaid ümberkorraldusi. Omakaitse maakonnaorganisatsioonid jagunesid pataljonideks (ringkondadeks) ja kompaniideks (valdadeks), süsteemi aluseks võeti Kaitseliidu struktuur. 1941. aasta septembris loodi lisaks territoriaalüksustele peamiselt linnades kasarmeeritud üksusi täitmaks politseilisi ja valveteenistuse ülesandeid.

Viljandi linn ja maakond moodustasid ühe maleva. Omakaitse Sakala malevat juhtis suvel 1941 end varjanud kolonelleitnant Johannes Raudmäe. Kuna ta asus uuele ametikohale, sai uueks pealikuks kohalik mees major Ants Pori, kes juhatas malevat kuni septembrini 1944.

Omakaitse Viljandi malevas oli esialgu kaheksa pataljoni, 1943–1944 kuus pataljoni, neist üks (1. pataljon) asus Viljandi linnas ja seda juhtis vanemleitnant Jaan Merilai (hukkus 1950. aastal Norilskis).

Omakaitsest on pikemalt ja üksikasjalikumalt juttu käesoleva raamatu 4. peatükis.

Viljandi Omakaitse lahingupataljon

1944. aasta suvel, kui Saksa väejuhatuse vajaduste tõttu olid olukorras uusi üksusi Punaarmee pealetungi tõkestamiseks, rakendati selleks Eesti territooriumil muude üksuste seas ka Omakaitse lahingupataljone ja -rügemente. Need formeeriti Omakaitse territoriaalpataljoni baasil. Kuna juba eelnevalt olid paremad mehed läinud kas politseipataljonidesse või leegioni, 1944. aasta veebruaris aga ülejäänud mobiliseeritud, siis oli Omakaitse alles jäänud vaid tagasihoidlikuma võitlusvõime ja -oskustega meeskond.

Moodustatud Omakaitse lahingupataljonid olid kehvalt relvastatud. Lahingupataljoni struktuur ei olnud kõikjal ühesugune, kuid enamasti koosnesid need kolmest jalaväekompaniist ja staabist. Nendel juhtudel, kui lahingupataljonidest moodustati lahingurügemendid, puudusid nendel rügementidel lahingutoetusüksused. Moodustatud formeeringutel oli „rügementide“ nimetus tinglik, pigem oleks tulnud neid üksusi nimetada lahingugruppideks, mille relvastuseks olid põhiliselt kerged relvad – vintpüssid ja kuulipildujad.

Omakaitse Viljandi malevast moodustati kaks lahingupataljoni (mõlemad koosnesid kolmest kompaniist): Omakaitse 1. lahingupataljon (ülem kapten Otto Pork), 2. lahingupataljon (ülem kapten Johannes Multer).

Mõlema pataljoni kohta on ka andmed 24. augusti 1944 seisuga.

1. pataljonis oli 470 meest, relvastuses 433 inglise, vene ja prantsuse vintpüssi, 6 raske- ja 18 kergekuulipildujat.

2. pataljonis oli 500 meest, relvastuses 438 vintpüssi, seitse püstolkuulipildujat, kuus raske- ja 18 kergekuulipildujat.

Kaks Viljandimaa pataljoni ühendati Järvamaa Omakaitse pataljoniga Sakalamaa lahingurügemendiks (ülem kapten August Tiivel).³²

Rügemendil puudusid raskerelvadega toetusüksused (tankitõrjekompanii ja suurtükiväekompanii). Lahingupataljoni rüge-

³² Dieves, Veiko. Omakaitse lahingustruktuurid 1944. KVÜÕA. Lõputöö. Tartu, 2006. Lk 27–30.

mendiks koondamise ainuke eesmärk oli juhtimise hõlbustamine ning nende pataljonide rügemendiks nimetamine on pigem fiktiivne, pigem võiks seda nimetada võitlusgrupiks.

1944. aasta suvel moodustatud Omakaitse malevate lahingupataljonid olid nõrgalt relvastatud ja enamasti tunduvalt väiksema koosseisuga kui Saksa jalaväerügemendi struktuuritabelis ette nähtud. Nii puudusid enamikul neist tankitõrjerelvad, kasutusel olid vaid nn tankirusikad, mille efektiivne kasutusala jäi 50 meetri piiridesse ja nõudis seetõttu otstarbekaks käsitlemiseks märkimisväärset isiklikku julgust, mida paraku paljud Omakaitse lahingupataljonide võitlejad ei ilmutanud. Lahingupataljonidest moodustatud lahingurügementidel ei olnud lahingutoetusüksusi nagu näiteks suurtükiväekompanii, millega rügementide ülemad oleksid olnud võimelised oma allüksuste lahinguid toetama, samuti polnud enamikul neist voore. Omakaitse lahingupataljonides oli enamasti kuus raske- ja 18 kergekuulipildujat ning heal juhul üks kuni kolm 50 mm miinipildujat. Täielikult puudusid raskekuulipildujakompaniid.

Võrreldes Saksa jalaväerügemente ja jalaväepataljone Omakaitse lahingurügementidega ja -pataljonidega, võib öelda, et tegemist oli tunduvalt nõrgemate üksustega, mille tulejõud võrdus enamasti mõne Saksa jalaväerügemendi tugevdatud kompanii tulejõuga.³³

Viljandi Omakaitse lahingupataljonid olid augustis-septembris 1944 kaitsel rahulikumates rindelõikudes Võrtsjärve lääne- ja põhjarannikul ning valgusid septembri keskel taganemise käigus laiali.

11. Viljandi hävituspataljon 1944–1954

Võitluseks metsavendade vastu formeeriti kõigis maakondades sügisel 1944 uuesti hävituspataljonid (on nimetatud ka rahvakaitsepataljonideks), mis tegutsesid kuni 1954. aastani. Sealhulgas ka 11. Viljandi hävituspataljon. Realsest vabatahtlikkusest siin rääkida ei saanud, üksusesse suunati punaseid aktiviste kas

³³ Dieves, lk 20-21.

parteilinis või vastavalt ametikohale. Muidugi astuti sinna ka näiteks mingite pattude heastamiseks või karjääri edendamise huvides. Vastava otsuse hävituspataljonid moodustada oli EK(b) P Keskkomitee büroo ettenägelikult vastu võtnud juba 20. aprillil 1944 veel enne Punaarmee Eestisse tungimist.

1946. aasta 1. detsembril oli hävituspataljonis 457 liiget, neist oli palka saavaid isikuid 10%, ülejäänud olid „vabatahtlikud“. Kommunistide ja komnoorte osakaal hävitajate hulgas kõikus 25–33% ringis. Relvi hävitajatel piisas. Nende kasutuses oli 16 kuulipildujat, 117 automaati, 480 vintpüssi ja 69 püstolit või revolvrit. Lisaks veel 192 käsigranaati ja 68 000 padrunit.³⁴

Isikkoosseisu suurus kõikus suuresti, pidevalt praagiti isikuid välja kas vanuse, tervise või distsiplinaarrikkumiste tõttu. 1949. aastal oli pataljonis 362 isikut.

³⁴ Hävitajad. Nõukogude hävituspataljonid Eestis 1944-1954. Dokumentide kogumik. Tallinn, 2006. Lk 19, 31, 36, 43.

ASITANUD C. R. JAKOBSON A. 1878.

Kõigi maade proletaarlased, ühinege!

★ **PUNANE TÄHT** ★

Esmaspäeval, 30. juunil 1941

Kõigi maade proletaarlased, ühinege!

TEE KOMMUNISMILE

EK(b)P Viljandimaa Komitee ja Viljandimaa Tööraha Saadikute Nõukogu häälekandja

Kolmas vahepala

Viljandi ajalehed

Viljandis ilmunud ajalehtede kirjeldamisel piirdume Teise maailmasõja perioodiga 1939–1945. Iseseisvuse päevil ilmus kaks olulisemat ajalehte: „Sakala” ja „Oma Maa”. 1940. aastal panid punased „Oma Maa” kinni (viimane lehenumber ilmus 3. augustil), „Sakala” aga võtsid üle ja andsid endile meelepärase nime „Punane Täht”.

Nüüd vahetus ajalehe nimi vastavalt uute okupatsioonivõimude saabumisega mitmeid kordi:

„Sakala” 1939-1940

„Punane Täht” 1940-1941

„Sakala” 1941–1944

„Uus Sakala” (kommunistlik) 1944–1950

„Tee kommunismile” 1950–1988

Vaatame siinkohal üksikasjalikumalt neli korda nädalas ilmunud ajalehe „Sakala” tegevust. 1939. aastal oli ajalehe peatoimetajaks J. Lepik, vastutavaks toimetajaks Arnold Sepp. „Oma Maa” peatoimetajaks oli Ferdinand Kool. Ajalehe üksiknumber maksis 5 senti.

Tavaliselt oli ajaleht kuueleheküljeline, sisaldas mitmesuguseid uudiseid, reklaame ja kuulutusi. Võtame näiteks kätte viimase enne suure sõja algust 1939. aasta 30. augustil ilmunud „Sakala”. Ajaleht on täis enamasti ärevaid välisuudised ja rahulikumaid siseuudiseid:

Seisukord on endiselt tõsine

Briti sõjalaevad on valmis

Rahvaste maleturniir Buenos-Aireses

Kodumaised uudised ja teated on tunduvalt rahulikumad:

Läti piimandustegelased Viljandimaal

Viljandi kaotas Põltsamaale

Lembitu malevkonna kergejõustikuvõistlused Suure-Jaanis

Wiljandi turg

Heinamaatulekahju Tarvastus

Viljanditar spordib Lõuna-Aafrikas

1940. aasta septembris lõpus võtsid selle ajalehe üle kommunistid. Leht sai uue kommunistliku nime – „Punane Täht”. Viimane „Sakala” nägi ilmavalgust 2. septembril ja seejärel hakkas ilmuma „Punane Täht”. Uue lehe vastutavaks toimetajaks oli Valdar Lehari ja üks ajaleht maksis esialgu 8, seejärel 10 kopikat.

Arusaadavalt muutus järsult ka ajalehe sisu. Igati ülistati uut kommunistlikku võimu ja Nõukogude Liitu, muidugi ka isakest Stalinit. Esialgu kiruti Briti impeeriumi sõjaõhutajaid, kes ei tahtnud Suur-Saksamaaga rahu teha ja jätkasid jonnakalt oma imperialistlikku sõda. Sõjauudised ilmusid rubriigis „Imperialistliku sõja rindeilt” – sedasama nimetust kasutas punane propaganda

tol ajal Esimese maailmasõja kohta. Muidugi asuti tutvustama Nõukogudemaat „vääruslikke kogemusi” – näiteks nn sotsialistlikku võistlust ja muid idapoolseid vigureid.

Õnneks avaldati lehes ka inimestele vajalikke asju: raadiosaatekavasid, kino- ja teatriteavet, ostu-, müügi-, kadumis- ja leidmisning töökuulutusi.

Kui algas sõda Saksamaa ja NSV Liidu vahel, siis muutus ajalehe sisu tunduvalt. Briti imperialistid olid nüüd de facto liitlased, neid enam ei kritiseeritud. See-eest sõimati räigete väljenditega „fašistlikke röövallutajaid” ja meenutati kõiki baltisakslaste patte viimase 700 aasta jooksul, samuti Saksa okupatsiooni Eestis 1918. aastal. Lisaks ilmusid vene lehtedest tõlgitud lood, milles fantaaseeriti Punaarmee suurtest võitudest, Saksa sõdurite ülejooksmisest venelaste poole ja Saksa sõjaväe hiiglaslikest inimkaotustest.

„Punane Täht” kutsus eestlasi võitlema Stalini „suure asja” eest kuni viimase põlvepikkuse poisikeseni. Halastamatult tuli hävitada kõik sisevaenlased, kelleks olid bandiidid ja diversandid. Paljastati ka argpükse, paanikatekitajaid, kuulujuttude levitajaid ja muid nendesarnaseid, sest just sellised isikud „kandsid vett vaenlase veskile.” Need tuli kui mitte hävitada, siis igal juhul luku ja riivi taha panna.

Viimane „Punase Tähe” number ilmus 3. juulil 1941 just enne punaste linnast põgenemist. Mõned pealkirjad sellest ajalehest:

Fashism purustatakse!

Nõukogude Informatsioonibüroo teated

Liikumine USA-s Nõukogude Liidu toetuseks

Tuleb paremini täita eeskirju õhuhäire ajal

Nõukogude õpetlaste üleskutse kõigi maade õpetlastele

Saksamaa töötajate salajased mõtted

Maa, mis on vangla (jutt on Saksamaast, mitte NSV Liidust.

Autori täpsustus)

Käimla pole luksus

Kuidas rikastuvad Saksa fashistlikud valitsejad

Loomadele lisasööta lehistele näol

Saksa vangilaagri õudsusi

Ajalehe toimetaja kommunist Valdar Lehari kirjeldas oma Viljandist põgenemist ja sellega seotud muresid niimoodi (kirjeldas hoolikalt, kuidas ta isiklikult teostas „põletatud maa taktikat“ ajalehetoimetuses – ilmutades seejuures erilist leidlikkust):

„Oli otsustatud, et ajalehte teisipäeval 8. juulil enam välja ei anna, kuna puudus võimalus nende levitamiseks. Hävitasin kaastööliste nimekirja ja raamatud. Ühtlasi rikkusin ära telefoni, eemaldades kõnetoru mõned osad, peites nad ära. Kirjutusmasinad olid juba jaama saadetud. Mööbel jäi terveks, kuna nägime ette kord tagasitulekut.

Trükitöölistega oli lugu säärane, et osa neist polnud otseteed vaenulikud, vaid võtsid olukorda kritiseerivalt ning väitsid, et nad varem teenisid enam. Teistel oli aga väike vimme toimetuse vastu. Juba laupäeval oli väiksel teada, et leht enam ei ilmu. Hoolimata sellest tulid töölised esmaspäeval toimetusse. Nüüd oldi arglikumas meeles ja mehed võtsid meie lahkumist kui raskust ka endile.

Sekretäriale tegin ettepaneku rikkuda ka ladumismasin, võttes sellest välja mõned osad. Sekretär lubas selle asja ära korraldada. Hiljem kuulsin hävituspataljoni meestelt, et Viljandis oli siiski sakslaste tuleku järel mingi leht käimas.

Toimikud hävitati ja nii ei ole mul isegi ühtegi ajalehe „Punane täht“ komplekti.

Õuel ootava autobussi juurde oli organiseeritud valve, kuna autojuht ilmutas püüet putku panna. 7. juuli õhtul olin valves. Autojuht tuli minu juurde ja palus luba minna koju abikaasat jumalaga jätma kuna võib ootamata sõiduks lahti minna. Taipasin tema mõtet ja ei annud luba ning panin ta autosse magama. Valves olin kuni kella 01.00-ni. Kuna parteikomitee ruumides magamiseks enam võimalust ei olnud, siis otsustasin koju ööbima minna.

Hommikul äratas mind kahurimürin. Mürsud lendasid üle linna Põltsamaa ja kuulu järgi ka Tallinna maantee suunas. See oli umbes kella 08.00 paiku. Ruttasin kiiresti parteikomitee juurde ja jõudsin siia viimasel silmapilgul – teised olid lahkumas.”³⁵

35 Sortsid, lk 70-71.

Peaaegu kohe kui linna vallutasid sakslased, 12. juulil, alustas uuesti ilmumist „Sakala“.

Esimese uue ajalehe kokkupanemist ja trükkimist meenutati aasta hiljem ajaleheartiklis (meenutades „hea sõnaga“ ka Lehari tegusid):

„Sakala“ hakkas uuesti ilmuma aasta tagasi 12. juulil 1941

Homsel pidupäeval, 12. juulil, möödub täpselt aasta ka sellest, kui Viljandis hakkas uuesti ilmuma vana eesti ajaleht „Sakala“, mille bolshevikud oma võimuletuleku alguses olid kinni pannud. Seega „Sakala“ pühitseb koos Viljandi vabanemise päevaga ka oma taasilmumise esimest aastapäeva. Nii ongi asjade loomulik käik, sest Viljandi vabanemine ja „Sakala“ uuestiilmumine olid üksteisega täielikus seoses, moodustades ühe piduliku terviku.

Sellel aastapäeval on huvitav korra tagasi vaadata, millistes tingimustes „Sakala“ uuesti tööd alustas ja millist vastukaja see leidis.

Olgu meenutatud mõningad meeleolulised silmapildid Viljandi vabanemispäevast möödunud aastal, selles osas, kuidas need puudutasid „Sakalat“. Viljandi vabanes teatavasti umbes kesköösel. Vaevalt pool tundi pärast seda, kui esimesed saksa üksused olid juba linna saabunud ja Vabadusväljakul põleva pangahoone juures oli koos suur hulk rahvast, pärisid juba paljud: „Kas „Sakala“ ka hakkab ilmuma?“

Selle peale olid endised „Sakala“ pere liikmed ka juba mõelnud ja mõned neist käisid vaatamas, kuidas on olukord toimetuseruumidega, kus vahepeal pesitses punaste lehenatuke. Toimetuseruumides selgus, et bolshevikite lehe peatoimetaja Lehari oli jalga lastes kõik kirjutusmasinad kaasa viinud, telefoniaparatuuride juhtmed puruks kiskunud ja lõpuks meeletus vihas tindipotiid koos sisuga ühte nurka puruks peksnud. Terved seinad olid määritud. Nagu selgus, oli toosama tegelane tahtnud purustada ka toimetuse mööblit, milleks oli toodud toimetusse kirves. ühele paremale ja ilusamale kabinet-kirjutuslaule oli tõmmatud ette joon,

AMETLIKKE TEATEID

TEADAANNE

Arusaamatuste vältimiseks teatan, et eritöödele määratud käitistel tuleb välja panna iga päev kuni tööde lõpetamiseni määratud arv töölisi. Kogu eritööde kestus on ette nähtud kuni 10 päeva.

Eritöödest tuleb osa võtta ka kõikidel teistel linna kodanikel, kes ei seisa käitiste teenistuses.

Teateid tööle saatmiste kohta antakse Eesti Kutsekogude Viljandi Esinduses — Viljandis, Eha tän. 4, kuhu vabatahtlikult töölminejail tuleb end registreerida.

EK Viljandi Esindus.

VARUSTUSAMETI TEADAANNE.

36. toitlusperioodiks määratud elatistarbeainete müügi kohta Viljandi linnas.

1) 36. toitlusperioodil müüaks tsiviilelanikkonnale elatistarbeainete põhi- ja lisakaartide järgi liha, kuivtoitaineid ja manna või kaerahelbed kuponjidel trükitud kogustes ja tähtaegadel.

2) Täispiima:

- a) lastele 0—2-a. rühm 1 — 0,75 l päevas,
 „ 3—5-a. rühm 2 — 0,5 l päevas,
 „ 6—14-a. rühm 3 — 0,25 l päevas.

b) Tto kaartide järgi:

- rühm A-I — 0,5 l päevas,
 rühm A-II — 0,5 l päevas,
 rühm A-III — 0,5 l päevas,
 rühm B — 0,5 l päevas.

3) Juustu: 0—17-a. väikelastele, lastele ja noortele 250 grammi aja eest 21. 08. — 3. 09. 44. a. juustukupong 36-I—II vastu ning 250 grammi aja eest 4. 09. — 17. 09. 44. a. juustukupong 36-III—IV vastu.

4) Soola: kõigile tarbeainete üldkaartide omaiaie 400 gr. soolakupong 36—37 vastu.

5) Võid: a) 0—5-a. väikelastele ja lastele kuponjidel trükitud kogustes.

b) Kõigile lisakaartide ning tembeldatud eeliskaartide omaiaie kuponjidel trükitud kogustes.

Võikupongide vastuvõtmine ja arvestamine toitlustamisettevõttes.

1) 0—5-a. väikelaste ja laste võikuponge on lubatud vastu võtta ja arvestada täies koguses,

2) 6—17-a. noorte võikupongide väärtuseks tuleb lugeda 80 grammi.

3) 18-a. ja vanematelt normaaltarbijatelt on lubatud vastu võtta 80-gr. võikuponge, kusjuures 100-gr. võikupongid tulevad lugeda kehtetuks.

4) Lisakaartide võikuponge täies koguses.

Leiba: 1) 36. toitlusperioodi leivakupongide vastu tuleb müüa:

kui kuponjidele on trükitud leivakogus gr.	tuleb müüa leiba gr.	või jahu müümisel jahu gr.
1000	750	570
600	450	340
400	300	225
100	75	60

2) 36. toitlusperioodi põhikaartide leivakupongide, milliste trükitud I—IV ja lisakaartide Pt, Rt, Üt ja „A“ leivakupongide vastu tuleb müüa leiba neile kuponjidele trükitud kogustes või jahu müümisel nende leivakupongide vastu jahu 75% kuponjidel trükitud leiva kogustes.

3) Elatistarbeainetekaartide leivakupongide ümbervahetamisel sööklakupongideks tuleb ümbervahetatava leivakupongi väärtuseks lugeda see väärtus, mis kuponjil on leiba ostes kauplusest. Ümbervahetatud sööklakupongi väärtuseks jääb temale trükitud 50 grammi.

4) Saksa sõjaväekaartide 100-grammiste leivakupongide vastu müüa leiba ainult 50 gr., kuna 50-grammiste ja 25-grammiste leivakupongide vastu tuleb müüa leiba nende kuponjide täies väärtuses.

50-grammi leiva asemel võib müüa leivajahu 40 gr. ja 25 grammi leiva asemel võib müüa leivajahu 20 grammi.

Märge: Põhi- kui ka lisakaartide vastu ei ole 36. toitlusperioodil lubatud suhkrut müüa.

Viljandis, 19. aug. 1944. a. Nr. 1084/V.

Viljandi Linna Varustusamet.

VARUSTUSAMETI TEADAANNE.

Lto kaartide asjas.

Kindrakomissari korraldusel ei ole lubatud alates 21. augustist 1944. a. müüa elatistarbeaineid

mille järgi oleks tulnud laud keskelt lõhki lüüa. Sellest avaldus bolshevistlik lõhkumiskirg. Millegipärast oli see töö jäänud tegemata, arvatavasti suure kiirustamise tõttu. Põgenedes oli bolshevistlik lehemees kaasa võtnud ühe tüki suurest Eesti kaardist toimetuse seinal, just selle osa, mida ta vajab põgenemise tee otsimiseks üle Narva.

Et sellel mehel põgenemine ainsaks elu pikendamise võimaluseks oli, see on üsna selge. Nimelt teati Leharist, et ta oli Eesti sõjaväes teenides olnud punaste salajane agent, toimetades raha eest

edasi mitmesuguseid kommuniste huvitavaid andmeid. Nendest „vägitegudest“ armastas too isamaata nooruk sageli kiidelda.

Mis puutus trükikodadesse, siis selgus, et bolshevismihull käitise direktor polnud ka siin jõudnud korda saata muud, kui oli vaid segamini peksnud ühe kontoriruumi ning seal olnud raadioparaadi, telefoniseadeldise jne. Kõik masinad osutusid õnneks terveiks.

Lehe käikulaskmiseks olid tehniliselt kõik eeldused olemas. Ka elekter oli sel hommikul veel olemas. Millise innuga taheti tööle asuda, seda tõendab üks käsikiri, millele oli jõutud vaevalt uksest sisse astudes kirjutada suur pealkiri „Taas vaba!“ Rohkem polnud jõutud veel kirjutada, nähtavasti suures vabanemispäeva ärevuses.

Kohe asuti ka reaalsete sammude juurde, kusjuures esijoones astuti kontakti kohapealsete võimudega ja paluti neilt lehe väljaandmiseks nõusolekut. See saadi kohe. Koos sellega tuli moodustamisele uue toimetuse, kuhu kutsuti endistest „Sakala“ toimetuse liikmetest Arnold Sepp ja Henn Arvo, kes salaja olid „Sakala“ ilmutamiseks ette valmistunud juba kaua enne punaste võimu langemist, ja end. „Oma Maa“ peatoimetaja V. Köpp. Tegevusse astunud Omakaitse poolt kinnitati lehe peatoimetajaks Ferdinand Kool, vastutavaks toimetajaks Arnold Sepp, kuna ülejäänud jäid toimetuse liikmeteks.

Kuna sündmuste tagajärjel Viljandi ja Tartu vahel katkes sama päeva õhtupoolikul elektriühendus Viljandi–Ulila liinil, siis tekkis lehe kiireks väljaandmiseks äkki takistus. Tuli asuda aeganõudva käsilao juurde ning esimene lehenumber valmis 12. juuli keskpäevaks. Elektrivoolu puudusel polnud võimalik kiirpressi teistmoodi käima panna kui ainult inimjõul. Selleks monteeriti kiirpressi hooratta külge vajalik vänt ja läks lahti – käte abil. Trükimasina ringiajajaks olid ennastalgavad trükijärglised ise. Kuna aga inimjõud ikkagi ei suuda täielikult võistelda masinajõuga, siis tuli lehte masinast välja võrdlemisi aegamööda. Kuna väljas talituse ukse taga paljud huvilised ei jõudnud küllalt lehe ilmutust oodata, siis oldi agaralt nõus masinat appi minema ringi ajama. Sellises ühistöö vaimus möödus esimene tööpäev ja lõpuks „Sakala“ seisis kogu oma värskes pidulikkuses ikkagi laiade hulkade ees.

Esialgu puudusid võimalused lehe organiseeritaks levitamisel, kuid lugejad tulid ise appi ja maalt saadi lehele vastu erilised küüdimehed, küll jalgrataste küll hobustega. Kuidas see küll võimalik oli, aga toosama esimene „Sakala“ number nagu hiljem selgus on jõudnud läbi sõjaliini isegi Tallinna ja seal oli see hardumuses loetud päris tükkideks. „Sakala“ oli esimeseks, kes Tallinnale kuulutas vabaduse lähenemist võltsimatus trükisõnas. Siis veel Tallinnas ilmunud „Kommunist“ et suutnud oma viha selle üle taltsutada ja jämedate sõnadega kukkus „Sakalat“ söimama.

Aga „Sakala“ ilmus ja kujunes jälle vabanenud Eesti ajaleheks, tuues oma lugejaile pärast bolshevike valedemaailma purustamist taas õigust ja tõtt koju. Millise vaimustusega lehe uuestiilmumist tervitati igal pool, kuhu leht ka ei sattunud, seda on raske kirjeldada. Selles peegeldus kogu rõõm vabanemise üle.

Saksa rindeleht „Die Front“ märkis „Sakala“ ilmumise ära ka oma veergudel, samuti olid sellest sündmusest informeeritud Berliini, Hamburgi ja Düsseldorfis lehed, kust paluti saata „Sakala“ esimesi numbreid.

Nii alustas „Sakala“ uuesti oma teed ja sammub edasi vaimus, mis pühendab kõik oma armsa kodumaa taas-ülesehitamisele ning bolshevismi, selle meie surmavaenlase hävitamisele. Selles mõttes „Sakala“ taasilmumise esimene aastapäev koos Viljandi vabanemise aastapäevaga on seotud ka tulevasteks aegadeks, meenutades üheskoos neid võitluspäevi, kus otsustati eesti rahva saatus.”³⁶

Esialgu oli ajaleht varasemast tunduvalt õhem (erilistel puhkudel paksem), kaheleheküljelise numbri eest tuli maksta 30 kopikat, hiljem neljaleheküljelise numbri eest 5 penni. Esimesed ajalehenumbriid olid vaid kaheleheküljelised ja avaldasid uudiseid ja korraldusi linnaelanikele:

12. juuli:

Ajaloolisil päevil

Tänu/Danke

Kommunistide kuulmatud veretööd Viljandis

Viljandi maavalitsus ning linnavalitsus uuesti töö!

³⁶ Ka „Sakalal“ on pidupäev. – Sakala, 11. juuli 1942.

Ajakirjanikud ei saanud okupatsiooni ja sõja tingimustes muidugi kirjutada vabalt. Valitses karm tsensuur. Kirjutajad ei tohtinud minna vastuollu Saksa kohalike okupatsioonivõimudega. Seega tuli avaldada Hitleri ja Mäe kõnesid, Saksa Ülemjuhatusel igapäevaseid rindeteateid, Eesti Omavalitsuse läkitusi ja muud taolist. Kõige selle „kohustusliku kava“ kõrvale üritasid lehetegijad lisada võimalikult palju ka viljandlastele kasulikku ja huvipakkuvat kohalikku infot.

Mida inimesed okupatsiooniajal tegelikult vajasisid ja soovisid, sellest saab teada ajalehes avaldatud kuulutusi ja teadandeid lugedes. Vaatame mõningaid töötsemis-, ostu-, müügi- ja vahetuskuulutusi. Sõjaaega iseloomustas defitsiit kõigest vajalikust, kaardisüsteem jättis linnaelanikud poolnälga, okupatsiooniraha oli üsna kahtlase väärtusega ja seda ei jätkunud. Kõige selle tõttu levis aktiivne vahetuskaubandus, mida on näha ajalehekuulutustes.

Näiteks olgu toodud valik kevadel 1942. aastal ilmunud teateid.

Ostan hea hinna eest naistebotikud nr 2, vildid ehk sääririkud nr 35.

Tubli tööhobune müüa. Viljandi v. Kärksi küla, Kurika talu.

Müüa 5-kuine siga. Koidula t. 15.

Müüa rakmetes vanem tööhobune, saan ja suusad. Vaksali t. 16.

Vajatakse tiserit. Võib ka poolõppinud olla. Töö kindel aasta läbi.

Viljandi vangimaja ostab piiramatul arvul herneid või ube ja ilmade soojemaks muutumisel kartulaid. Pakkumistega pöörduda vangimaja kantseleisse igal tööpäeval kl. 08.30 – 14.00.

Palun seda isikut, kes võttis 27. veebr. Leihbergi jahuveski töötoast ära naisterahva käekoti ühes rahaga see ära tuua leiubüroosse hiljemalt 7. skp või vastasel korral annan seadusliku käigu. Võtja on veskiliste poolt tuntud.

Müüa 3 reaga 3-kordsete häälttega lõõtspill, firma „Hohner“.

Vajatakse passijat. Mulgi t. 8-a.

Viljandi Meh. Mööbli tööstus vajab hobusemehi kasepakkude veoks Aimla metskonnast Viljandi. Kaubelda Väiketuru t. 5, J. Juul.

Ostan kulda ja hõbedat. Maksan kõrget hinda. Kullassepp Ed. Pihlak. Lossi t. 28.

Uulitsapühkijat vaja Ilmarise t. 3.

Viljandi Likööri- ja Veinivabrik „ALKO“ Lossi t 40 ostab piiramata hulgal pruugitud moodsule vastavaid peenviina- ja veinipudeleid.

Lakeerin jalgrattaid ühes kehailustustega. Viljandis, Kantrekülas, Belgia t. 15.

Viimane Viljandis 9. septembril 1944 ilmunud „Sakala“ lehenumber oli taas vaid kaheleheküljeline ja selles olid väga mitmekesised pealkirjad:

Balti ruumis ei olnud suuremaid võitlusi

Pettumus Rumeenias

Bolshevikud taastasid Leedus 1940-41. aasta seadused

Varssavi saatus avab tumedad väljavaated

Nõuandepere abistab peremeest

Viljandlased eritöödel

Praost J. Lattik jutlustab

Tütarlapsed sõjaabiteenistuses

Pärast Viljandi vallutamist 23. septembril oli ajalehe ilmumises väike vahe ja taas asusid kommunistid oma lehte välja andma. Seejuures ei muudetud esialgu mingitel põhjustel isegi ajalehe nimetust punasemaks, vaid see oli paar aastat „Uus Sakala“. Tõenäoliselt oli tol ajal veel tegemist „rahvuskommunistliku“ mimikriga – oli ju „Sakala“ ikkagi C. R. Jakobsoni asutatud vana auväärne lehenimi. Kuid rahvusliku nimega flirtimine ei kestnud kaua – 1950. aasta „nõiajahi“ ajal sai ajaleht sovetimeelse nime „Tee Kommunismile“.

Erich Pehapi maal.
Viljandi Muuseum

3.

1941

SUVESÕDA

VILJANDIS

Laskjad vandusid augu äärel, kusjuures tundsin häälest ära ka Tommuski, kes ütles ühe laskmise järele: „Tõmba kuradile veel neljas!” Laibad langesid osalt minu peale. Peaaegu kõik nad surid vaikselt kannatades, palumata ja hädaldamata. Ainult 14-aastane poisike Kasak nuttis ja palus. Ta langes otse minu kõrvale, näoga ülespoole ja tegi augus veel häält. Talle lasti järele 2-3 lasku, kuulid möödusid otse mu pea kõrvalt – tundsin selgesti õhujuga vastu juukseid ja tühjad kestad kukkusid mulle kuklasse.

Johannes Soosaar Viljandi vangla veresaunast.
Herbert Lindmäe. Suvesõda Viljandimaal 1941

Viljandi sõja algul

Kohe, kui 22. juunil 1941 algas sõda NSV Liidu ja Suur-Saksamaa vahel, toimusid Viljandis mitmed olulised sündmused.

Linnas polnud ühtegi olulisemat vastuhakku punavõimule. Need mehed, kes vähegi soovisid võitlust alustada, põgenesid linnast ja liitusid metsavendadega. Seega said punased Viljandis üsna rahulikult tegutseda.

Kohe sõja algul võeti elanikelt Punaarmee jaoks ära autod ja mootorrattad, samuti hobused. Levis Saksa ja Soome raadiojaamade kuulamine, et saada tõest infot sõjategevuse kohta, kuna punaste teated olid läbinisti valelikud. Tõsi, ega ka sakslased ja

soomlased päris tõtt ei rääkinud, tegid samuti sõjapropagandat, kuid mingi pildi asjast ikka sai.

Selleks, et eestlased ei saaks kuulata vaenulikke raadiojaamu, tuli sundkorras ära anda ka raadiod (ehk nagu tol ajal nimetati – raadioaparaadid). Juuli algul tehti ka mobilisatsioon Punaarmeele. Nagu mujalgi Lõuna-Eestis, nii jõuti ka Viljandis seda teostada vaid ühel korral – 3. juulil.

Juba juuni lõpul algas soovijate evakueerumine ja ladude-kaupluste tühendamise. Okupatsioonivõimud olid ametis toiduainete ja kõige muu äraviimisega. Viljandi tuletõrje masinad ja varustus taheti samuti ära viia, kuid tuletõrjajate sabotaaž takistas seda.³⁷

Juuli algul asuti Lõuna-Eestis rajama „kaitseliine“, eelkõige tankitõrjekraave, milleks kasutati sundkorras kohalike elanikke vanuses 16–60 aastat. Ka Viljandi elanikud aeti linnast välja kraave kaevama. Paraku ei tulnud sakslased Eestisse tankidega (soomusmasinad suunati üle Pihkva Leningradi peale), seega olid tankitõrjekraavid pigem tühi töö.

Omakaitse aruandes kirjeldatakse punaste paanilisi meeleolusid, mis olid tingitud Saksa sõjaväe lähenemisest.

„Need päevad olid linnarahval täis ärevust ja hirmu. Aga ka punased ei saanud enam olla rahulikud. Parteimajas käis närviline askeldamine ja põgenemisplaanide pidamine. Seal oli nüüd jäetud ainsaks käskijaks veel vaid revolver. Mõni mees oli peast nii segaseks läinud, et ei osanud muud teha, kui ringi joosta, teadmata ise, milleks see tarvilik oli. Mõni seltsimees püüdis oma varanatukest rahaks teha, et seda kergem oleks kaasa võtta, teine jälle kahmis ja röövis kokku, mida aga kätte sai. Mobilisatsioonist ja mullatöödele minekust hoidumise tõttu ning muudel põhjustel lahkusid paljud inimesed linnast ja asusid maale sugulaste või tuttavate juurde, aga tihti lausa võõrasse ümbrusse, sest seal oli kindlam. Maal loodi sidemed kohalike metsavendadega ja oodati üheskoos punastest vabanemist, et siis oma kodudesse tagasi pöörduda.“³⁸

37 Lindmäe Herbert. Suvesõda Viljandimaal 1941. Tallinn, 2004. Lk 186, 192.

38 Kaitseliidust Omakaitсени, lk 153.

Alates 5. juulist liikusid läbi Viljandimaa ja ka läbi linna taganevad Punaarmee kolonnid. Üha sagedamini võis taevas näha Saksa luurelennukeid.

Viljandis käisid haarangud ja läbiotsimised, arreteeriti inimesi ja osa neist lasti vanglas ka maha. Suur osa vange suudeti minema viia, kuid juulis vahistatuid mitte, ja et nad ellu ei jääks või et sakslased nad vabastaks, hukkasid punased nad enne linnast põgenemist. Kokku tapeti sel moel üksteist inimest, üks jäi raskelt haavatuna imekombel ellu.

Erilist hirmu tekitas läti hävituspataljon, mis samuti läbi Viljandi põhja poole suundus.

Kohalike punaste juhid põgenesid linnast 8. juuli hommikul, koondades enda kätte kõik autod ja bussid, mis ei olnud Punaarmee kätte langenud. Vaatamata väidetele, et kõik toimus organiseeritult ja ilma paanikata, ei vasta see tõele.

Hävituspataljonlane Kaarel Naanuri kurdab selle üle, et osa „seltsimehi” lihtsalt unustati suure kiiruga maha:

„8. juuli hommikul kogunesid evakueeritavad osalt maakonna parteikomitee juurde, osalt Tasuja puiesteele, Autod evakueeritavatega väljusid Viljandist keskhommikul ning suundusid Põltsamaale. Uueveski tee, mida mööda linnast välja sõideti, oli vaenlase kahriritle all. Õnneks mürsud masinaid ei tabanud. Kuigi Viljandist evakueerimine toimus organiseeritult ja ilma paanikata, ei osatud ette näha kõiki üksikasju. Nii jäid Viljandi haiglast evakueerimata seal ravil viibivad valdade kaitserühmade ja Viljandi hävituspataljoni võitlejad, kes olid lahingutes haavata saanud. Haiglas viibis ka Taevere valla kaitserühma liige Hans Palitser, kes oli saanud haavata Kibaro lahingus.

11. juulil arreteerisid omakaitsetelased raskesti haavatud Palitseri ja mõrvasid ta mõni aeg hiljem. Vangistati ka Jaan Orgla, Jaan Viira, Alfred Hansen ja teised, kes hiljem mõrvati. Kuigi telefoniside 8. juulil töötas, ei teatatud kõigile aktivistidele evakueerimisest. Nii ei jõudnud teade evakueerimisest Viljandi Linna Täitevkomiteesse, samuti Viljandi vahetus läheduses olevatesse valdadesse.

Seetõttu ei teadnud aktiiv, mida ette võtta, jäi kohale ning langes vangi.”

Sakslased jõuavad Viljandimaale

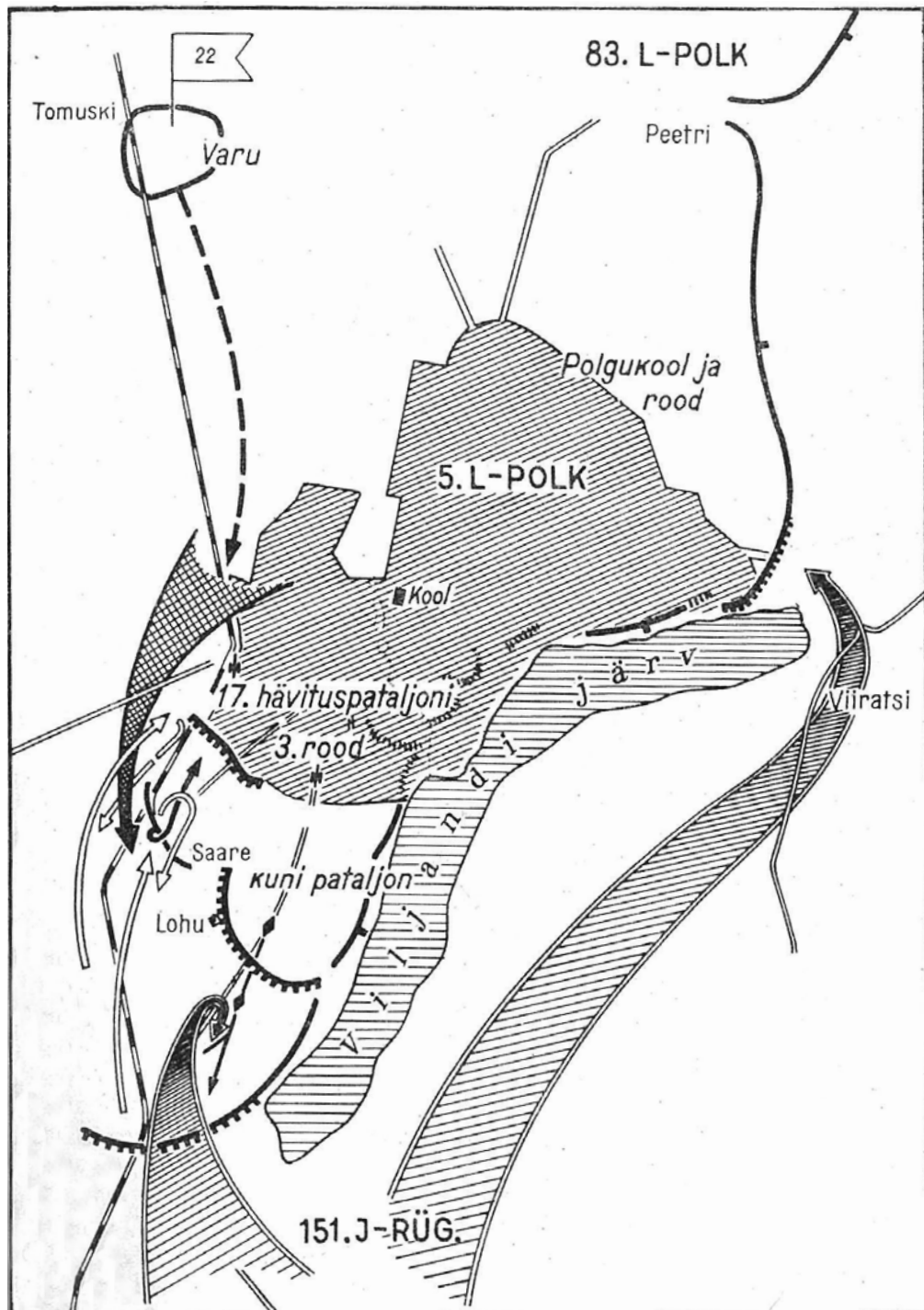
Saksa sõjaplaanides oli Eesti vallutamine väegrupi „Nord” kõrvalülesanne peaülesande, Leningradi vallutamise kõrval. Sealjuures peeti oluliseks Punaarmee tõrjumist Eesti saartelt, Paldiskist ja Tallinnast, et sulgeda NSV Liidu Balti sõjalaevastik Soome lahte ning tagada nii võitlevate vägede ohutu varustamine meritsi ja Läänemere meretranspordi julgeolek üldiselt.

Wehrmachi taktika 1941. aasta suvel Eestis seisnes motoriseeritud eelüksuste kiires edasitungis. Need jälitasid taganevat vaenlast ja valmistasid ette tugialad põhijõudude saabumiseks. Näib, et Saksa väejuhatuse mõnevõrra alahindas vastast ja liiga ulja edasitungi tõttu kanti päris suuri kaotusi. Kuid 18. armeed ja selle Eestis võitlevaid korpusi survestas ka kõrgem väejuhatuse nõudes Tallinna vallutamist ja Balti sõjalaevastiku tõrjumist Läänemerelt. Ei saa unustada, et veel augustis pommitati Saaremaa Kogula lennuväljalt paar korda Berliini. Maaväe üksustel nappis lennuväe toetust.

Eesti ja Läti rindelõigus tegutses 18. armee, sellele alluv XXVI armeekorpus (juhataja suurtükiväekindral Albert Wodrig) pidi vallutama Eesti. Korpuse käsutuses oli esialgu ainult kaks jalaväediviisi, nr 61 ja nr 217. Korpus tungis Eestisse kahelt suunalt. 217. jalaväediviis pidi tungima üle Kilingi-Nõmme Pärnu peale ja 61. jalaväediviis Viljandi peale.

Korpuse eelväe moodustasid kaks eelüksust, mida juhtisid ooberst Wilhelm Ullersperger (217. diviis) ja kindralmajor Ferdinand von Selle (61. diviis). Arvatavasti peeti Viljandi suunda olulisemaks või eeldati siin tugevamat vastupanu. Ullerspergeri üksus oli algul edukam – Pärnu vallutamisest raporteeris see juba 8. juulil kell kaks pärast lõunat, Viljandi vallutati sama päeva hilisõhtuks. Olgu lisaks mainitud, et kolmas eelüksus (formeeriti I

39 Ühises rivis ühise vaenlase vastu. Tallinn, 1969. Lk 164-165.

Viljandi lahing 1941. Skeem raamatust Suure võitluse algus. Tallinn, 1965

armeekorpuses) kindralmajor Karl Burdachi juhtimisel suundus Tartu poole, kuhu jõudis alles 11. juulil.

Punaarmee poolel olid kaitsel Looderinde 8. armee Eestisse taganenud 10. ja 11. laskurkorpuse. Punaarmee kavatses moodustada kaitseliini Kesk-Eestis Emajõe suudmest Eesti läänerrannikuni ning juuli keskel see mõneks nädalaks ka õnnestus. Võrtsjärve ja läänerranniku vahel olid kaitses 10. laskurkorpuse 10. ja 11. laskurdiviis, 22. motoriseeritud NKVD laskurdiviis (mis kaitses Viljandi linna) ning väiksemad üksused.

Kindralmajor von Selle motoriseeritud eelüksuse moodustasid 818. eriotstarbelise suurtükiväerügemendi staap ning sellele alluvad 633. raskesuurtükiväedivisjon (relvastuses 210 mm raskehaubitsad) ja 58. suurtükiväerügemendi II divisjon (150 mm välihaubitsad). Lisaks 61. jalaväediviisi pioneeripataljon nr 161, 660. pioneeripataljoni 1. kompanii koos 401. sillaehituskolonniga, 563. tankitõrjedivisjoni 1. patareii, 111. õhutõrjedivisjoni 4. kergepatareii ning viiekompaniiline kuulipildujapataljon nr 10. Eelüksuse jalaväeks oli 61. jalaväediviisi 151. rügemendi III pataljon 78 veoautot, millele oli toetuseks antud tankitõrje- ja kergesuurtükke.

Seega oli eelüksus suure tulejõuga motoriseeritud löögijõud, millel oli raskesuurtükkidele lisaks mitukümmend raskekuulipildujat kuulipildujapataljonis, tanki- ja õhutõrjekahurid ning samuti üksused sildade taastamiseks ja teede korrastamiseks. Eelüksuse ülesanne oli vastase kaitses läbi murda ning vallutatud ala põhijõudude saabumiseks ette valmistada ja julgestada. Punaarmee poolel kattis mõni päev varem läbi Viljandi voorima hakanud põhijõudude taganemist 22. NKVD motoriseeritud laskurdiviis. Nagu eespool öeldud, pidi Punaarmee kaitsesele asuma Kesk-Eestis ja pikaajaline Viljandi kaitsmine ei kuulunudki otseselt väejuhatuse plaanidesse.

22. NKVD motoriseeritud laskurdiviisis (komandör alampolkovnik Andrei Golovko) oli tol ajal umbes 3000 meest, seega diviisi kohta üsna vähe. NKVD laskurdiviisid kuulusid julgeolekuvägede hulka. NKVD motoriseeritud laskurpolgud, millest pidi koosnema 22. laskurdiviis, olid moodsama relvastuse ja ehk ka parema distsipliiniga, kuid ei pruukinud olla tingimata välja õpetatud võitlu-

seks vastase regulaarvägede vastu. Seega ei olnud nende võimekus jalaväena parem kui Punaarmee laskurdiviisidel.

Diviisil oli tankitõrjepatarei ja tankirood. Viljandimaa lahingute ajal toetas diviisi ajuti ka 10. laskurkorpuse 47. korpusesuurtükiväe polk, mille koosseisu kuulus 1940. aasta oktoobris 1635 meest ning 122 mm ja 152 mm raskesuurtükid ja 210 autot. Diviis asus kaitsele ümber Viljandi ette valmistatud kaitseliinil. 5. laskurpolgu positsioonid ulatusid raudteejaamast Kõstini järve ääres, 83. NKVD raudteepolgu positsioonid aga Peetrimõisast Saarepeedi piirkonda.

NKVD ohvitser Andrei Golovko (1903–1981) viidi 13. juulil üle Looderinde tagalakaitse ülema abiks ja oli 1942. aastal selle ülem. 1942. aasta mais ülendati ta kindralmajoriks. 1942-1943 oli ta 175. laskurdiviisi ülem, 1944. aastal 1. NKVD eridiviisi ülem.

Ferdinand von Selle (1877–1945) oli preisi suurtükiväeohvitser ja teenis 1920-ndatel aastatel Reichswehris Königsbergi suurtükiväerügemendis divisjoni- ja rügemendiülemana. 1930-ndatel aastatel oli ta Wehrmachi suurtükiväejuht (Artillerie-Führer) nr

VI. 1939–1942 oli ta suurtükiväeülem nr 113 ja ülendati kindralleitnandiks. Ta suri 1945. aastal Taanis sõjaväehospidalis haavadesse.⁴⁰

Saksa sõdurid Viljandis.
Viljandi Muuseum

40 Hiio, Toomas. II Maailmasõda ja Viljandimaa sõjalised operatsioonid ja üksused, sõjaväevalitsus ja asutused. - Viljandimaa muuseumi toimetised II. Viljandi, 2011. http://muuseum.viljandimaa.ee/vana/aastaraamat/2011_toim_2/hiio.pdf

Viljandi lahing ja poolte kaotused

8. juulil ründasid sakslased Viljandit ja vallutasid linna.

22. NKVD laskurdiviisi andmeil kestis lahing kaksteist tundi ja algas 8. juulil kell 10 hommikul sakslaste otserünnakuga 5. laskurpolgu positsioonidele. Saksa 61. jalaväediviisi ajaloos käsitletakse lahingu algust kokkupõrkena Raudna jõe silla juures Viljandist lõunas, kus von Selle lahingugruppi kuulunud 151. jalaväerügemendi III pataljon, mis oli põhijõust 8 km ette jõudnud, sattus Punaarmee suurtükkide tulelöögi alla.

Esimesel katsel Punaarmee kaitset murda ei õnnestunud ja keskpäevaks lahing vaibus. Sakslased koondasid linna lähistele oma suurtükiväe, rühmitasid üksused ümber ning alustasid uut pealetungi kell 16 pärastlõunal 22. NKVD laskurdiviisi positsioone ida poolt ümber haarates. Venelaste väitel pommitas Saksa lennukvägi linna, pommid langesid ka postimajale ja NKVD hoonele, kus oli diviisi staap.

Linnas olevat vene andmetel kapten Pasternaki hävituspataljon pidanud vihast võitlust kohalike „aizarg’idega” (venelased panid ühte patta erinevate Balti riikide kaitseleitlased ja omakaitsealased). Sakslased ründasid kahe Punaarmee polgu kokkupuutekohas linna idaküljel, ettevalmistavas suurtüki- ja miinipildujatules hävis kuulipildujarühm. 83. polgu 7. rood ei pidanud sakslaste kaitsele vastu ja hakkas taganema. Diviis suutis reservide toel sakslaste pealetungi siiski tagasi lüüa.

Uus pealetung algas kell 18, sakslased ründasid ühe 83. polgu pataljoni lõigus. Miinipildujatuli hävitas kohe umbes pool roodu, polgu kaitsest murti läbi ja tekkis oht, et sakslased tungivad 5. polgu tagalasse. 10. laskurkorpuse staabiga sidet polnud, parempoolne naaber, 10. laskurdiviis, oli juba taganenud ja rindelt lahus ka 47. korpuse suurtükiväe polk. Selles olukorras, et vältida ümberhaaramist, otsustas 22. NKVD diviisi komandör saabunud pimeduse katte all lahingust väljuda ja taanduda järgmisele kaitselelinile. Viljandi jäeti sakslastele. Öösel saadi korraldus taanduda Navesti jõe taha, üleikäigukohale jõuti koidikul.

Vastase kaotusi tavaliselt suurendatakse. 22. laskurdiviisi ajaloos kirjutatakse, et juba hommikupoolikul hävitati kuni rood

(kompanii) vastase sõdureid, kaks tankitörjekahurit ja mõned miinipildujad. Ka pärastlõunases lahingus olevat sakslased kaotanud kuni kompanii jalaväge, ühe tankitörjekahuri ja mõned miinipildujad. Ise kaotati hommikupoolikul üks tank, viis meest langenute ja 17 meest haavatutena, pärastlõunal aga veel üks tank, kaks tanki said kergemaid vigastusi. Elavjõu kaotustest – peale hävitatud kuulipildujarühma – pole ridagi.

Saksa andmetel kaotas von Selle eelsalk 7. juulil kuni kella kaheksani öhtul 633. raskesuurtükidivisjonist ühe mehe, kes sai surma õnnetuses. Järgmise päeva kaotused kuni 8. juuli kella kaheksani olid suuremad: haavata sai üks ohvitser, kuid langes 15 alamväelast ja veel 15 alamväelast sai haavata. Veel suuremaid kaotusi kanti järgmise 24 tunni jooksul kuni 9. juuli õhtuni, kui haavata sai kaks ohvitseri, kuid langes 58, haavata sai 38 ja teadmata kadunuks jäi kaks alamväelast. Viimaste kaotuste hulgas on ka Mudiste lahingus langenud mehed.

61. jalaväediviisi ajalugu märgib 14 Punaarmee tanki hävitamist (!), 22. laskurdiviisi ajalookatkes on väiksemad arvud. Et laskurdiviisi tankiroodus oli sel ajal alla 20 tanki, võib oletada, et 61. jalaväediviisi ajaloos veidi liialdatakse, sest 22. NKVD diviisi tankid osalesid ka hilisemates lahingutes. Igal juhul mainitakse viljandlaste mälestustes, et Viljandis oli näha kahte tanki – võimalik, et ülejäänud tegutsesid kusagil väljaspool.

XXVI armeekorpuse sõjapäeviku järgi teatas von Selle lahingugrupp Raudna maantee- ja raudteesilla vallutamisest 8. juuli hommikul kell 9.15. 8. juuli pärastlõunal paigutati korpuse peakorter Sultsi umbes 15 km Viljandist lõunas, samal ajal sekus korpusejuhataja kindralleitnant Hänicke isiklikult Viljandi lahingu juhtimise.

Järgmisel päeval pärast Viljandi vallutamist koondati von Selle eelsalk Viljandi ümbrusse. 22. NKVD jalaväediviisi ajalookatke kirjeldab sakslaste rünnakuid lennuväe toetusel ja seda, et Saksa lennuvägi pommitas Viljandi põlema. XXVI armeekorpuse sõjapäevikust selgub vastupidine: Saksa pealetung, eriti Lääne-Eestis, kannatas pidevate Nõukogude lennuväe rünnakute tõttu, kuid Luftwaffe olid olulisemad sihtmärgid Leningradi suunal

Punaarmee sõjavangid Viljandis. Viljandi Muuseum

kui ka Põhja-Eestis asuvate lennuväljade mahasurumine. Walter Hubatsch kirjutab 151. jalaväerügemendi ajaloos, et Viljandi linn, „asendi ja ehitusstiili poolest üks kauneimaid linnu Eestis”, oli siiski vähem kannatanud kui esialgu tundus. Linnaservad olid küll purustatud, kuid linnasüdames jätkus elu endises rütmis. Lahingute ajal süüdati tikuvabrik, Eesti Panga hoone ja veel mõned majad Viljandi kesklinnas.⁴¹

Igal juhul tehti Viljandi lahingust Nõukogude okupatsiooniperioodil venelaste suur võit. Selle versiooni kohaselt löödi sakslaste pealetungid 8. juulil tagasi ja seejärel taganeti mingitel muudel põhjustel.

Huvitav on märkida, et siis kui 1942. aasta suvel tähistati Viljandi lahingu esimest aastapäeva, püüti 11. juuli ajalehes „Sakala” hinnata poolte sõjajõude ja kaotusi, näidates seejuures arusaadavalt sakslasi võimalikult heas valguses. Muidugi vaatas need arvamused läbi saksa tsensor ja lehelugejateni jõudsid sellised arvud.

Kui palju?

„Paljuidki huvitab küsimus, kui suured olid Viljandi lahingu ajal võitlevate poolte väed. Täpset vastust sellel anda on raske, kuid umbkaudse arvestuse järgi rakendasid venelased Viljandi kaitseks umbes 2000 meest, muidugi arvestades nende eesliini ja varuosi. Saksa rünnaküksus selle vastu oli üsna väiksearvuline. Ent nende varustus löögijõuna oli muidugi suurepärase. Kantremaa poolt linna tungijaid oli umbkaudu 3 rühma 30–40 meest. Ent sellele järgnes muidugi kohe suurema jalaväeüksuse sissemarss. Kogusummas võis olla Saksa vägesid rakendatud Viljandi vallutamiseks 500–600 meest. See umbkaudne arvuline vahekord lubab veenduda Saksa vägede relvade ja varustuse paremuses ja löögivaimu kõrguses.”

Eks arvamusi oli veelgi, samuti üsna ebatäpseid. Ajakirjanik Oskar Nahe omaenda nähtu põhjal:

41 Hiio, II maailmasõda...

„Üldse langes Viljandi vallutamisel 7 sakslast. Nimelt olid sakslased parajasti einestanud, kui venelane alustas kahuritest tulistamist. Üks juhuslik mürisk oli siis ka tabanud linnast vähe maad väljas Riia maantee ääres einel asuvat sakslaste salka ja surmanud neist 7 meest. Teisi ohvreid üldse polnud. Punastel oli aga jaama taga lennuvälja ümbruses hulganisti laipu ja samuti Viiratsi-poolses osas, Kösti veski kohal asuval nõlvakul, kus oli punaseid langenud tabava saksa kahuritule ohvriks. Seal oli koos üle kümne laiba. Samuti lebas venelaste laipasid ka tänavail, mis kiirelt koristati.”⁴²

Üldiselt aga ei olnud kummagi sõdiva poole kaotused 8. juulil kuigi suured ja ka Viljandi pääses üsna tervelt.

Võib veel mainida, et Viljandi lahingus langes kaks hävituspataljonlast, keda on nimepidi mainitud.

Viljandi vangla veresaun

Kiiruga taganedes korraldas NKVD vanglates veresaunu, et vangid mitte mingil juhul eluga ei pääseks. Veel enne seda 6. juulil oli Viljandis Valuoja orus maha lastud neli vangi: Arnold Lehtemaa, Anton Mihelis, Ado Tomson ja Udo Vool. Tapjad olnud läti hävituspataljonlased. Ohvid ei olnud Viljandimaalt, vaid hoopis pärit Vändrast ja Harjumaalt.⁴³

Kuid suurem veresaun oli 8. juuli keskpäeval Viljandis (samal päeval tapeti 185 vangi Tartu vanglas). Imekombel eluga pääsenud Johannes Soosaar jutustas ajalehele „Sakala” oma pääsemisest.

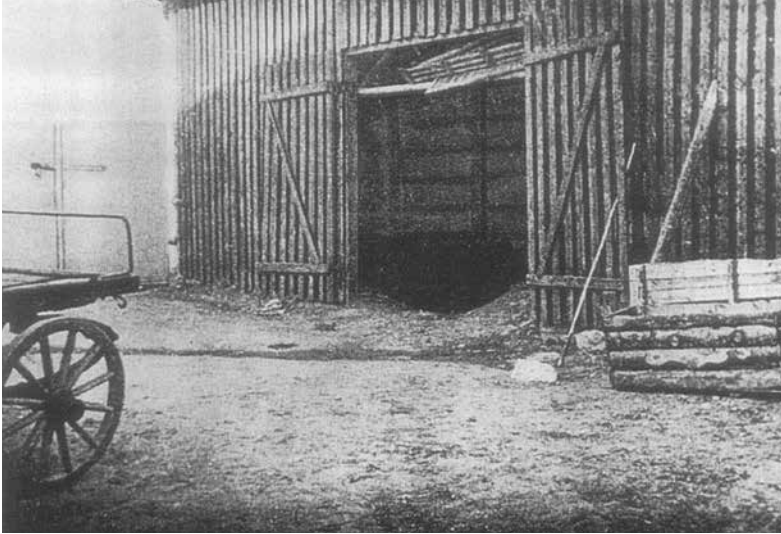
Tõsi, enne seda oli terve hulk vange juba minema viidud, mõrvaohvriteks jäid need mehed, kes olid arreteeritud hiljem, juba juulikuuks. Võimalik, et massimõrva organiseeris Viljandi NKGB osakonna ülem Johannes Mägi, igal juhul väitsid seda Oskar Abori ja Jaak Karu.⁴⁴

8. juuli hommikul kaevasid kuus-seitse vangivalvurit vangla

42 Nahe, Oskar. Viljandi vabastamine. - Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. Stockholm, 1956. Lk 132.

43 Suvesõda Viljandimaal, lk 298.

44 Sortside saladused VII. Tartu, 1998. Lk 19, 45.

Kuur Viljandi vangla õuel, kus 8.juulil pandi toime veresaun.

õuele kuuri alla tapetavatele paraja sügavusega augu. Seejärel, kas sama päeva hommikul või keskpäeva paiku lasti seal maha 12 vangi, kuid üks neist jäi punaste timukate hooletuse ja kiirus-tamise tõttu ellu. Enamjaolt olid mõrvatud Segakaubastu töötajad. Mahalaskjad olid Aleksander Enger ja Edgar Tomusk, vange valvasid ja töid kohale miilitsad.

Üksteist mõrvaohvrit olid:

Ervin Juttus, 28-aastane

Jaan Kasak, 14-aastane õpilane

Leopold-Johannes Kiisvek, 35-aastane

Johannes Kivikink, 25-aastane

Elmar Kütt, 28-aastane

Nikolai Ojasoo, 37-aastane

Mart (Martin) Raitna, 30-aastane

Arnold Silm, 30-aastane

Juho Sumera, 27-aastane

Jüri Vain, 34-aastane

Üks tundmatu mees, kelle isikut ei õnnestunud kindlaks teha.

Lisaks on teada mitu Viljandi elanikku, kelle punased tapsid väljaspool linna: 15-aastane õpilane August-Voldemar Rakaselg

Raudna vallas, 72-aastane Juhan Evardi Viljandi vallas, 28-aastane August-Johannes Pihlak Viljandi vallas ja 32-aastane Johannes Lattik Võistres.⁴⁵

Ajalehes „Sakala“ ilmus 11. juulil 1942 massimõrvast järgmine lugu:

Tapatöö vangla õues

Põrutavaid üksikasju GPU timukate veretööst

„8. juuli hommikul enne Viljandist põgenemist korraldasid bolshevikud vangla õues veretöö, mille ohvriks langes 12 inimest, õudsest tapatööst õnnestus saatuse imelikul tahtel ühel punaste ohvril eluga pääseda. See on Viljandi elanik Johannes Soosaar, keda mõrvarid tabasid kahe kuuliga, haavates raskesti, ent mees pääsis elu ja surma piirilt ühishauast siiski eluga ja tunneb end olevat praegu täiesti hää tervise juures. Meenutades seda punaste verejanu ja julgusega lavastatud tapatööd aasta möödudes, jutustab meile hra Soosaar oma läbielamustest põrutavaid üksikasju:

„Viljandit vabastava lahingu algades, mis kostis politseilossi keldrisse kahurimürinaga, kus meid kinni peeti, arvasime alul, et punased purustavad Viljandi vabrikuid. Kell pool 7 hommikul ilmus meie kongi miilits-politruk Laan koos kahe teise miilitsaga ja käskis meid võtta oma asjad kaasa ning väljuda kiiresti. Riietumiseks olevat väljaski aega. Võtsime oma kompsud, mis kellegil oli ja meid saadeti miilitsate ning erariides venelastest spaleeri vahelt hoone taga ootavasse autobussi. Sõiduki ümber isegi oli tugev valve. Tundsin siin miilitsatest Halja ja Rüüteli. Autobuse rooli taga istus Mustla linna täitevkomitee esimees Koppel.

Meile ei üteldud, kuhu meid viiakse. Mina isiklikult arvasin, et viiakse kuhugi metsa tapmisele. Autobus hakkas kuidagi vingerdades liikuma. Selle taga sõitis venelastega täidetud veoauto. Eesti Panga maja otsa juures nägin läbi auto akna miilitsameeste salga juures tänaval GPU tegelast Engerit kes hiljem sooritas veretöö vanglas. Vangla ette jõudes peatus autobus Tallinna

⁴⁵ Sakala 29. juuli 1941, 4. august 1941.

tänava parempoolses ääres. Keegi venelane käsutas bussi-juhti Koppelit juhtima sõiduk otse vangla värava ette. Kuna see mees ei olnud rooliga küllalt vilunud, ajas ta bussi peagu tänavale risti. Meist käsutati välja 6 meest. Olin esimese kuue hulgas viimane. Need olid: Kaubastu direktor J. Sumera, autojuht J. Kivikink, transporttöoline N. Ojasoo, L. Kiisvek, Martin Raitna ja mina.

Sõidukist kuni vangla hooneni oli tihe valvurite rivi, ning moodustatud vangivalvureist, kellest tundsin ära Susi-nimelise mehe, miilitsaist ja venelastest. Vaatasin ringi, kas midagi kahtlast silma hakkab, kuid ei näinud midagi. Meid kuuekesi paigutati ühte kongi, ülejäänud nähtavasti teise vangikambrisse. Ühishauda, kus hiljem mõrvamine toimus, siis veel ei olnud. See kaevati vangla valvurite poolt pärast meie toomist. On selgunud, et siis oli antud käsk, kaevata kuuri alla auk, mille mõõtudeks: 3 m pikk, 2 m lai ja 2 m sügav. 4–5 meest olid selle kallal tööl paar tundi.

Kong, kuhu meid paigutati, oli jahe ja röske. Kiivesk kurtis, et temal on jahe, sest kaasas olnud mantel oli jäänud politseilossi keldrisse maha. Ta koputas vangikongi uksele, mille vaateaugu taga ilmus ühe miilitsa nägu. Kiisvek küsis, kas ta peab oma soovi avaldama vene- või eestikeeles, millele miilits vastas: „Laske aga tulla, ükskõik!” Selle järele küsis Kiisvek võimalikult viisakalt: „Palun, kas ma saaksin oma mantli kätte, see jäi endisse kohta?” Sellele vastas miilits irooniliselt: „Küll te saate oma mantli varsti!” Säärane vastus lubas aimata juba kõige halvemat. Seisime kõik tummas vaikus, kõnelemata palju. Võis olla möödunud umbes poolteist tundi, kui kuulsime ukse taga kolistamist. Uks tehti lahti ja üks NKVD vormi kandev väheldast kasvu venelane astus uksele, tema taga paar valvurit. Ta käsutas venekeelselt: „ühel välja tulla! Ruttu, ruttu!” Esimesel hetkel ei teinud seda keegi. Martin Raitna asus uksele kõige lähedamal. Venelane haaras temal õlanukist kinni ja tõmbas välja, seejuures veel põlvega lüües. Mõni sekund hiljem kuuldus alt kaks üksteisele järgnevat lasku, mis pani meid kõiki tarduma.

See mida seni olime vaid arvanud, oli saanud tõeks. Meid hakati viima ükshaaval tapmisele. Milline oli sel hetkel tunne, on praegu raske meenutada ja kirjeldada. Ent ometi ei olnud mitte mingit eri-

list hirmu. Tummalt ja tardunult seisime kongis. Mina seisin teis-pool ukse kõrval ja aimasin end olevat järgmise. Sel hetkel meenus mulle kommunistide veretöö 1918. a. Tartus Krediit panga keldris, kus tapeti just ajal, mil linn oli punaste võimu alt vabanemas. Mäletasin olevat kuulnud või lugevat, et osa ohvreid jäi seal ellu, kuna punastel ei olnud enam aega. Sähvatas mõte, et ehk juhtub nüüdki midagi sarnast.

Sel hetkel astusid meie kongi uksele samad mehed, kes viisid ära Raitna. Jälle kutsuti ja kuna seisin neile kõige lähemal, sirutas venelane käe ja haaras mind õlast, tõugates välja. Koridoris oli iga sammu järele valvurid laskevalmis püstolitega. Välisuksel seisis Enger. Ta haaras oma parema käega minu vasaku käe alt, hoidis ise vasakus käes revolvrit ning ütles mulle: „Saadan teid veoautosse!” Samal silmapilgul märkasin selgesti vangla kuuri all värskelt kaevatud mulda. Oli selge, mis tuleb. Sügava põlastusega vastasin tolele mörvarile: „Ärge luisake!”

Vangla uksest kuni augu äärde oli samuti tihe relvastatud spa-leer. Umbes paar meetrit augu äärest laskis Enger äkki mu käsi-varre lahti, vahetas kiiresti relva oma paremasse kätte, haaras mind siis uuesti oma vasaku käega ja tulistas samal hetkel mulle seljatagant. Saanud tabamuse, löi ihu korruga kuumaks. Keerasin pääd ja sain teise tabamuse pähe. Hetkel löi silmi ees pimedaks. Siis langesin tõugatuna ja jalahoobiga lööduna auku, jäädes võrdlemisi seinä äärde paremale küljele lebama. Enne mind lastud Raitna oli kukkunud augu teise seinä äärde ning oli seal pooleldi istuvas asendis. Jäin lamama näoga augu poole. Kuigi olin haavatud kahest kohast, olin täie teadvuse juures.

Kolmandana toodi Kiisvek. Jälle kostus kaks pauku ja ta kukkus minust eemale Raitna ligidale. Kiisvek oigas tugevasti ja ütles vihasele: „Timukad piinavad ainult, ega oska tappa”. Kuulsin kuis Raitna, keda pidasin juba surnuks, vastas pooleldi sosistades: „Ole vait!” Ka tema elas siis veel. Uuesti ütles Kiisvek mörvaritele: „Palun, laske mind veel pähe!” Selle järele raksatas 4–5 lasku ja mõlemad ohvrid jäid korisedes pikkamisi vaikseks. Nende laskudega oli tabatud mõlemaid surmavalt. Samal ajal keerasin oma näo vastu maad ja jäin kummuli lamama.

Neljandana toodi tapmisele autojuht Kivikink, kes surnult langes risti üle minu. Siis tekkis hukkamisele väike vahe, umbes mõni minut ning jätkus uuesti. Timukad olid aga vahepääl muutunud eriti metsikuks. Nähtavasti hakkasid mõned surmale minejad vastu ja see ajas tapjad vihale. Järgmiste ohvrite kallal oli pandud siis juba toime õudseid piinamisi. Laskjad vandusid augu äärel. Eraldasin nende häältest GPU tegelase Tomuski oma, kes ütles ühe laskmise järele: „Tõmba kuradile neljas veel!”

Kaaslaste laibad langesid minu pääle. Peagu kõik surid nad vaikselt kannatades, palumata ja hädaldamata. Ainult 14-aastane poisike Kasak nuttis ja hädaldas. Ta langes otse minu kõrvale, näoga ülespoole ning tegi augus veel häält. Talle lasti järele 2–3 lasku. Kuulid möödusid otse minu päa kõrvalt. Tundsin õhusurvet vastu juukseid ja tühjad kestad kukkusid mulle kuklasse. Pärast väikest vaheaega kuulsin väljast automürinat ja signaali. Sammude müdin. See järele toodi veel üks ohver ning kuuldus 2–3 lasku.

Siis sammude müdin kaugenes ja kõik jäi vaikselt. Tajusin, et mõrvarid on lahkunud, kuid kartsin, et tulevad tagasi ja ajavad augu kinni. Seks puhuks oli mul kindel otsus valmis: teen häält, mõte elavalt end matta lasta oli õudseim kui kõik muu. Ent keegi ei tulnud tagasi. Nagu hiljem selgus, olid tapjad ja valvurid kohe asunud autodele ja sõitnud Tallinna tänavalt Lembitu puisteele. Ootasin veel natuke, siis püüdsin end liigutada. Suure vaevaga pingutades suutsin end kaaslaste laipade alt vabastada. Kogu aeg olin olnud täie teadvuse juures, kuid enda vabastamise pingutused savisest augupõhjast laipade alt suurendasid mul verekaotust ning paaril korral kaotasin juba viivuks teadvuse, ent virgusin uuesti. Elutahe andis uut jõudu. Kui olin end vabastanud kaaslaste alt, leidsin, et kahel neist veel oli elu, kuid olid meelemärkuseta, korisesid ainult veel. Mina ei saanud neist enam kedagi aidata. Võtsin taskust paberrossikarbi, rinnataskust pliiatsi ja kirjutasin karbi kaanepapile nende nimed, kes meid tapsid ja jumalagajätu vanaemaile juhuks, kui ma oleks samas surnud.

Suurt pingutust nõudis august välja upitamine, sest see oli nii sügav, et püsti seistes küündis vaevu välja vaatama. Pühkisin oma käekellalt vere ja vaatasin, see näitas umbes 12. Ilus päikesepaiste.

Hoovis kõik vaikne. Eemalt kuuldus lahingumüra. Komberdasin tuikudes ja seintest tuge otsides vangla värava poole, kuid parajasti lähenes Tallinna tän. mööda mingi vene soomussõiduk suure mürinaga. Et end mitte näidata, lasksin pikali rohusse. Sealt tuliuuesti tagasi, sest olin üleni verine ning porine ja selliselt tänavale ilmuda olnuks iga venelase ette jäädes ohtlik.

Tagasi vangla aeda komberdades, sest lootsin pääseda Uku tänavale, kuulsin, kuis keegi hõikas: „Tulge siia, siin on omad!” Hüüdjaks oli autobaasi ehitustöölaine Nõmmik, kes aitas mind vangla aiast läbi, viis majja, kus anti mulle esimest abi. Siia jäin lamama kuni sakslaste saabumiseni, mil mind haiglasse viidi.”

Peab tunnistama, et Soosaar oli õnnejumalanna Fortuna soosingus mitte ainult 1941. aastal, vaid ka hiljem. Nimelt pääses ta punaste küüsis eluga ka 1944. aastal. Pärast sõda veetis ta kümme aastat Vorkuta vangilaagris, kuid jäi ellu ja tuli kodumaale tagasi 46-aastase mehena. Ta nägi ära ka Eesti Vabariigi taastamise ja suri Mustamäe haiglas 1996. aastal infarkti.⁴⁶

Mis sai Viljandi massimõrva toimepanijatest? Tomusk ja Enger elasid sõja üle ja surid 1970-ndatel aastatel.

Vastupanuliikumine linnas

Kuigi Viljandi Omakaitse 1942. aastal koostatud aruandes Suvesõja sündmuste kohta ei teata midagi metsavendade tekkimisest või tegutsemisest Viljandi linnas enne Saksa vägede saabumist, näib põgenenud punaste selgitusi lugedes, et oli tarmukaid kodanikke, kes asusid tegutsema juba enne seda. Kuid reeglina ei lõppenud nende katsed relvi hankida või olulisi objekte üle võtta edukalt. Hiljem kirjutati üht-teist sellistest juhtumitest ka ajalehes „Sakala”.

Käesoleva raamatu autor on jaganud sellised teated kolme ossa: esimeseks on nn Segakaubastu juhtum, teiseks Politseilossi juhtum ja lisaks veel linnast põgenevate punaste tulistamine maja-

46 <https://www.geni.com/people/Johannes-Soosaar/6000000004650009573>

Viljandi Politseiloss (tänapäeval hotell „Schloss Fellin“).

dest ja hoovidest 8. juulil. „Segakaubastu” nime all oli tol ajal tuntud punavõimu ajal moodustatud erinevate kaupluste katusorganisatsioon.

Samas ei maksa punaste teateid ka liiga tõsiselt võtta, vähemalt osa neist on mitte isiklikult nähtud, vaid kelleltki kuulnud. See käib eelkõige hajusa järeletulistamise kohta, mis võis hirmunud inimestele ka viirastuda?

Mõned näited:

Kohalik NKVD ülem Karu:

„Viimane bandiitide väljaastumine oli Viljandi linnas ööl vastu 8. juulit. Juba varem oli märgata, et segakaubastu ümber on kahtlast liikumist. Ööl vastu 8. juulit tabati segakaubastu juures auto, mis miilitsamehe vastavast signaalist hoolimata ei seisatanud. Selgus, et segakaubastu autojuht Siimo oli käinud Suure-Jaanist oma sinna mahajäetud vintpüssi toomas. Tabamisel püssi tema juurest siiski ei leitud – ta oli saanud selle märkamatuks üle anda teisele autojuhile Leemetile. Taskust aga leiti 50 padrunit. Siimo tabamisel tulistati

segakaubastu hoovilt 4 lasuga miilitsa tunnimeest, kes aga ei saanud haavata. Segakaubastu hoovist tabati 4 meest, kelledest üks tööline tunnistas, et Siimo tahtnud korraldada öösel väljaastumist linnas, kutsunud ka teda sellest osa võtma. Siimo omalt poolt midagi selletaolist ei tunnistanud. Ta lasti maha.”

NKVD arreteeris 3.-4. juulil terve hulga Segakaubastu töötajaid, kes hiljem 8. juulil Viljandi vanglas maha lasti.

Karu lisab veel:

„Väljatulekul linnast tulistati meid ühest Jakobsoni tän. hoovist, kust lasti meie suunas 3-4 lasku.”⁴⁷

Lahkujate pihta akendest tulistamist on maininud veel mitmed hävituspataljonlased ja põgenevad punased. On ka teateid, et tulistati juba 7. juulil.

Veel teateid Viljandist:

„8. juuli lõuna ajal läinud üks grupp hävituspataljoni rahvast Riigipanga Viljandi osakonda ja leidnud sealt eest bandiite. Teinud siis püstolkuulipildujaga puhta töö.”⁴⁸

Punaste teenistusse astunud leitnant Ilmar Paul oli Viljandis koos Tallinna hävituspataljoni meestega. 8. juuli õhtul lahkus ta rindelt ja saabus Viljandi postkontori juurde.

„Kpt. Pasternak jutustas, et sel ajal, kui meie hitlerlastega lahinguid lõime, olevat tahtnud linnas võimu haarata umbes 50-mehe-line valgete salk, kelle kavatsusest postkontorit vallutada olevat aga õigeaegselt teada saadud.

Tänavatel lebas langenuid. Mässumehed olevat laiali aetud püstolkuulipilduja tulega.”⁴⁹

Postkontori kohta on huvitav (ja üsna fantastiline) teade hävituspataljonlaselt Elmar Noormetsalt.

„Enne lahkumist käisin kaasas pataljoni ülema Pasternakiga purustamas postkontori sisseseadet. Postkontorile ei pääsenud ligi, sest postkontori esist tulistati vastasmajast. Pasternak kutsus välja tanki, mis asus tulistama maja, kust meid oli tulistatud.

47 Sortsid, lk 44, 45.

48 Sortsid, lk 71.

49 Sortsid, lk 114.

Koos Pasternaki ja Kalju Ruuduga purustasime postkontoris telefonikeskjaama sisseseade.”⁵⁰

Ülaloodud tsitaadid käivad juba Politseilossi juhtumi juurde.

8. juulil Viljandi lahingu käigus otsustasid kolm vaprat meest (või oli neid rohkemgi?) hankida relvi ja sekkuda võitlusse punaste vastu. Nimeliselt on igal juhul teada kolm: Segakaubastu pagaritöökoja juhataja Kaarel Ehajärv, Herbert Järv ja autojuht Eduard Leemet. Järv ja Leemet olid ka vabatahtlikud tuletõrjujad.

Neil oli plaan minna politseilossi (nüüd siis „miilitsalossi“), mis oli kuuluste kohaselt hommikul maha jäetud. Eesmärk oli lisaks relvade hankimisele vabastada ka seal olevad vangid, kui neid sealt leitakse. Väidetavalt olid mehed esialgu relvastatud vaid nugaodega.

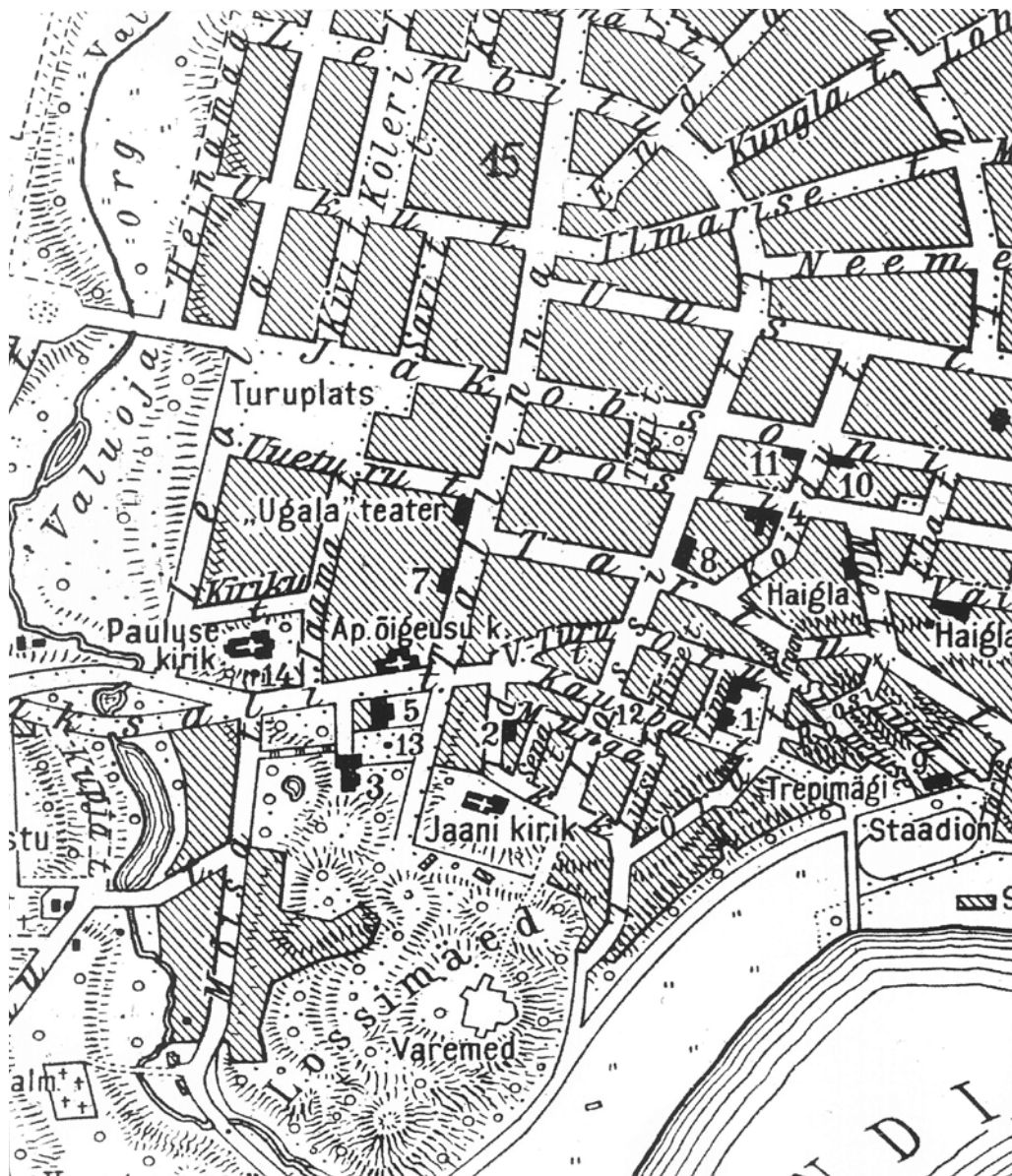
Politseilossi olid punased maha jättnud, kuid eesti meestel ei vedanud. Just sel ajal, kui nad liikusid läbi Politseipargi ja Vabaduse väljaku, saabus sinna Eesti Panga hoone ette veoauto hävituspataljonlastega, kelle ülesandeks oli selles hoones asuva telefonikeskjaama hävitamine. Märgates Politseilossist väljumas relvadega erariides mehi, avasid punased nende pihta ägeda tule. Ehajärv ja Leemet said surma, ülejäänud suutsid põgeneda.

Sama lugu on kirjeldatud ka veidi teistsuguste detailidega. Politseiloss oligi hüljatud ja sealt leiti mõned vintpüssid, kuid puudus laskemoon. Seda viimast otsides aga satuti tänaval miilitsatele ja põgeneti endise firma Puhk & Pojad maja õue. Kui kõik vaikseks jäi, suundusid mehed taas Politseilossi juurde ja leiti ka padruneid, kuid napilt.

Siis juhtus aga anekdootlik lugu – ühel mehel läks püss koge-mata lahti ja pauk äratas samal ajal pangahoone ette sõitnud veoautotäie hävituspataljonlaste tähelepanu. Punased märkasid vastrelvastatud partisane ja avasid nende pihta püssitule.

Ehajärv ja Leemet jooksid Politsei tänava poole, kuid punased jõudsid Vaksali tänava poolt lähenedes Politsei tänava otsa ja tulistasid sealt kivიაia tagant. Leemet sai surma Politsei täna-

50 Sortsid, lk 162.

Viljandi kesklinn. Skeemil on numbritega tähistatud:

3 – Politseiloss

5 – Pangahoone ja Vabadussõja mälestussamba alus

15 – Vangla

val püstolkuulipilduja valangust, Ehajärv aga langes veidi eemal Politseipargis üsna Politseilossi ees murul.

Kolmas mees Järv jõudis Vabaduse platsile Jaani kiriku poolt, kuid teda märgati pangahoone aknast ja punased avasid tule. Järv varjus Vabadussamba purustatud jalami varju, heitis pikali ja avas vastutule. Seejuures sai ta kuulitabamuse pähe. Huvitaval kombel jätsid punased surnukspeetud mehe rahule ja hiljem said kaaslased (kelle nimed pole teada) haavatu ära viia. Kuid Herbert Järv oli saanud nii raske haava, et suri saadud kuulitabamusest kaks päeva hiljem 10. juulil Viljandi Linnahaiglas.⁵¹ Hiljem ilmus ajalehes „Sakala” mitu artiklit, kus püüti valgustada linnametsavendade tegevust sel päeval. Nii kirjutati, et pangahoone lähedalt leidsid tuletõrjemehed kahe oma kaaslase laibad – vabatahtlikud Herbert Järv ja Eduard Leemet olid mõrvatud. Nagu teati jutustada, tahtnud need mehed tungida miilitsamajja, et sealt endale relvi hankida, kuid neile juhtunud peale üks venelaste auto ja sealt avatud neile automaatrelvade tuli. Peeti ka tõenäoliseks, et samas autos sõitnud venelased olid ka need, kes süütasid pangahoone. Pangahoone oli süüdatud kõigi tundemärkide järele põlema telegraafiruumist.

Samuti kirjeldati meeste tegevust liigse hulljulgusena – vabastamise eel toimusid linnas dramaatilised sündmused. Salkkond noori ruttas liigselt. Nad olid läinud miilitsalossi ette päästma neid vange, keda seal kinni hoiti. Relvadeks olid neil ainult kööginuga ja ühed käärid! Lossi juures õnnestus poistel kätte saada paar püssi. Aga kuna laskemoon puudus, siis tulid nad tagasi. Siin satustid nad miilitsameeste otsa ja põgenesid Puhk & Poegade maja õue. Kuidagi õnnestus noormeestel siiski padruneid hankida ja nad ründasid teistkordselt miilitsamaja mõttega, et vahest siiski õnnestub vange päästa. Miilitsamaja ees aga läks ühel päästjal püss enneaegu lahti ja see häiris Eesti Panga maja ees seisnud venelasi. Viimased avasid tule ja kaks noormeest Kaarel Ehajärv ning Eduard Leemet said seal surma.⁵²

51 Lindmäe, lk 220.

52 <https://www.geni.com/people/Eduard-Leemet/6000000009470261131>

See relvakokkupõrge ehmatas punaseid, kes arvasid linnas tegutsevat suured metsavendade jõud. Punased tõid kohale mitu veoautot raskekuulipildujatega relvastatud punaväelastega. Need paigutati Vaksali tänava äärde õigeusu kiriku aeda suunaga üle Vabadusväljaku Lossimägedele. Eesti Panga hoone esikusse paigutati valvepost kergekuulipildujaga.

Kuid kuni sama päeva õhtuni Viljandis uusi väljaastumisi ei olnud.⁵³

Lisaks linnametsavendadele mainivad põgenenud punaste juhid, et probleeme oli „reeturitega“. Nii nagu mujalgi Eestis, pidasid mitmed miilitsad Suvesõja päevil plaani punaste juurest üle joosta metsavendade poole. Osal neist õnnestus seda ka teha.

Viljandi NKVD ülem Jaak Karu mainib nimepidi ligi 20 miilitsat, kes ei lahkunud koos punastega linnast. Otsesõnu väidab ta, et maakonna rajoonivolinikest jooksis üle neli ja Viljandi linnas kaks meest (osa neist olid koguni EK(b)P liikmed).⁵⁴

Vähe sellest, Oskar Abori kinnitusel „said reeturiteks“ ka mitmed kompartei liikmed. Näitena toob ta ära sunniviisil hävituspartaljoni majandusülemaks määratud Raidmetsa, kes põgenes mootorrattal ja keda punased jälitamisele vaatamata kätte ei saanud.⁵⁵

Miilitsate kohta on veel selline segasevõitu teade Artur Vahalt:

„Pasternak seletas, et ta näinud Viljandis bandiitideks hakanud miilitsamehi. Bandiidid tunginud temale kallale. Enne linnast lahkumist lasknud Pasternak telefonijaama õhku.“⁵⁶

Hävitusöö linnas

Kaks olulisemat hoonet, mis põlema pandi, olid Tikuvabrik ja pangahoone. Vabriku süütamist kirjeldati üksikasjalikult ajalehes „Sakala“ 1942. aastal ilmunud artiklis.

53 Kaitseliidust Omakaitсени, lk 160-161.

54 Sortsid, lk 45.

55 Sortsid, lk 25-26

56 Sortsid, lk 10.

Tikuvabrik põleb

„22. juunil, kui sõda algas, seisis Viljandi tikuvabrikus töö ja töölised olid lastud puhkusele. 29. juunil kutsuti aga töölised kokku ja alustati uuesti tööd. Vabrik sai töötada 3 päeva ning 4. juunil käsutati töölised mullatöödele linna piiridele kraave kaevama. Vabriku juurde jäi 10–15-meheline valvemeeskond, mille määras vabriku juhataja Riisenberg ja käitiskomitee esimees Merits. Valvemeeskonnale tehti ülesandeks vabrikut valvata tulepuhkemise korral. Relvastust meeskonnal ei olnud. Samal ajal, kui mujal, tehti vabrikute juurde varjendeid, tikuvabriku juhtivad isikud ei näinud pidavat seda tarvilikuks. Eemale sohu kaevati küll kraav õhuhädaohu korraks, kuid varjendi tegemisest ei tulnud midagi välja.

Lahingupäeva hommikul, kui esimesed mürsud hakkasid kukkuma tikuvabriku rajooni, mida Saksa patareid tulistasid venelaste positsiooni otsides, läks vabriku juures liikumine ohtlikuks. Riisenberg ja Merits saatsid valvemeeskonna laiali, jäädes vaid ise mõne töölisega kohale. Seega polnud tikuvabrikul enam ustavat valvet, kuigi ta seda just siis kõige rohkem vajas. Üks tööline käis veel hiljem vabrikus radioaparaate kätte saamas, kuid Riisenberg ja Merits seda ei lubanud (olgu märgitud, et tikuvabriku tööliste raadiod olid kogutud vabriku ruumi), üteldes, et pole selleks mingit korraldust.

Mis edasi sündis, seda varjab tikuvabriku saatuses salapärasuse ja tumeduse linik. Umbes kella 12 paiku märgati eemalt majadest, et vabriku raudteejaama poolses piirkonnas asuv saepuru kuur põleb. Tuli oli alanud just pealt tuule. Üks tööline oli juba varem märganud seal mingit tuld, kui käis samuti oma radioaparaati nõudmas ja kustutanud tule, kuid varsti hiljem löid leegid samast uuesti välja. Kuna samal ajal käis juba äge lahing, lõhkesid granaadid ja plagisesid kuulipildujad, ning punaväelasi liikus vabriku piirkonnas ja soos, ei olnud võimalik suuremale kustutus-tööle üldse mõelda. Mõned isikud püüdsid küll põlemise algades vabrikule ligineda, kuid neid hakati tulistama venelaste poolt.

Umbes samal ajal sai surma Martin Riiman, kes tulekustutamise eesmärgil liikus väljas. Tuli levines kiiresti. Saepurukuurist

süttis saekaatri hoone, millelt tuli kandus alltuule asuvale pikale tikulao hoonele, sealt edasi keemiaainete laole, teisele suurele vabrikuhoonele, selle taga asuvale elumajale, tallile ning teistele hoonetele.

Mõne tunni jooksul oli kogu vabriku piirkond ühes hoonete vahel asuvate tikupakkude ja muu materjaliga lõõmav tulemõll. Tuli haaras ja hävitas kokku 11 hoonet ja ainult 3 hoonet, nende hulgas teine suurem tööstushoone, jäid terveks, kuna neile tuli otseselt peale ei käinud. Teine tööstushoone oli küll tõsisel süttimisohus, sest aknad juba põlesid ja ruumis asuvad puldid olid tuld võtnud. Siin tuli aga päästjana appi teataval määral õnnelik juhus: üks mürsukild tabas vabriku suurt veepaaki tuleohus oleva teise hoone kohal. Paagis oli 40 kantmeetrit vett ja umbes pool sellest voolas mürsukillust löödud augu kaudu ruumidesse, leotades selle lagesid, seinu ja põrandaid.

Ägedama lahingu vaibudes püüti küll tuld pidurdada, kuid see osutus võimatuks. Mõned isikud riskeerisid ilmuda tulikahju juurde, kuid nad ei saanud midagi teha. Mootorprits oli vabrikul olemas, kuid selle voolikud olid hävinenud. Tuli aga lõõmas edasi. Sellest põlemisest süttis ka alltuule asuvaid Kantremaa elumaju ja teisi hooned. Suuri sädemeid kandus väga kaugele, süüdates muuhulgas isegi Reinu teel asuva Viljandi mõisa vana töölistemaja, mis hävines tules.

Tikuvabriku põlemisel tekkinud hiigelsuitsusambad katsid kogu linna, jättes kaugemalt maalt Viljandi sündmusi jälgijaile mulje, nagu oleks kogu linn leekides. Hiigelsuitsusambaid tekitas vabriku õli ja keemiaainete põlemine. Tikulao juures asuvasse kuuri oli mõni päev enne seda ühest eemal asuvast kuurist, mis jäi muide terveks, toodud tagasi ajutiseks sinna remondi ajaks viidud õlide ja parafini tagavara, mis kõik hävines. Materjalidest hävitas tuli muuhulgas 12 500 kg. parafini, 8000 kg. vosvorit, 600 kg. väävlit ja 3500 kg. masinaõli ning petrooleumi. Valmis tulitikke hävines 10 625 000 toosi. Kõik see tekitas hiigeltuld ja tohutut suitsu.

Õhtul, kui Saksa väed olid vallutanud linna, asuti küll kustutustöödele, kuid siis oli vabriku enamikust jäänud vaid vare-

med ja tuhahunnikud. Keemiliste ainete põlemisel tekkinud kuumus oli olnud kohutav. Hiigelraudtalad olid kägardunud nagu traat, masinate malmalused hoopis sulanud vormituks massiks. Hiigelkuumuses olid isegi ehituskivid sulanud kokku.

Tikuvabriku põlemise üldkahju hinnatakse 360 000 riigimargale, milline summa ainult hoonete ja masinate osas. Lisaks sellele kahjud, mis tekkisid vabriku materjalide hävinemisel. Kõigi tundemärkide järgi võib oletada, et tikuvabrik süüdati bolshevikite poolt ning selle kustutamist takistati põlemise piirkonda ilmujate tulistamisega. Ka äge lahingtegevus põlemise algades takistas kustutamist. Et vabriku hävitamine kohapäälsetel bolshevikitel oli kavatsusel, järeldus ka kahe tundmata mehe kõnelusest, mida kuulas pealt keegi naine Kantremaal jaama taga, enne tule algust. Mehed olid liikunud vabriku poole ja üks ütelnud teisele: Ära ole memmepoeg, tuli otsa!

Kes need isikud olid, pole selgunud. Praegu on aga Viljandi tulitikuabrik jälle täiesti töokorras ja toodab tulitikke juba mõni kuu, tänu püüdlikule ja hoolsale ülesehitustööle, mida vabriku hooldaja ning tööliikond algas kohe pärast Viljandi vabanemist⁵⁷

Tuletõrje koosseisu kuuluvaist küüditati ja arreteeriti kolmteist inimest, nende hulgas kaks juhatusliiget. Bolševikud mõrvasid neli tuletõrjajat: Johannes Lattiku, Eduard Leemeti, Herbert Järve ja Martin Rilmani. Nad ei langenud bolševismi mõrvaohvriks mitte küll otseselt tuletõrjekohustusi täites, kuid kuulusid tuletõrje ridadesse ja punased tapsid nad Viljandis lahingupäeval 8. juulil.

Viljandlased lahingumõllu keskel

Nüüd aga teeme juttu Viljandi rahulikest elanikest, kes ootasid ärevusega, kuidas sõjategevus linnast üle käib ja kas nende elu ja varanatuke seejuures terveks jäävad. Põhihirm oli see, et põgenevad punased Stalini „põletatud maa“ käsku täites linna või vähe-malt olulisemad valitsushooned ja tehased-vabrikud maha põletavad.

57 Sakala, 8. juuli 1942.

8. juuli hommikul alanud Saksa suurtükitle eest otsisid viljandlased varju keldrites ja selleks ehitatud varjendites. Need viimased olid tavaliselt majade aedadesse ehitatud augud või kraavid, mis kaeti pealt katetega. Tänavatel liikus vaid üksikuid inimesi, ametiasutused katkestasid töö ja vaid üksikud eriti kohusetruud kodanikud ilmusid oma tööpostile.

Viljandlase P. K. päev algas igati kenasti, kuid muutus siis pingeliseks:

„Olin parajasti lõpetanud kohvi-joomise ja arutasin naisega, mida tuleks ette võtta, kui nägin läbi akna, et teised üürnikud tassivad oma varandust aeda. Samal ajal kostis õhust iseäraline vihin, millele peagi järgnes tume mürts linna lääneosas. Esimene sakslaste shrapnell oli lennanud üle linna ja lõhkenud kuskil Tallinna tänavast õhtu pool. Varsti järgnes uusi vihinaid ja plahvatusi, aina tihedamalt. Üks-kaks-kolm oli kokkupakitud varanatuks tassitud aeda põõsaste alla.”⁵⁸

Üks Saksa mürsk lõhkes Maagümnaasiumi juures ja purustas kõik koolihoone Jakobsoni tänava poolsed aknad, samuti vastasmaja omad.

Kell 11 süütasid punased Tuletikuvabriku, mille põlengust kandusid tohutud suitsupilved üle kogu linna.

Kesklinnas pangahoones töötas telefonikeskjaam õhtuni, seal resideerus Viljandi hävituspataljoni komandör kapten Mihhail Pasternak, kes olevat end kohapeal nimetanud linna komandandiks. Jaam purustati õhtul. Kella 20-21 paiku süütasid venelased selle kauni hoone, mis sai raskeid tulekahjustusi. Seejuures on punased ka väitnud, et purustused ja tulekahju tekitas hoopis Saksa lennukipomm või suurtükimürsk.

Saksa väed sisenesid Viljandisse õhtul kella 21 ajal. Nad liikusid mööda Tartu, Jakobsoni ja Uut tänavat südalinna poole. Üksteise järel langesid sakslaste kätte Kirikumõis, raudteejaam, Kantreküla linnaosa. Punaväelased taganesid kiiruga Jämejala suunas.

Kell 23 tulistasid sakslased valgeid rakette, mis näitasid nende suurtükiväele, et linn on hõivatud. Kella 23 paiku jõudsid Saksa

⁵⁸ Mürskude lõhkedes Viljandi kohal. – Sakala, 19. juuli 1941.

sõdurid Vaksali tänavat mööda tulnult Vabaduse väljakule, mida valgustas tontlikult põleva pangahoone kuma.⁵⁹

Linlased tulid nüüd keldritest ja varjenditest välja, tänavatele valgus hulk rahvast, kes tervitas laulu ja hõisetega sakslasi ning pakkusid sõduritele lilli ja maiustusi, ilmselt ka kangemat kraami.

Tõsi, rõõmupidu kestis vaid tunnikese, siis pidid viljandlased naasma varjenditesse, sest keskööl avas vene suurtükivägi linna pihta tule ja hirmutas elanikud varju. Kuid see ei suutnud häirida ülevat meeleolu. Suurtükitali kestis tunnikese ja ei tekitanud olulist kahju, siis kahurid vaikisid – kas lõppes laskemoon või sundisid Saksa suurtükid neid lahkuma.

9. juuli hommikul lehvisid majadel sinimustvalged lipud. Üha rohkem tuli tänavale valgete käesidemetega või sinimustvalgete rinnalindikestega mehi, kes asusid patrullima. Ajakirjanik Oskar Nahe kinnitusel liikus juba öösel Kaitseliidu vormis mehi ja politseinikke, kes olid sakslastel abiks korra tagamisel linnas.⁶⁰

Esimesed relvad korjati lahingupaikadest ja hommikul olid majaseintele ja kuulutustulpadele tekkinud teadanded kuulutama Omakaitse asutamisest linnas. Punaste võimu märgid ja sümbolid olid elanikud ametiasutustelt ja majaseintelt maha kiskunud öösel.⁶¹

Ühe esimese asjana süüdati põlema Uueveski oru kaldale 1940. aasta sügisel punaste suure käraga püstitatud kõrge puust torn sinna maetud Vabadussõja aegsete punaterroristide auks. Paari tunniga põles see mälestusmärk tuhaks.⁶²

Hommikul tulistas üks vene patarei Võistre rajoonist veel paar-kümmend mürsku linna pihta, kuid need langesid tapamaja, Lutsu veski ja Viljandi mõisa piirkonda.

Saksa sõjaväeosad voorisid pikkade kolonnidena läbi Viljandi ja suundusid põhja poole. Rahvas tervitas neid rõõmsalt kui punasest ikkest vabastajaid. Järgmised lahingud Viljandist põhja

59 Kaitseliidust Omakaitсени, lk 164-165.

60 Nahe, lk 131.

61 Kaitseliidust Omakaitсени, lk 165.

62 Nahe, lk 131.

pool olid sakslastel samal päeval Olustvere ja Suure-Jaani juures. Oskar Nahe kirjeldustes kuulsid viljandlased 8. juulil juba hommikul mitut kahuripauku ja mürsud lõhkesid linnatänavatel. Maakonna gümnaasiumi hoonel purunes seetõttu terve hulk aknaid ja kahjustada said ka majaseinad. Kuuldi kuulipildujatäri-
 nat raudteejaama poolt ja Viiratsi kandist. Tuletikuvabriku põleng kandus edasi allatuule asunud Serbia tänavale, kus põles maha viis väikest elumaja. Teine tulepesa oli Viiratsi poolses linnaotsas, kus põles maha Viljandi valla vaestemaja, suur maakivist hoone.⁶³

9. juuli hommikul avastati Viljandi vangla hoovist viimased NKVD mõrvaohvrid – üksteist inimest, mis loomulikult tekitas viljandlastes viha, jälestustunnet ja kättemaksuiha. Eri artiklites varieerub ohvrite arv kümnest kolmeteistkümmeni.

Rindelinn Viljandi

Päris rahulikku elu linnas siiski ei saanud. Rinne aga jäi esialgu pidama ainult 10-15 kilomeetri kaugusel Viljandist Navesti jõe joonel. Seal osutasid venelased visa vastupanu ja sakslastel polnud veel piisavalt jõudu edasitungimiseks. Järgmised kaks nädalat oli Viljandi peaaegu rindelinnaks. Saksa väeosade rohkus ei tekitanud linlastes tunnet, et punased võivad naasta.

Alles juuli lõpus kandusid lahingud sakslaste suurpealetungi ajal Viljandimaalt põhja poole. Venelastel oli arvuline ülekaal ja neil õnnestus juulikuus sakslased peatada ja tõrjuda peagi Märjamaalt Pärnu-Jaagupi kanti, 18. juulil aeti nad välja ka Virtsust ning Lihulast.

Nii kujunes esialgu olukord, kus rindejoon püsis kaks nädalat praktiliselt paigal keset Eestit.

17. juuli hommikul pommitas Nõukogude lennuvägi Viljandi järve äärset supelasutust. 17. juuli õhtul oli Luftwaffe järjekordselt tagasi lükanud korpuse palve paigutada Pärnusse hävituslennukid. 20. juulil heideti kokku umbes 500 kilogrammi pomme Viljandi raudteejaamale.

63 Nahe, lk 130-131.

17. juuli õhtul määras 18. armee ülemjuhataja korpuse uue pealetungi alguseks 21. juuli, kuna Balti laevastiku ja Balti laevastiku lennuväe tekitatud raskused rauamaagi transpordil Rootsist Saksamaale üle Läänemere nõudsid Tallinna kiiret vallutamist. Ei hoolitud isegi sellest, et 254. jalaväediviisi suurtükivägi ei oleks 21. juulil lahingutegevuseks valmis olnud, sest laskemoona poleks suudetud kohale vedada.

1941. aasta juuli teisel poolel, kui Viljandimaa oli Põltsamaa ümbruse ja Põltsamaalt itta suunduvate Wehrmachi operatsioonide lähitagala, oli vägede kontsentratsioon maakonnas üks ajaloo suuremaid. Viljandimaal paiknes XXVI armeekorpuse staap ja alates 27. juulist ka 18. armee ülemjuhatus (kuni augusti teise pooleni). Koos korpusega Tartumaale liikunud XXVI armeekorpuse staabi vahetas 30. juulil Viljandimaal välja XXXXII armeekorpuse staap, mis paigutati mõneks päevaks Suure-Jaani kanti.

Punaarmee üritas pärast Viljandi lahingut Saksa vägede edasitungi Kesk-Eestis peatada ja osaliselt see õnnestuski. Väegrupp „Nord“ pidi tooma Eestisse juuli keskel lisaks veel ühe korpusejuhatuse (nr XLII) kindral Walter Kuntze juhtimisel ja kolm jalaväediviisi (nr 93, 254, 291, lisaks 207. julgestusdiviisi üksusi).⁶⁴ Kokku viis Saksa jalaväediviisi Eestis 1941. aasta suvel tegutseski.

Nüüd oli jõudude vahetõde võrdsem ja 22. juuli varahommikul läksid 61. ja 254. jalaväediviis Põhja-Viljandimaalt rünnakule kirde-suunas Peipsi järve poole. Sama päeva pärastlõunal vallutati Põltsamaa ja järgmisel päeval Jõgeva. Edasi tõrjuti venelased juba kaugemale põhja poole.

64 Hiio, II maailmasõda.

Neljas vahepala

Viljandi metsavennad

Linnas tegutsevate metsavendade osas tuleb olla realistlik ja hoiduda liigsest entusiasmist ning soovitu nägemisest reaalsuse pähe. Viljandi oli väike linn ja vastupanuliikumine Nõukogude okupatsiooni karmi surve tingimustes oli üsna keeruline.

1941. aastal tekkis Viljandimaal metsavendade salku peaaegu igas vallas, kuid linnas neid ei olnud, kui uskuda Viljandimaa Omakaitse aruannet. Ja peab arvestama, et aruande koostajad teadsid toleaeegset olukorda väga hästi ja ei ehtinud end võõraste sulgedega. Nad kirjeldasid 1941. aasta suve olukorda realistlikult ja ilma tarbetute ilustamisteta.

Kuid vastupidiselt tollastele kirjutajatele peab käesoleva raamatu autor märkima, et tema arvates päris nii see ei olnud. Esmalt tuleb mainida, et spontaanselt tekkisid väikesed vastupanugrupid Viljandis 1941. aasta suvel siiski. Kuidas olid nad organiseeritud ja kui suured – selles osas andmeid napib, kuid ettevõtlikke mehi ikkagi leidis. Tasub mainida Segakaubastu gruppi ja Leemeti-Ehajärve gruppi, millest on juttu peatükis Suvesõda Viljandis 1941.

Kuigi linna metsavendadest ei ole kirjutatud Viljandimaa Omakaitse aruandes ja Omakaitse neist teada ei tahtnud (küllap pidasid aruande autorid õigeteks metsavendadeks ainult maal tegutsevaid võitlejaid-suvesõdalasi), kirjeldati nende vaprate meeste tegevust mitmes ajalehe „Sakala” artiklis. Neist linnametsavendadest on üksikasjalikumalt juttu käesoleva raamatu 3. peatükis.

„Viljandi linnas mingisuguseid põrandaaluseid punavõimu vastu organiseeritud salku või metsavendi, nagu neid maal nimetati, ei tekkinud. Vähemalt ei ole neist avalikkusele midagi teada. Kuid niisuguses väikeses linnas, nagu seda on Viljandi, oleks keegi saanud vaevalt midagi organiseerida ja sobivat peidukohta leida, ilma et punased selle jälile oleks saanud. Sellepärast läksid kõik linnakodanikud, kellel jalgealune kuidagi liiga kuumaks oli muutunud ja kes punaste viha alla olid sattunud, linnast välja maale peitu. Nii tekkisid Viljandi vallas (mis territoriaalselt ümbritses linna) kohalikest elanikest ja linlastest mitmed metsavendade grupid. Need ei olnud suurearvulised, samuti ei ilmutanud nad ka aktiivsust punaste vastu võitluses, vaid piirdusid valveteenistuse ja sidepidamisega ning enda metsas varjamisega.”⁶⁵

Otse öeldes ootasid need metsavendade salgad oma peaaegu olematu relvastuse tõttu peamiselt Saksa vägede saabumist ja olid valmis end kaitsma hävituspataljoni rünnaku eest. Relvade puudus oli otseselt seotud Kaitseliidu ja eraisikute desarmeerimisega 17. juulil 1940.

Viljandi vallas üsna linna lähedal tegutses Suvesõja ajal kolm olulisemat salka. Need olid:

Evald Kreeki salk Viiratsi ja Vardja küla piirkonnas. Evald Kreek oli kaitseliitlane ja reservlipnik. Salgas oli viiesteist meest, kuid vaid mõnel üksikul oli tulirelv.

Reservlipnik Karl Vabriti salk Uusna mõis piirkonnas. See 15-meheline salk oli relvadega samas olukorras nagu eelminegi.

Veel oli metsavendade salku Kibe, Torbru ja Leiaru metsades (samuti viieteist mehe ringis) reservkapten Julius Laasi juhtimisel ja Verilaske külas endise politseikonstaabli Jürise juhtimisel (kümme meest). Üksikuid metsavendi oli ka mujal Viljandi vallas.⁶⁶

Mida öelda nende juhtide saatuse kohta.

Julius Laas (1900–1959) oli Eesti sõjaväelane kapteni auastmes.

65 Noormets, lk 264.

66 Samas, lk 97-98.

Ta teenis Eesti piirivalves, Saksa okupatsiooni ajal oli Harju-Viru ja Saaremaa prefekt.

1944. aastal põgenes Julius Laas Saksamaale, kust siirdus 1946. aastal Rootsi, kus ka suri.

Karl Vabrit (1911–1983). Sündis 16. detsembril 1911 Saarde vallas Pärnumaal. Arreteeriti Viljandimaal 9. veebruaril 1945. Mõisteti süüdi tribunalis 9. veebruaril 1945 § 58-1a järgi – 10 aasta vangistust + 5 aastat sundasumist. Kandis karistust Magadani oblastis Sevostlagis, vabanes amnestiaga 1956, suri 1983.

Evald Kreek (1904–?)

Evald Kreek sündis Kuusalu vallas 2. märtsil 1904. Teenis Eesti kaitseväes, omandas nooremallohvitseri auastme ja 1927. aastal 10. jalaväerügemendis lipniku auastme. Arreteeriti Rae vallas 21. oktoobril 1950 ja mõisteti tribunalis süüdi § 58-1a ja 58-11 järgi. Sai 10 aastat vangistust laagrites Komi ANSV Vorkutlagis ja Irkutski oblastis Taišetlagis. Vabanes amnestiaga 2. augustil 1956. Surmaaasta teadmata.

Metsavennad aastail 1944–1956

Nõukogude uue okupatsiooni ajal tegutsesid selle vastu võitlevad metsavennad põhiliselt väljaspool Viljandit. Viljandimaa metsavennad ei ole siiski nii tuntuks saanud kui nende kamraadid Lääne-, Pärnu- ja Virumaalt. 1947. aastal oli Viljandimaa metsavendadest 75 meest-naist juba „likvideeritud“, 636 aga samal ajal legaliseerinud.

Üks viimaseid metsavendi oli Voldemar Roopärg, kelle mürgitas 12. augustil 1952 Nõukogude julgeolekuagent (hävitusagent).⁶⁷

Võibolla tuntuim metsavend oli aga huvitava elulooga Voldemar Hendrikson.

Hendrikson sündis 22. juulil 1895 Tallinnas. Omandas mäein-seneri hariduse.

Vabadussõjas võitles 1. ratsapolgu ridades ja sai lipniku auastme, pärast sõja lõppu teenis piirivalves. Aastatel 1923–1938 elas ta

⁶⁷ Metsavennad 1944–1957, lk 44–57, 502–503.

Saksamaal ja Etioopias. Tolles Aafrika riigis juhtis ta Erreri linnas hotell-sanatooriumi. Aastal 1938 tuli ta tagasi Eestisse.

NSV Liidu uue okupatsiooni ajal varjas end Aleksander Voronini nime all. Ta arreteeriti 1. septembril 1945 Viljandis, mõisteti 12. detsembril 1945 sõjatribunali otsusega surma ja hukati Tallinnas 15. märtsil 1946.

Vahetult pärast Teise maailmasõja lõppu korraldasid punased okupatsioonivõimud mitmeid näidisprotsesse metsavendade üle mitmes linnas. Neid kajastasid ka punased ajalehed. Ühest küljest oli protsesside eesmärgiks hirmutada metsavendi ja Eesti elanikke surmaotsustega, samal ajal propageeriti ka amnestiaga metsast väljatulekut ja võitluse lõpetamist.

Kuid sellest praktikast loobuti väga kiirelt. Kaks säärast avalikku protsessi viidi läbi ka Viljandis.

16. septembril 1945 peeti „Ugala” saalis toimunud avalikku kohtuprotsessi viie metsavenna üle, keda süüdistati „relvastatud kallaletungide organiseerimises nõukogude ja partei aktivistidele”. Viis metsavenda olid Jaan Grünbaum, Viktor Talvi, Jaan Kraut, Julius-Aleksander Noot ja Edgar Pärkmann.

20. jaanuaril 1946 peeti teine kohtuprotsess 12 metsavenna üle (Ants Must, Salme Must, Tõnis Rosenberg, Elmar Tombak, Jaan Meiner, August Metsa, Jüri Rosenberg, Jaan Rosenberg, Karl Juust, Leo Lükk, August Pärigma ja Jaan Fredrikson). Neid süüdistati 16 inimese mõrvamises ja 13 röövis. Ajalehe „Rahva Hääl” artikkel selle sündmuse kohta kannab iseloomulikku pealkirja „Kodanlik-natsionalistlike roimarite jõuk sõjatribunali ees”.

Enamik kohtu all olnud metsavendadest mõisteti surma ja lasti peatselt maha.

Endine leegionär Ants Kõverjalg, kes ise oli edukalt legaliseerinud (ja läinud tagasi keskkooli!) ja varjas oma sõdimist Saksa sõjaväes, mainib oma mälestustes üht seika, mis juhtus tol ajal linnas. Tema koolivennad ja kamraadid Saksa sõjaväest valisid metsavennaelu ja lootsid seal vastu pidada kuni uue Kolmanda maailmasõjani. Need olid Heino Rosenberg, Kalju Toomsoo ja Aksel Kass. Kevadel 1945 otsustasid nad tappa NKVD mõrtsuka Eduard Tomuski, mis oli kindlasti õige tegu. Kuid kahjuks nende missioon nurjus ja see lurjus jäi ellu.

„Nii läksidki kolm metsavenda ühel 1945. aasta kevadööl oma otsust täide viima, sattusid aga kogemata sõjaväepatrullile. Dokumentide nõudmise peale oli Kalju Toomsoo põuetaskust püstoli välja tõmmanud ja üritanud tulistada, relv aga ei läinud millegipärast lahti ja patrull laksis Kalju Riia maantee ja Vaksali tänava nurgal asuva apteegi lähedal maha. Surm tabas kaua-aegset rindemeest peaaegu tema oma kodu lähel. Kalju matusel, lausa haua juures, arreteeriti tema vanemad ning küüditati Venemaale. Aksel ja Heino pääsesid seekord tänu oma väledatele jalgadele.”⁶⁸

See juhtus 3. mail. Kuid samal ööl langes võitluses punaokupantidega ka Heino Rosenberg, kes sai tulevahetuses Pikal tänaval Politseilossi lähedal kuuli selga, kuid suutis end peita veel Lossimägedes kiriku kantselei trepi alla, kus ta end vangilangemise vältimiseks maha laskis.

68 Kõverjalg, lk 222-223.

Aksel Kass pääses linnast välja, kuid hukkus maikuu 1945 Kõpu vallas asuvas punkris August Metsa salgas metsavendade omavahelise tüli käigus.⁶⁹

Kooliõpilaste pörandaalused vastupanuorganisatsioonid

Peale metsavendade osalesid tollaegses vastupanuliikumises kooliõpilaste salajased vastupanugrupid. Mõned sellised olid tegutsenud juba 1940.-1941. aastal. Kuid Nõukogude uue okupatsiooni ajal oli neid Viljandis teada viis: „Roheline Rist“, „Risti kolm“, „Must Surm“ (Viiratsi vallas), „Tasuja“ ja „Triumviraat“.

Sõjajärgsetel aastatel tekkisid üle Eesti koolinoorte salaseltsid, millest kujunesid pörandaalused vastupanuorganisatsioonid Nõukogude okupatsioonirežiimile. Suuremad nendest olid Tallinnas tegutsenud „Vaba Eesti Võitlusrinne“ ja „Eesti Vabaduse Liit“, Võru „Põhjala Noored“ (skautlus) ja „Salajane Kuperjanovlaste Organisatsioon“, Tartu „Sinimustvalge“ jt. Ülalmainitud Viljandis tegutsenud „Triumviraat“ oli neist üks suuremaid.

„Tasuja“ koosnes põhiliselt 2. Keskkooli VIII klassi õpilastest, liikmeid oli kümnekond. 1948. aastal, kui NKVD organisatsiooni „Tasuja“ paljastas, leiti relvad, põhikiri, embleem ja kassa. Poistel olid oma varjunimed, õpiti morset, kasutati salakirja. Kavatseti alustada aktiivset tegevust, hankida veel relvi sõjaväelastelt, saada auto, minna metsa.

19. juunil 1948 karistas tribunal kümmet Viljandi poissi ja ühe poisi isa kaasteadmise eest tollaegse maksimumkaristusega – igapähele 25 aastat vangilaagrit.

„Triumviraat“ oli aastatel 1948-1949 okupeeritud Eestis Viljandis tegutsenud koolinoorte pörandaalune vastupanuorganisatsioon, mis oli üks suurimatest Eestis. Tegutses samuti Viljandi 2. Keskkoolis.

1948. aastal kujunes Viljandi 2. Keskkooli lõpuklassi noormeestest rühm, mis tegeles kirjanduse, filosoofia ja ajaloo uurimisega (loeti näiteks Eesti Vabadussõja ajalugu). Tasapisi kujunes sellest välja pörandaalune organisatsioon, mille juhtkonda

⁶⁹ <http://metsavennad.esm.ee/langenudkaki.htm>

nimetati triumviraadiks ja see andis nime kogu organisatsioonile. Triumviraadi ülesehitus rajanes kolmiksüsteemile, kus organisatsiooni uus liige pidi värbama kolm uut liiget, teades samal ajal vanadest olijatest ainult seda, kes tema värbas.

Organisatsiooni eesotsas oli kolmeliikmeline triumviraat, kuhu kuulusid Udo Josia, Rein Põllumaa ja Eduard Kala, kes teadsid kõiki organisatsiooni liikmeid. Omavahelises suhtlemises kasutati parooli – mängukaarti „risti kolm”. Loodeti peatsele sõja puhkemisele lääneriikide ja Nõukogude Liidu vahel. Sõja korral tuli ühineda metsavendadega, muretseda relvastust ja korraldada üleüldist metsadesse varjumist.

Viljandi 2. Keskkoolis said triumviraadi liikmed 1948/1949. õppeaastal enda kätte kõigi koolis tegutsenud huvialaringide juhtimise. Ka kooli seinalehe toimetamine ja selles artiklite avaldamine oli triumviraadi liikmete käes. 1948. aasta hilissügisel organiseeriti Viljandi 1. Keskkooli ja Viljandi 2. Keskkooli lõpumärkide valmistamine ja õnnistamine. Märkide eskiisil olid sinimustvalged värvid ja Kaitseliidu kotkas.

30. oktoobril 1948 Viljandi lähedal ühe õpilase kodus toimunud märkide õnnistamine ja kätteandmine kujunes kahe paralleelklassi nõukogudevastaseks ülesastumiseks, kus osales umbes 60 õpilast. Ülejärgmisel päeval, 1. novembril 1948, oli Viljandis ühe õpilase kodus samasugune üritus, kus osalesid lisaks Triumviraadi juhtkonnale need viisteist õpilast, kes eelmiselt ürituselt puudusid.

30. detsembril 1948 arreteeris Viljandi maakonna julgeoleku (MGB) ülem kapten Edgar Tomusk Josia ja Kala ning veel kolm triumviraati mittekuuluvat õpilast. Vangistatud kooliõpilastel õnnestus esialgu siiski organisatsiooni olemasolu varjata.

Organisatsiooni uueks juhiks sai Rein Põllumaa kuni arreteerimiseni 16. aprillil 1949. 15. jaanuaril 1949 arreteeris kapten Tomusk Viljandi 1. Keskkooli õpetaja Johannes Kurriku, keda süüdistati õpilaste mõjutamises nõukogudevastases vaimus. Aprillimais 1949 arreteeriti taas. Kokku arreteeriti ja anti kohtu alla kolmteist kooliõpilast ja üks õpetaja.

Viljandi vanglas ülekuulamistel oli peamine ülekuulaja tollane Viljandi maakonna julgeoleku ülem kapten Edgar Tomusk, kes oli kogunud viljandlaste seas kuulsust massimõrva organiseerimisel Viljandi vangla hoovil juulis 1941.

Kohus õpilaste üle peeti juunis 1949 Viljandi miilitsavalitsuse asupaigas, nn Viljandi Politseilossis. ENSV Siseministeeriumi Vägede Sõjatribunal mõistis kümnele organisatsiooni liikmele Vene NFSV Kriminaalkoodeksi paragrahvide 58-1a ja 58-10 lõige 2 alusel maksimaalse 25-aastase vabadusekaotuse koos õiguste äravõtmisega viieks aastaks ja kogu vara konfiskeerimisega. Kohtuotsuses oli kirjas, et seoses surmanuhtluse ajutise kaotamisega NSV Liidus (1947–1950) mõistetakse neile maksimaalne vabaduskaotus.

Kolm organisatsiooni mittekuuluvat õpilast said leebema karistuse: kaks kümme, üks seitse aastat. Viljandi 1. Keskkooli õpetaja Johannes Kurrikule mõisteti Vene NFSV Kriminaalkoodeksi paragrahv 58-1a alusel 25 aastat vabadusekaotust koos õiguste kaotamisega viieks aastaks ja kogu vara konfiskeerimisega. Seitsmeks aastaks vangi mõistetud selle grupi ainukese tütarlapse Five Vainola suhtes lõpetas NSV Liidu Siseministeeriumi Vägede Leningradi Ringkonna Sõjatribunal oma määrusega 1. augustist 1949 kriminaalmenetluse ja ta vabastati vahi alt.

Enamik triumviraadi liikmetest kandis karistust Kasahstanis Džezkazganis Steplagis. Vangis surid 1954. aastal Johannes Kurrik ja Edgar Lond. Ülejäänud vabanesid 1955. aastal, kui nende vabadusekaotust vähendati 25 aastalt kuuele aastale.⁷⁰

⁷⁰ Josia, Udo. Saatusekaaslased. Eesti noored vabadusvõitluses 1944-1954. Tallinn, 2004.

4. 1941 - 1944 SAKSA OKUPATSIOON

Kodune toidulaud jäi iga päevaga üha kasinamaks. Sõime tavaliselt kartuleid ja kastet. Lihakuubikud ja rasv jäid üha haruldasemaks. Minu lemmiktoit – piimasupp juurviljadega – ei olnud ka enam nii maitsev kui varem. Ka toidukaardiga saadud leib muutus üha rohkem saepurutaoliseks.

Ants Köverjalg. Valikud elus. Surmaväljad

Vallutusjärgne Viljandi. Omakaitse loomine

Omakaitse organiseerimine Viljandis oli segasevõitu ja keerukas protseduur. Üksjagu takistusi tegid sellele Saksa okupatsioonivõimud, kes tol ajal püüdsid igati vältida vabatahtlikest koosneva relvastatud organisatsiooni moodustamist. Esiteks olid sel ajal Viljandis ja selle ümbruses suured Saksa väed, teiseks aga soovisid sakslased näha korrastatud hierarhilist organisatsiooni, mis oleks 10% Saksa võimude kontrolli all. Sellega ongi seotud keerulised manöövrid Viljandi Omakaitse ümber ja selle vahepealne ümbernimetamine „abipolitsei“.

Viljandi maakonnas loodi Omakaitse valdade koosseisus alates 7. juulist 1941, linnas aga asusid aktiivsemad mehed toimetama juba 8.-9. juuli öösel pärast Saksa vägede linna sisenemist.

Eialgu koguneti endise Politseilossi juurde, kuid kuna selles hoones valitses äärmine segadus, otsustati staabiks valida hoopis Pikal tänaval asuv maakonna täitevkomitee. Peagi koliti siiski Politseilossi tagasi.

Iroonilisel moel asus esimeseks juhiks maakonna natsionaliseerimiskomitee sekretär Härmatare, kes kindlasti ei olnud kõige sobivam ja usaldusväärsem tegelane. Kuid igal juhul jõudis ta esimestel tundidel aktiivselt tegutseda ja valvureid linnatänavatele korda pidama saata.

Kuid varahommikul ilmusid Politseilossi endine Viljandi politseikomissar Peeter Kutsar, endine konstaabel Arnu Avasoo ja veel mõned politseinikud ja sõjaväelased, kes kõrvaldasid Härmatare juhikohalt ja uueks pealikuks sai Kutsar. Viljandi uus linnapea kinnitas tema juba 10. juulil ka Omakaitse pealiku ametikohale.

Kutsari lähemateks abilisteks said reservkapten Julius Laas, reserv-administratiivkapten Artur Saarsen ja endine Tartu politseiprefekt Viktor Roovere (kes oli end Viljandis varjanud). Roovere lahkus peagi uuele ametikohale Tartus.

Õhinapõhiselt asuti tegutsema, kuid põrkuti otsekohe mitmetele takistustele. Omakaitseesse astuda soovijaid oli linnas palju. Nad kogunesid Politseilossi juurde ja juhtkonnal oli väga raske otsustada, kas neile tundmatu soovija on aus eesti mees või hoopis endine punane, kes soovib end Omakaitse ridades varjata. Seetõttu tuli ette juhtumeid, kus eriti agaraid ja innukaid omakaitselasi tuli hiljem teenistusest kõrvaldada või lausa arreteerida, sest selgus nende komnooremievik või muud patud.

Paljud usaldusväärsed eesti mehed aga hoidusid esialgu Omakaitsest eemale, sest rindejoon oli alles Navesti jõe ja Kolga-Jaani joonel ning ettevaatlikumad isikud kartsid, et äkki tulevad punased tagasi.

Igal juhul tegutses Omakaitse juhtkond Viljandis üsna aktiivselt. Esialgu 200-meheline Omakaitse organiseeris linnas valveteenistust, korraldas haaranguid, muretses relvi ja varustust ning täitis mitmesuguseid muid lisaülesandeid. Just need esimesed mehed tegid sisuliselt ilma palgata vabatahtlikku rasket tööd, kusjuures raskusi oli mitte ainult relvapuuduse, vaid ka kõikvõimalike muude asjadega.

Esmalt jagati olemasolevad omakaitselased viide üksusse:

- viiest rühmast koosnev laskurkompanii reservnooremleitnant Viktor Piiri juhtimisel

Laupäeval, 12. juulil 1941. a. Nr. 1

Viljandi maakonna omakaitse ajut. juhataja sundmäärused

Sundmäärus Nr. 1

Käsin viivitamatult neid isikuid, kes omavad relvi ja laskemoona või teavad nende asukohti, toimetada relvad ja laskemoon Viljandi Omakaitse Staapi Viljandi, Tasuja pst. 2.

Korralduse mittetäitjad antakse sõjaväekohtu alla.

Viljandis, 9. juulil 1941. a.

P. Kutsar,
Viljandi maakonna omakaitse
ajutine juhataja.

Sundmäärus Nr. 2

Keelan igasuguse liiklemise ja viibimise uulitsatel ja avalikel platsidel Viljandi linna ja maakonna piires kella 21—6-ni.

Sama aja jooksul sulgeda kõik hooivärravad ja välisused.

Korralduse mittetäitjad antakse sõjaväekohtu alla.

Viljandis, 9. juulil 1941. a.

P. Kutsar,
Viljandi maakonna omakaitse
ajutine juhataja.

Sundmäärus Nr. 3

Kohustan kõiki punaarmee riisimestest vabastatud Viljandimaa valdade kodanikke, kelle käes on, või kellel on teada punaarmee poolt mahajäetud varandusi, need viivitusega üle andma

või sellest teatama valdades — valla-
valitsustele ja linnas — linnavalit-
susele.

Varanduste varjajad võetakse vas-
tutusele sõjaseisukorra seaduste järgi.

Viljandis, 10. juulil 1941. a.

P. Kutsar,
Viljandi maakonna omakaitse
ajutine juhataja.

Sundmäärus Nr. 4

Käsin kellaaja arvaes 11. juulist
1941. kell 12.00 üks tund aega
tagasi lükata.

Viljandis, 10. juulil 1941.

P. Kutsar,
Viljandi maakonna omakaitse
ajut. juhataja.

Sundmäärus Nr. 5

Käsin kõiki kodanikke, kelle hool-
duses, valduses ehk omanduses on
kommunistliku valitsuse poolt äravii-
dute, arreteeritute, teadmata kadunute
jne. Eesti kodanike varandusi, need
registreerida kohalikes linnä-
ning
maoamavalitsustes.

Samuti käsin majaomanikke, maja-
valitsejaid, hooldajaid ja kõiki koda-
nikke viivitamatult registreerida kõigi
nende varandused, kes vabatahtlikult
oma elukohast on lahkunud.

Korralduse mittetäitjad antakse
sõjaväekohtu alla.

P. Kutsar,
Viljandi maakonna omakaitse
ajut. juhataja.

Sundmäärus Nr. 6

Käsin kõiki majaomanikke, maja-
valdajaid, majavalitsejaid, kojamehi
ja kõiki elanikke nii linnas kui maal
ajaviimatult teatada Omakaitse Staa-
pi, Viljandis, Tasuja pst. 2, kõikidest
kommunistlise valitsuse pooldajate ja
tegelaste ning kahtlaste isikute viibi-
misest elamutes.

Korralduse mittetäitjad antakse
sõjaväekohtu alla.

P. Kutsar,
Viljandi maakonna omakaitse
ajut. juhataja.

- relvurohvitseri komando
- sidekomando
- majanduskomando
- staabikomando

Suuri raskusi tekitas relvade puudus. Tuleb märkida, et Saksa sõjaväelt ei saadud selles osas mitte mingisugust abi – kõik tuli hankida „isevarustuse” teel. Relvi – eelkõige vene vintpüsse ja laskemoona – saadi vähesel määral sealtsamast Politseilossist, ka Viljandi ümbruse lahinguväljadelt ja elanikkonnalt sundkorras kokkukorjamise teel. See viimane on üsna mitmetitõlgendatav meede. Irooniline on, et kui omakaitseelased tegid linnast väljasõite Võhma ja mujale Põhja-Viljandimaale, et suuremate lahingute piirkonnast mahajäetud relvi ja varustust koguda, siis õnnestus sakslastel nende hangitud sõjasaagist ikka suurem osa endale krabada.⁷¹

Muidugi tahtsid mehed süüa. Toitlustamine korraldati nii-öelda ühisest katlast Naiskodukaitse liikmete aktiivsel kaasabil. Produkte selleks saadi maalt linna ümbruskonna taludest ja Viljandist veel mõnedest rüüstamisest pääsenud toiduainete kauplustest. Tegelikult oli selline „ühine katel” ainuke abinõu, sest omakaitseelased palka ei saanud ja kui nad oleksid pidanud aega kulutama ninaesise hankimiseks (või hoidku Jumal, rüüstamiseks), oleks kannatanud nii Omakaitse tegevus kui ka maine elanikkonna seas.

Igal juhul saadi Omakaitse loodud ja tegevussuunad paika pandud. Sõlmiti suhted linna ja valdade vahel loomaks kogu Viljandimaa Omakaitse organisatsiooni. Esialgul koondus tegevus kahe keskuse Viljandi ja Põltsamaa ümber, kus tegevus kooskõlastati seal asuvate Saksa komandantide näpunäidetega. Omakaitse oli maakonnas jagatud põhjaosa ja lõunaosa vahel kaheks, kuna Põltsamaa komandant ja Viljandi komandant ei saanud millegipärast omavahel läbi.

Kuid peagi algasid lahkkelid sakslastega – eelkõige Saksa sõja-

71 Kaitseliidust Omakaitсени. Lk 177–180.

väevõimudega, sest tol ajal kubises Viljandi ja ka maakond rohkearvulisest Saksa sõjaväeosadest, mis valmistusid otsustavaks pealetungiks Põhja-Eesti vallutamiseks. Kuna sakslased tundsid end Viljandimaal üsna kindlalt, ei näinud nad tagala julgestamiseks vajadust relvastatud eestlaste järele. Nii algas jantimine nn Abipolitseiga.

Esmalt tuleb märkida, et ajad olid segased ja kohapeal tegutseti sageli omaenda tarkuse ja heaksarvamise järgi. Side oli katkenud, Omakaitse puudusid algul ka transpordivahendid (autod, mootorrattad), samuti mingid eeskirjad ja juhised.⁷²

Omakaitse struktuurid ja korraldus

Lisaks Omakaitsele käis rööbiti eesti politsei taastamine, kusjuures raskusi tekitas kogenud politseiametnike puudus. Seetõttu võeti tööle ka inimesi, kes pidid endale politseitöö põhimõtted kiiresti selgeks tegema. Vähehaaval töö laabus, moodustati kriminaal- ja julgeolekupolitsei üksused, lisaks veel uurimistoimkond. Just see viimane tegeles esimestel päevadel rohkearvuliste arreteeritutega. Omakaitse nabis kinni hulgaliselt kahtlasi tegelasi, kellest polnud midagi teada ja kelle süü või süütus tuli nüüd välja selgitada – ei tahetud ju ometi süütuid inimesi vangis hoida või maha lasta. 11. augustil võttis süüasjade läbivaatamise üle Saksa SD (Sicherheitsdienst).

Et Omakaitse üheks ülesandeks oli kodanike elu ja vara kaitse, siis saadeti Viljandis maapiirkondadesse relvastatud salku tabamaks metsades peituvaid punaseid, kes terroriseerisid kohalikke elanikke. Ka seejuures üritas Saksa komandant kaikkaid kodarasse loopida, esitades nõude, et suuremad kui kaheksamehelised Omakaitse salgad võivad tegutseda ainult siis, kui iga salga juures on üks Saksa sõdur. See takistas tuntavalt Omakaitse tegutsemist.

Saksa sõjaväevõimud asusid „korda looma” juba 15.-16.juulil. Esmalt tuli idee eraldada omavahel politsei ja Omakaitse.

⁷² Samas, lk 183-184.

Seejärel aga saabus käsk, et Viljandimaal ei tohi üleüldse jätkata Omakaitse organiseerimist. Nimelt tuli nende mõtte kohaselt moodustada abipolitsei, kuhu võis maksimaalselt kuuluda 1% elanikkonnast. Õigustatud küsimusele, miks teistes maakondades selliseid karme piiranguid ei ole, vastati, et Viljandimaa on juba tagalapiirkond, mujal aga on tegemist rindelähedase piirkonnaga – iseenesest absurdne selgitus. Sellised ümberkorraldused kärpivad kõvasti omakaitselaste innukust, kuid enamik leppis abipolitsei nimetusega – seda enam, et abipolitseile lubati kunagi hiljem hakata ka palka maksma (mitte küll kõigile).

Nii lubatigi 1. augustil Viljandis moodustada palgaline 100-mehe-line abipolitsei kompanii. Nende meeste ülesandeks oli linnas valveteenistuse pidamine, sõjavangide konvoeerimine ja muud taolised ülesanded. Kompaniid juhtis juba eespool mainitud Viktor Piir. Palka saadi 10 rubla päevas ja toitu Politseilossis tegutsevast politsei ühisköögist. Ei saa jätta mainimata, et raskel ajal olid palk ja tasuta toitlustamine meelitavaks põhjuseks osaleda abipolitsei teenistuses.

Sakslaste vigurid Omakaitse kallal lõppesid augusti lõpus, kui Tallinn ja Mandri-Eesti olid vallutatud. 23. augustil 1941 anti luba Omakaitse taasloomiseks ja senised vabatahtliku abipolitsei üksused arvati sinna sisse. Abipolitsei likvideeriti Viljandis 5. septembriks ja juba augusti lõpus ei piiratud enam abipolitseinike arvu. Lühikeseks ajaks asus 23. augustil Viljandimaa Omakaitset juhtima endine Kaitseliidu Sakala maleva pikaäagne pealik kolonnelleitnant Johannes Raudmäe.

Juulis 1941 oli Viljandi Omakaitse pealik Kutsar jõudnud välja anda kahedksa sundmäärust avaliku elu korraldamiseks ja punarežiimi likvideerimiseks. Need kleebiti linnas kuulutustulpa-dele ja avaldati ajalehes „Sakala“. Neis kästi ära anda kõik relvad ja laskemoon (ka muu Punaarmee vara), kehtestati öösel komandanditund, kästi teatada kõigist kahtlastest punategelastest, keelati saksavaenulike radiojaamade kuulamine ja kehtestati töökohustus kõigile 16–60 aasta vanustele isikutele.⁷³

73 Samas lk 186-188; 206-208.

Viljandimaa Omakaitse organisatsioon

Pealikud

9. juuli – 15. juuli 1941 lipnik Peeter Kutsar (ajutine pealik)

Vahepeal tegutses Abipolitsei

23. august – 28. september 1941 kolonelleitnant Johannes Raudmäe

28. september 1941 – september 1944 major Anton Pori

Esialgu moodustati maakonnas kaheksa pataljoni ja üks kompanii. Neist I pataljoni paiknes Viljandis ja seda juhtis esialgu leitnant Peet Lehola, seejärel nooremleitnant Viktor Piir.

Viljandimaa Omakaitse isikkoosseis:

1. august 1941	1251
1. oktoober 1941	3734
1. jaanuar 1942	4109 ⁷⁴

Viljandi linnas asuv I pataljon korraldas septembrist kuni detsembrini 1941 kokku kolmteist haarangut, milles osales maksimaaalselt 170 meest. Kinni püüti seitse punaväelast ja punast tegelast (maakonnas samal ajal kokku üle 300). Valveteenistuses osales igal kuul keskmiselt 50 meest.⁷⁵

Räägime ka, mis aktiivsetest Omakaitse juhtidest hiljem sai.

Peeter Kutsar

Sündis 18. aprillil 1904 Viiratsi vallas. Pärast ajateenistust oli Eesti sõjaväes allohvitser, aastal 1928 sai lipnikuks. Teenis 3. diviisis suurtükiväes. Seejärel töötas politseis. Varjas end pärast NSV Liidu esimest okupatsiooni ja osales 1941. aasta Suvesõjas metsavennana. Viljandimaa Omakaitse esimene ülem. Põgenes 1944. aastal läände ja suri 1. detsembril 1979 Austraalias Sydneys.

Anton Pori

Sündis 10. juunil 1895 Viljandi vallas Kõöra talus. Vabadus-sõjas osales 1918. aasta 30. novembrist 2. jalaväepolgus nooremohvit-

⁷⁴ Noormets, Tiit. Metsavennad Suvesõjas 1941. Tallinn, 2003. Lk 63.

⁷⁵ Kaitseliidust Omakaitсени. Lk 234–237.

seri ja rooduülemena. Austasustati Vabadusristiga VRII/3 ja sai leitnandi auastme.

Saksa võimud määrasid ta juulis 1941 Viljandi politseikomissariks, augustis 1941 nimetati Omakaitse Viljandimaa maleva staabiülemaks ning 28. septembrist 1941 maleva ülemaks. Oli sellel kohal septembrini 1944. Ühtlasi oli 1944. aastal Viljandi kaitseteenistuskomisjoni ja Viljandi kaitsevääringkonna ülem. Vabadusristi Vendade Ühenduse Viljandi osakonna juhatuse liige 1944. Põgenes sügisel 1944 läände.

Anton Pori suri 13. jaanuaril 1973 USA-s Baltimore'is.

Peet Lehola

Sündis 14. novembril 1903 Viljandimaal Vastemõisas. Teenis Eesti sõjaväes, lõpetas Sõjakooli. Aastast 1927 nooremleitnant, aastast 1935 leitnant. Oli mitmes väeosas: 1. jalaväerügemendis, 5. üksikjalaväepataljonis, ratsarügemendis, auto-tankirügemendis. Pärast NSV Liidu okupatsiooni ja Eesti annekteerimist Territoriaalkorpuses 182. laskurdiviisi luurepataljonis. Põgenes 27. juunil 1941 Punaarmees, hiljem võitles Saksa sõjaväes Eesti Diviisi ridades.

Jäi sügisel 1944 Eestisse, arreteeriti 18. juunil 1953. Vabanes amnestiaga vangilaagrist ja suri Vastemõisas 27. oktoobril 1976.

Viktor Piir

Sündis 7. detsembril 1904 Viljandimaal. Kaitseliidu Pärnu-maa malevas lipniku auastmes. Osales 1941. aastal Suvesõjas, seejärel Saksa sõjaväes. Arreteeriti 10. juunil 1948 Häädemeeste vallas, saadeti 25 aastaks Komi ANSV-sse Vorkutlagi. Vabanes amnestiaga, suri pärast vabanemist 8. aprillil 1954.

SD provokatsioon Viljandimaal

Kuid ette rutates võib öelda, et sellega Viljandimaa Omakaitse mured veel ei lõppenud. Nimelt korraldasid Saksa julgeolekumehed SD-st 1942. aasta suvel Viljandimaal segasevõitu ja kummalise afääri, mis on saanud tuntuks relvamüügiloona.

Põhilised tegelased olid seejuures Tartu SD sakslastest ja eestlastest tegelased, kes lähenesid Viljandimaa aktiivsetele Omakaitse liikmetele, endistele Suvesõja võitlejatele tungivate ettepanekutega osta relvi või vahetada neid näiteks toiduainete vastu.

Augustis 1942 teostas SD aga Viljandimaal ulatuslikke läbiotsimisi ja arreteerimisi, kusjuures vangistati neidsamu omakaitse lasi, kes olid sakslastelt relvi ostnud. Kokku võis neid olla 40 ringis. Kumu neist sündmustest levis kiiresti üle kogu Eesti ja tekitas üldist segadust ning hämmingut. Kinni võeti ka juba mainitud relvamüüjad Tartu SD-st. Lõppes lugu sellega, et pärast uurimisi kinnivõetud siiski vabastati, Tartu SD-mehed aga paigutati teistele ametikohadele. Kokkuvõttes jäigi üsna arusaamatuks, kas oli tegemist provokatsiooniga, totalitaarse riigi julgeolekuaparaadi arusaamatute tegevustega või mõne mehe isiklike afääridega kasusaamise eesmärgil.⁷⁶

Kättemaks

Aga tuleme tagasi 1941. aastasse. Kui viljandlased olid tänu Saksa sõjaväele vabanenud punasest ikkest ja hirmuvalitsuse all elamisest, järgnes arusaadavalt kättemaks – see oleks samamoodi juhtunud ükskõik millises riigis. Peaaegu kohe avastati Viljandi vangla hoovis massimõrva ohvrid ja selle efekt oli samasugune nagu Tartus pärast 192 ohvri leidmist. Vastloodud Omakaitse korraldas haaranguid ja püüdis kohalikke kollaborante.

Arreteerimisi viisid läbi ka Saksa okupatsioonivõimud. Nii oli 1. jaanuariks 1942 kogu Viljandi maakonnas arreteeritud 656 isikut ja neist 273 juba maha lastud.⁷⁷ Hukkamised jätkusid juba tagasihoidlikumal hulgal. Hukatute hulgas olid arreteerimiste, tapmiste ja küüditamisega seotud isikud, samuti aktiivselt riigipöördes ja varade röövimises osalenud. Ka kahtlustatavad pealekaebajad ja nuhid – kommunistid, komnoored, miilitsad, punased parteitud aktivistid jms.

⁷⁶ Mühlberg, Johannes. SD provokatsioon Viljandimaal. - Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. Stockholm, 1959. Lk 191-194.

⁷⁷ Estonia, lk 649.

Kuid erinevalt NSV Liidu salakavalast ja kohati absurdsest repressioonilainest uuriti nüüd põhjalikult arreteeritute süülisust ja ligikaudu viiendik neist vabastati kohe pärast ülekuulamist.

Kõik nad olid surmaotsused ära teeninud, kuid enamik punas-test ninameestest oli siiski kahjuks jõudnud Venemaale põgeneda.

Jalgpall Viljandis

Kuigi oli sõjaaeg, ei unustatud ka sporti. Tol ajal populaarne jalgpall leidis pidevat kajastamist ajakirjanduses. Viljandi ei kuulunud küll nende Eesti linnade hulka, kus oli välja panna tugev meeskond Eesti meistrivõistluste kõrgliigasse, kuid madalamal tasemel kahe klubiga Viljandi Jalgpalli Klubi ja Viljandi Tulevik osaleti. Saksa okupatsiooni ajal mängis Viljandi meeskond ka Eesti meistrivõistlustel.

Kuid muidugi kasutasid mõlemad Eestit okupeerivad riigid jalgpallivõistlusi oma „suure sõpruse“ demonstreerimiseks. Nii saame ajalehest „Sakala“ teada mitmest huvitavast matšist.

24. augustil 1940 peeti mäng Viljandi meeskonna (põhiliselt Eesti sõjaväelased) ja Punaarmee Viljandis paiknevate üksuste koondmeeskonna vahel.

„Jalgpallis saawutas punaarmee võidu 2:1, kusjuures esimene poolaeg möödus samuti punaarmeeleste edu juures. Punaarmee meeskond oli mängult ühtlasem ja väärilis võitu. Viljandi garnisoni meeskonnas mängisid kaasa ka endise Jalgpalli klubi mängijad Lukkin ja Wihwelin, kes teatawasti on sõjawäe majandusühisuse teenistuses. Selle võistluse põhjal koostatakse ühine punaarmee ja meie sõjawäe koondmeeskond, kes tuleval pühapäewal võistleb juba terwenisti punaarmee meeskonna nime all Viljandi koondusmeeskonna wastu. Arwatawasti esineb Viljandi koondusmeeskond tulewal pühapäewal juba spordiselts „Wõitluse“ wärwides.“

Jalgpall meeldis ka sakslastele, kes tol ajal ei olnud selles mängus siiski nii head kui pärast Teise maailmasõja lõppu.

2. augustil 1941 peeti Viljandi staadionil sõprusmäng Saksa sõjaväelaste meeskonna ja Viljandi jalgpallurite vahel, mis lõppes sakslaste võiduga. Kordusmatšis said revanši eestlased.

„Saksa sõjaväelased võitsid jalgpallis Viljandi meeskonna 7:3

Laupäeva õhtul toimus Viljandi staadionil jalgpallivõistlus Saksa sõjaväelaste ning Viljandi jalgpallurite vahel. Mäng lõppes sakslaste teenitud võiduga 7:3, kusjuures poolaeg oli samuti nende kasuks 3:2.

Tagajärge võib pidada mängukäigule täiesti vastavaks. Sakslased läksid mängu juhtima juba 5-dal minutil. Nende edurivi arendas väga kiireid ja innukaid pääletunge, milliseid Viljandi kaitse ei suutnud küllalt hästi likvideerida. Nii pääses 5-dal minutil läbi Saksa meesk. paremäär, kes lõi tugevalt ja täpselt peale. Hästisihitud palli ei suutnud Viljandi väravavaht püüda. Teine värav sakslaste kasuks tuli kohe selle järele. Pall pörkas väravasse Viljandi väravavahi rinnalt.

Viljandi meeskond üritas südilt mänguseisu viigistamist, mis ka õnnestus. Üsna ladusate kombinatsioonide läbi sattus sakslaste värav alatiselt hädaohtu ning kahe õnnestunud päälelöögiga saabuski pea viigiseis. Ent kohe sellejärele saavutasid sakslased väga kiire läbimurde tulemusena ka omaltpoolt uue värava ning poolaeg lõppes nende üheväravalise eduga.

Teine poolaeg kuulus täielikult sakslastele. Olles silmanähtavalt kiiremad ja püüdlikumad, nad saavutasid järjestikku 4 väravat. Üsna mängu lõpus saavutas Viljandi meeskond veel korraks hää hoo, ent kõik väravalöömise üritused luhtusid. Viljandlastel näis täielikult puuduvat vastupidavus, mida tuleb seletada asjaoluga, et punaste võimuvalitsuse ajal kogu meie sportlaskond lõi treeningule käega. Vahekohtunikuna tegutsenud sakslane oli ülimalt täpne. Rohkearvuline publik kviteeris sakslaste hääd esinemist, mis sõjaolukorda arvestades oli eriti märkimisväärne, tugeva aplausiga.⁷⁸

Paar päeva hiljem toimus revanšmatš, mille eestlased võitsid seisuga 3:2.

78 Sakala, 4. august 1941.

Elu linnas Saksa okupatsiooni ajal

Toidumured

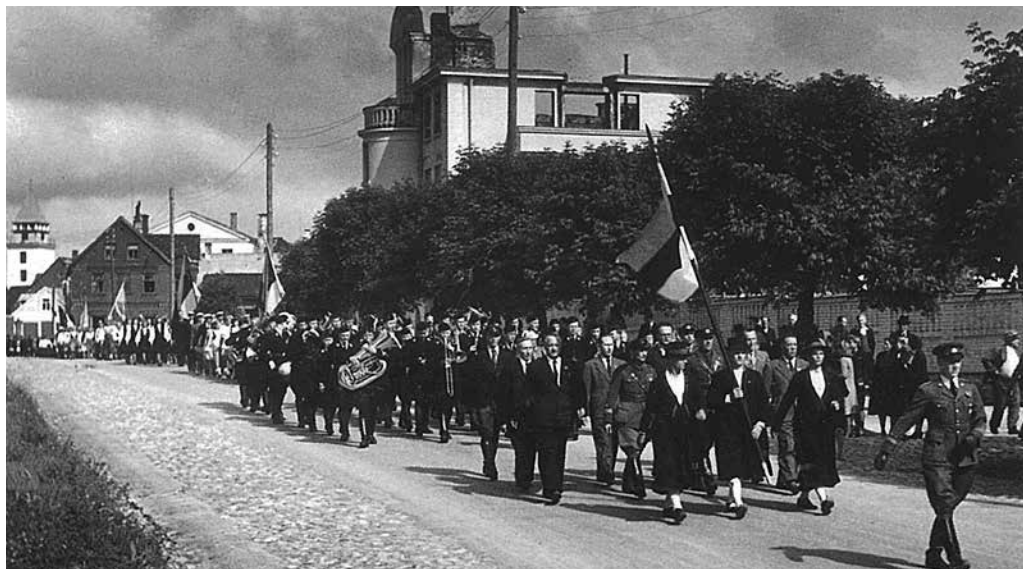
Probleemid toidu- ja tarbekaupadega algasid tegelikult juba 1. septembrist 1939 – ja mida edasi, seda hullemaks asjad muutsid. Ühele tavalisele Eesti inimesele, kes ei olnud just sõjaväe leival ja seebil, muutusid esmatähtsaks peavarju olemasolu, selle kütmine talvel, igapäevane toit ning riietus ja jalanõud. Viimastel on teatavasti omadus kuluda. Samuti oli mure eluspüsimisega, kuna lisaks näljale ja külmale kippusid hoogsamalt levima ka nakkushaigused.

Saksa okupatsioonivõimu esindajad asusid suure agarusega tööle: Ordnung muss sein! Ehk eesti keeles Kord peab olema! Ilmus rohkesti käske ja keelde, et okupeeritud linnas kõike reguleerida, keelata, normeerida, korraldada ja võidelda spekulatsiooniga. Seati sisse toiduainete kaardisüsteem, keelati igasugune toiduainete „vabakaubandus“ maa ja linna vahel – kuid see tegutses karistustele vaatamata salaja ikkagi edasi, sest inimesed tahtsid ellu jääda. Üldiselt on jutustatud, et jõukamad talupojad elasid tol ajal päris kenasti – vahetuskaubandusega soetasid nad klavereid, kalleid vaipu, mööblit ja kelli niipalju kui süda ihaldas. Nutikamad inimesed asusid kasvatama tubakat ja ajama puskarit, sest nende toodetega sai rasketel aegadel edukalt vahetuskaupa teha. Tagasihoidlikumad ja seaduskuulekamad linnaelanikud aga asusid võimalusel pidama sigu, lehma, kitsi, kanu või küülikuid, et hädavajalikke valke saada, kasvatati sigurit ersatskohvi jaoks jms.

Sakslaste võitlust „spekulatsiooniga“, mis lahenes sel korral positiivselt, kirjeldab tollane linnapea Albert Vilms. Nimelt kutsuti ta ühel heal päeval ootamatult kreisleiter Rickeni jutule sea asjus.

„Toiduained olid sel ajal juba normeeritud. Restoran „Metropoli“ omanikul Lossmanil oli maal talu, kus ta pidas ka sigu. Kord pakus Lossman linnavalitsuse rahvale pool siga. Saajaid ja ostjaid oli kümnekond. See ostmine oli aga teatavaks saanud või teatavaks tehtud politseile.

Toimus suur juurdlemine: kes sai, kui palju, milline oli hind jne. Kogu asja juurdlejaks oli kohtu-uurija Koff. Viimane kuulas üle kõik

Sakalamaa laulupäev 11.juulil 1943. Viljandi Muuseum

asjaosalised, välja arvatud mina, kuigi sain ka paar kilogrammi. Spekulatsioon ei olnud ja saadud hulk oli nii väike, et see ei tasunud asjaajamist. Nagu pärast selgus, see oligi minu kutsumise põhjuseks, sest Rickeni juures olles küsis viimane, et kas mina tean, et minu peale on kaevatud. Kuna ma juurdlusest olin teadlik, siis vastasin jaatavalt ja ootas, et mis nüüd juhtub. Rickeni laual oli paks kaust täiskirjutatud lehtedega ja Ricken ütles, et siin on see juurdlus ja kas ma soovin seda lugeda. Vastasin eitavalt ja lisasin, et minu arvates on see juurdlus koostatud tendentslikult, et heita varju linnavalitsuses töötavatele inimestele. Selle peale küsis Ricken, et kas ma tean, mis ta selle juurdlusega teeb. Vastasin jälle eitavalt. Nüüd võttis Ricken kausta, tõmbas selle lõhki ja viskas paberikorvi. Kogu küsimus oli seega lahendatud.”⁷⁹

Natuke liiga ilus, siiski usutav lugu.

Kaardisüsteem aga jättis linnaelanikud kui mitte just poolnälga, siis igatahes kõhtu täis ei saanud. Lisaks olid inimesed oma elu-

⁷⁹ Vilms, Albert. Viljandi 1941-1944. - Viljandi muuseumi teatised 1998. Viljandi, 1999. Lk 193.

koha järgi kinnistatud sunnimaistena mingi kaupluse külge. Kogu seda süsteemi korraldas, jälgis ja kontrollis terve hulk ametimehi. Näiteks 1941. aasta sügisel kehtestatud normide järgi oli täiskasvanud inimesele ette nähtud üheks päevaks:

300 g leiba, 60 g liha (enamasti asendati see kalaga – sel juhul 143 g), 14 g rasvainet, 14 g kuivainet. Lastele ja haigetele oli ette nähtud pool liitrit piima.

Vaatame näiteks võrdluses seitsmeks päevaks ette nähtud toidunorme Eestis 1942. aastal (kogused grammides):⁸⁰

	Leib	Liha	Või	Suhkur
Saksa tsivilistid Eestis	2350	800	280	330
Eesti tsiviilelanikud	1700	350	100	100
Vene sõjavangid	2350	200	130 (rasv)	225

Pealtnäha paistab, et sõjavangidele oli ette nähtud küllaltki toiduaineid võrreldes eraisikutega. Kuid siiski ei surnud viimased suures hulgal kurnatusse ja haigustesse. Seega on loogiline eeldada, et normid normideks, aga Saksa ametiisikud pidasid pigem kasulikuks vangidele ettenähtud toidunormidest matti võtta ja kasutada „sõjasaagina“ hangitud toiduaineid pigem enda heaks, mitte vaenlase elushoidmiseks.

Mida pikemaks Teine maailmasõda venis ja Saksamaa olukord halvenes, seda hullemaks muutus ka okupeeritud Eesti inimeste käekäik. Kaardisüsteem muutus pidevalt (vastavad teated avaldati ajalehtedes), sellel oli tohutul hulgal erandeid ja tänapäeva inimesel on sellest päris keeruline aru saada.

Mis puutub igapäevastesse tarbekaupadesse, siis sellega olid asjad päris hullud. Riidematerjali oli teoreetiline võimalus saada „kogutud punktide“ eest, kuid reaalsuses oli see üsnagi lootusetu. Nutikad eesti perenaised tegid ümber vanu riideesemeid uueks otstarbeks ja püüdsid kuidagi hakkama saada. Suur probleem oli jalavarjudega, laialdaselt võeti kasutusele ebamugavad puutaladega jalatsid. Iga asja puhul oli vaja eriluba: majatarvete, petrooleumi, aknaklaasi ja muu saamiseks.

⁸⁰ Estonia, lk 754.

Kuid oli muidugi ka selliseid mittedefitsiitseid kaupu, mida ei normeeritud: õlgsussid, puutaldadega sandaalid, kammid, harjad, pliiatsid jms.

Lisaks võttis uus võim arvele kogu olemasoleva tööjõu ja linnaelanikele kehtestati töökohustus. Teatud perioodidel saadeti põllumajandustöödele või turbarabasse ka kontoripersonal ning koolinoored.

Siinjuures ei tule mõelda niimoodi, et Saksa okupatsioonivõim tegeles spetsiaalselt eestlaste kiusamisega. Suur-Saksamaa oli sõjas kolme võimsa suurriigiga, ressursid olid aga piiratud, Eesti oli sõjategevusest ja varade Venemaale viimisest laostatud, idarindel võitlev Saksa sõjavägi nõudis aga iga päev tohutuid ressursse. Ja kui võrrelda Saksa okupatsioonirežiimi Poolas või Eestis, siis meie juures oli see palju leebem – Eestis ei püütud inimesi haarangutega ja ei saadetud vägivaldselt Saksamaale sunnitööle, samuti ei põletatud külasid, toodud kohale sakslastest koloniste ega tehtud muud taolist.

Muidugi häiris eestlasi, et siiatulnud sakslased elasid nii nagu härrasrahvale kohane: neil olid toidunormid ja muud hüved eestlaste omast suuremad (kalorsuselt kolm korda). Nendele oli ette nähtud näiteks piim, maiustused, alkohol, kuivained. Ajakirjandus rõhutas pidevalt, et eesti rahvas olgu Saksamaale tänulik vabastamise ja päästmise eest.

Vahetuskaubanduse osas ei olnud tagalarotid-sakslased muidugi ka mingid inglid, eks hästi elada meeldis neilegi. Ja neil oli, mida omakorda kohalikega vahetada ja siis pakiga kodumaale saata. Bensiini ja ka relvi ei juletud vahetada (selle eest lasti sõjakohtu otsusega kiirelt maha), kuid Prantsuse šampanjat ja konjakit, samuti sigarette vahetati näiteks või, peki ja villase lõnga vastu. Või ja pekk pandi ise nahka, lõng saadeti kodustele.

Peab ka mainima, et politseinikel ja Omakaitse palgalistel teenistujatel olid samuti lisanormid: tangained, jahu, 50 g juustu nädalas, 200 g suhkrut või marmelaadi.

Tol ajal elanud eestlased mainivad oma mälestustes, et leib muutus üha halvemaks: ilmselt ei segatud sinna siiski saepuru, vaid kliisid, ning ollus kippus muutuma nätskemaks. Seep ei vahu-

tanud ja oli mingi savitaoline aine. Lapsed on rõhutanud pidevat magusaisu, mida tuli rahuldada veniva suhkrupeedisiirupiga.

Võimumehed Viljandis

Nagu juba öeldud, siis kohalikud võimuesindajad said paika ruttu ja need olid vanad tuttavad: maavanem Mihkel Hansen ja linna-pea Albert Vilms. Hansen asendati 1943. aastal Jüri Sassianiga.

Saksa võim aga esindas end esmalt sõjaväelastega, hiljem aga saabus Saksa tsiviiladministratsioon – nn kuldfaasanid (hüüd-nime olid sellistele parteitusadele pannud sakslased ise juba enne maailmasõja algust natsipartei uhkeldava pruuni vormiriietuse järgi), kes olid NSDAP-i (ehk natsipartei) tagumise kategooria tegelased – asjalikumad mehed said parematele kohtadele näiteks Lääne-Euroopas või Ukrainas. Need olid sageli küll upsakad ja oma arvates kõiketeadjad, kuid tegelikkuses mitte just eriti kompetentsed mehed. Neid on üsna täpselt iseloomustanud endine presidendi kantseleiülem Elmar Tambek oma raamatus „Tõus ja möön“. Just sellised mehed asusid 1942. aastast Ida-alade, sealhulgas ka Eesti elu korraldama. „Pärnu–Viljandi kreisi“ piirkonnakomissar ehk Kreisleiter Hermann Riecken saabus koos oma kaaskonnaga Pärnusse, hiljem asendas teda Lothar Bombe.

Saksamaa sõjaaegses võimujaotuses idarindel okupeeritud aladel kehtis järgmine süsteem: alad kuni 20 km rindejoonest arvati rindepriirkonnaks, kus kogu võim kuulus diviisiülemale või korpusjuhatajale. Territoorium vahemikus 20–50 km rindest oli armee tagala, kus kõrgeim võim kuulus armee ülemjuhatajale, järgnes väegrupi tagala, kus võim kuulus väegrupi ülemjuhatajale ja teda esindavale tagalapiirkonna juhatajale, ning viimaks tsiviilokupatsioonivõimu alla antud territoorium, mis ulatus Saksamaa piirini.

Augustis 1941 oli Viljandimaa 18. armee tagala, kuid 8. septembrist 1941 kuulus Viljandimaa väegrupi „Nord“ tagalapiirkonda. Sõjaväevõimu esindas Viljandis väiksem Saksa ülemus – nn ortskomandant. Aastatel 1941–1942 oli 356. asulakomandantuuri (Ortskommandantur) ülem Hauptmann Küppers. Tema

astus ametisse 14. juulil 1941 ja nimetas ametisse ajutise linna-
pea Albert Vilmsi ja ajutise maavanema A. Siitami.

Saksa okupatsiooni ajal esindas Viljandis sõjaväevõimu algul
182. välikomandantuur, mis toodi Valgast Viljandisse 1942. aasta
jaanuaris, kuid viidi kindralmajor Georg Moritzi juhtimisel oktoob-
ris 1942 Pärnusse. Temale allus Viljandis 356. asulakomandan-
tuur, mis aga 1942. aasta esimesel poolel viidi Pihkvamaale. 182.
välikomandantuur, millele allus Pärnu- ja Viljandimaa, viidi 1943.
aasta suvel Tartusse ja selle asemele toodi 1943. aasta novembris
Pärnusse 611. välikomandantuur.⁸¹

Albert Vilms on kirjeldanud hiljem toleaege linnavalitsuse
tegemisi, muidugi näidates ennast seejuures kõige paremas val-
guses. Tema on üks väheseid saksaageid linnapäid, kes on pike-
mad mälestused kirja pannud ja need on kättesaadavad Viljandi
Muuseumi 1998. aasta aastaraamatus.

Vilms paistis olevat ettevõtlik mees ja hea suhtleja. Ka oli tal
oskust end 1940-1941 varjata, sest enamik endisi linnapäid saa-
deti Siberisse.

7.-8. juulil oli ta varjul Viljandi Realgümnaasiumi keldris. 9.
juuli hommikul suundus Vilms Raekotta ja asus taas linna või-
muorganit korraldama. Paljud endised linnaametnikud olid küü-
ditatud või teadmata kadunud, kuid kohaleilmunutest moodusta-
tigi Viljandi linnavalitsus. Kuna maavanem Hansen oli veel kadu-
nud, siis korraldas Vilms esialgu mingil määral ka maavalitsuse
tegevust. Üldiselt püüti niipalju kui vähegi võimalik taastada Eesti
iseseisvuse aegset asjaajamist, sealhulgas alustati ka 1940. aastal
natsionaliseeritud varade tagasiandmist omanikele.⁸²

Vilmsil õnnestus Viljandis korraldada Eesti iseseisvuspäeva
tähistamine, kuid mitte 24. veebruaril 1942, vaid paar päeva
enne seda. Peeti pidulik aktus, asetati pärjad Vabadussõjas lan-
genute punaste purustatud monumendi jalamile, samuti mar-
siti Omakaitse ja tuletõrjeüksuste paraadil. Muidugi osalesid ka

81 Hiio, II maailmasõda.

82 Vilms, Albert. Viljandi 1941-1944. - Viljandi Muuseumi aastaraamat 1998. Viljandi,
1999. Lk 188-190.

Saksa võimude esindajad. Vilmsi kinnitusel oli Viljandi ainuke linn Eestis, kus taolised üritused toimusid.⁸³

Sakslaste tegevused Viljandis

Kui suvel 1941 oli sakslasi Viljandis vahepeal õige palju, sest linnast kujunes juulis-augustis Saksa vägede Tallinnale üldpealetungi eel omamoodi keskus, siis hiljem muutus linn tavaliseks tagalaasulaks, Saksa vägedele üsna vähetähtsaks kohaks.

Saksa sõdurite rohkust linnas oskasid ära kasutada kolm kunstnikku: Edmund Valtman, Evald Reier ja Henn Arvo. Ehkki aeg karikatuuride joonistamiseks polnud just sobiv, avasid need mehed 1941. aasta suve lõpul Viljandis Lossi t 26 EVE hotelli vastas nn karikatuuripuhveti, kus iga soovija, kaasa arvatud Wehrmachi sõdurid ja ohvitserid, said endast lasta šarže (ehk naljakaid portreepilte) teha. Ruum oli üsna väike ja selle aknale olid välja pandud šaržid, mida need kolm meest mõõduka raha eest joonistasid. Seda aega meenutab nüüd 2014. aastal avatud mälestustahvel.

Nagu mujalgi Eestis, nii arvasid ka viljandlased hiljem, et Saksa sõdurid olid reeglina punaväelastest viisakamad, paremate kommetega ja nendega kohtumisel ei pidanud kartma röövimist, vägistamist või tapmist. Muidugi ei olnud sakslased mingid inglid, nad olid ikka võõral vallutatud maal, kuid ka nemad said aru, et Eesti on siiski euroopalik, Venemaa aga pigem asiaatlik.

Viljandi torkas sel ajal silma kolme asjaga: linna serva rajati suur vene sõjavangide laager ja Saksa sõjaväekalmistu ning linnas tegutses (nagu Pärnuski) nn STRALO.

STRALO

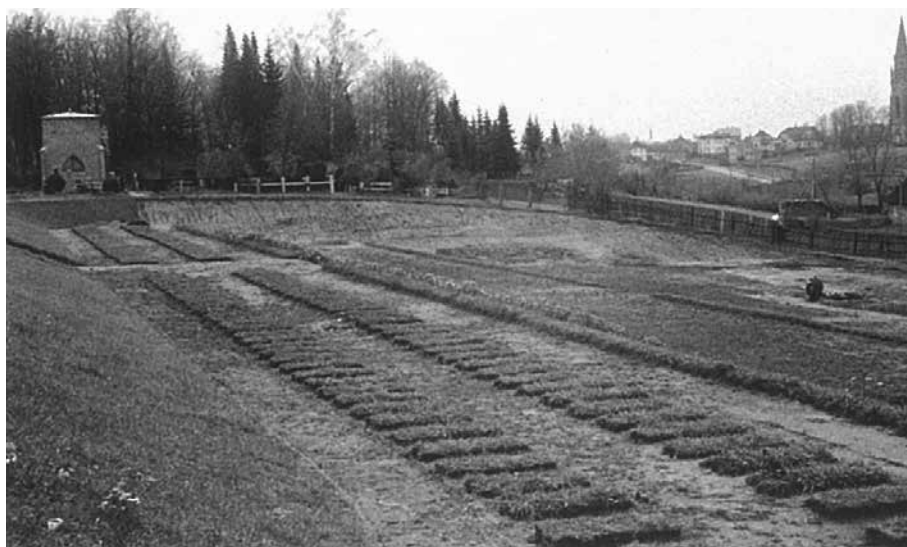
See oli Wehrmachi tagalateenistuse transpordiasutus või -organisatsioon, mis paiknes endise Viljandi bussijaama territooriumil. Strassentransportorganisation ehk lühendatult STRALO.

83 Vilms, lk 194.

Tänapäeval oleks see ilmselt logistikateenistuse osa. Pärnu mehed Sergei Kase ja David Viggert on oma teenistust seal iseloomustanud järgmiselt (küllap Viljandis oli see samamoodi). Kase oli tagalateenistusse üle viidud julgestusgrupist, Viggert aga mopimees ja valis tagalateenistuse ise – oli see nüüd hiwi (hilfswillige) ametikoht või mitte, igal juhul tagalamees ta oli. Relvi neil meestel polnud ja väidetavalt kasutati sellistes üksustes ka venelastest hiwisid.

STRALO oli jagatud erinevateks autokolonnideks. Transport allus Saksa tagala majandusteenistuse inspeksioonile (Wirtschaftinspektion), kus töötasid tagalateenistuse ehk lühendatult Wi-Ko ametnikud, kes sekkusid kõigisse majandusvaldkondadesse. Organisatsiooni autod tegelesid kõikvõimalike vedudega rinde tagalas, aga üht-teist veeti ka tagalast rindele. Veosteks olid põllumajandussaadused, aga vajadusel ka sõdurid, haavatud jms.

Kasutati igasuguseid Euroopa riikidest sõjasaagiks saadud veoautosid (nt Citroën, Renault jt). Autod olid tähistatud märgiga WT (Wirtschaft-transport). Need autod töötasid puugaasigeneraatoritega bensiini ja diiselkütuse kokkuhoiuks. Selliste autodega sõitmine nõudis juhtidelt vilumust ja kannatlikku meelt. Ühe pütitäie

Saksa sõjaväekalmistu 1944.aastal. Viljandi Muuseum

puuklotsidega suutis auto läbida 70-80 km, siis tuli uus klotsivaru peale võtta ja vajadusel lisada söekambrisse sütt. Raskemat kaupa ja metsamaterjali tuli siiski vedada MANN-diislitega.

Autojuhid said sõjaväe normtoitu, lisaks oli iga kuu ostuvõimalus „marketendriks” – maiustused, sigaretid, vein jms. Muidugi oskasid osavamad mehed toiduainete veol nendega ka väikest äri teha. Tavalised olid ka eestlastest autojuhtide konfliktid ülbete Wi-Ko sakslastest ametimeestega.⁸⁴

Saksa sõjaväekalmistu

Rinde seiskumisel Kesk-Eestis juulis 1941 toimusid visad lahingud sakslaste ja venelaste vahel. Saksa sõdureid langes lahingus ja suri haavadesse ka tagala välihaiglates. Esiolgu maeti neid ühishaudadesse, kuid seejärel hakati neid mehi ümber matma Pärnus ja Viljandis rajatud kalmistutele, mida sakslased ise nimetasid sõjaväe kangelaskalmistuteks. Kui vähegi võimalik, jagati langenud sõdurid rügementide järgi, nii et ühe väeosa mehed said ühise matmispaiga. Sõdurid tuvastati kaelas kantava alumiiniumžetooni (Erkennungsmarke) koodi alusel.

Pärnu ajalooürija Olaf Esna on koostanud langenud Saksa sõjaväelaste nimekirja. Selle kohaselt maeti 1941.aastal Pärnus 615 ja Viljandis 503 meest – põhiosa neist sai surma juulikuus. Viljandi sõjaväekalmistule maeti mehi järgmistest väeosadest:⁸⁵

Jalgratturipataljon	6	
291. jalaväediviis	3	
217. jalaväediviis	41	
61. jalaväediviis		259
254. jalaväediviis	85	

Viljandi Saksa sõjaväekalmistu asetseb tänapäeval Reinu tee ja Kalmu tänava nurgal.

⁸⁴ Männikov, Feliks. Pärnu Teise maailmasõja aastatel. Pärnu, 2013. Lk 156–159.

⁸⁵ Männikov, Feliks. Pärnumaa Teise maailmasõja aastatel. Pärnu, 2017. Lk 151–153

Langenud Saksa sõjaväelastele eraldati kõige kagupoolsem osa vanast kalmistust juulis 1941. Kalmistule maeti 1941. aastal ka kolm Viljandi punase terrori ohvrit, kes omakorda maeti 30. juunil 1942 ümber Viljandi Garnisoni kalmistule. Eraldi osad (mäekülje alumised astmed) võeti kasutusele 1942. ja 1943. aastal langenute matmiseks. 1944. aastal langenuid on sellele kalmistule maetud juba juhuslikult.

Uue Nõukogude okupatsiooni ajal see kalmistu hävitati. Kalmistu korrastati 1993. aastal ja avati pidulikult sama aasta 5. septembril. Siia on teadaolevalt maetud umbes 700 inimest. Siia maetakse edaspidigi Viljandi maakonnast leitavad Saksa sõjaväelaste surnukehad, sest eriti 1944. aasta lahingutes langenud on maetud seni juhuslikult üle maakonna.

1941. aasta punase terrori ohvrid Aliide Sahk ja kaks tundmatut meest maeti esialgu samuti sinna, kuid 30. juunil 1942 maeti ümber Viljandi Garnisoni kalmistule. Samuti maeti sinna 3. septembril 1944 kaks reameest: Aksel Mateus ja Assor.

Viljandi sõjavangilaager

Saksa okupatsiooni ajal ilmestas linna ka suur sõjavangilaager, kus oli aastatel 1941–1944 pidevalt tuhandeid vangistatud punaväelasi. Sovetipropaganda kohaselt piinati neist surnuks 10 kuni 15 tuhat meest, kuid tegemist on õhust võetud väidetega. Loomulikult ei kohelnud sakslased Punaarmee sõjavange hoopiski selliselt nagu see sai osaks USA või Suurbritannia sõjavangidele, kuid nakkushaiguste või muude põhjuste tõttu ei ületanud surnute arv paari tuhandet. Täpne arv on kindlaks tegemata. Ja muidugi ei kohelnud ka venelased oma laagrites Saksa sõjavange paremini.

Eestis on teada kaks suuremat ja pikalt tegutsenud Saksa sõjavangilaagrit. Üks neist asus Viljandis ja teine Valgas.

Viljandi laager muutis oma suurust, staatust ja nimetust sõja ajal korduvalt. Esialgu oli see Dulag 154 (juuli – oktoober 1941), siis Stalag 332 (oktoober 1941– mai 1943), seejärel Dulag 375 (mai 1943 – august 1944).

Saksamaal olid sõjavangide jaoks kõikvõimalike erinevate nimetustega vangilaagrid. Stalag oli Stammlager ehk püsilaager, Dulag oli Durchgangslager ehk sõjavangide transiitlaager, kus vange sorteeriti ja saadeti edasi püsilaagritesse. Sõjavangilaagrite haldamisega tegelesid tagalaüksused, valvaks kasutati vanematest meestest maakaitseväepataljone (Landeschützenbataillon). Hiljem, kui Saksa sõdureid enam ei jätkunud, rakendati sõjavangide valvaks ka sõjavangide endi seast värvatud ukrainlaste jt rahvaste esindajaist formeeritud üksusi.⁸⁶

Juulis-augustis 1941 oli Viljandi vangilaagris 1500 sõjavangi, kuid juba septembris viidi sealt 2000 vangi Lätimaale. Augustis 1942 oli vangide arv kasvanud 3433-ni, märtsis 1944 aga kahanenud 2200-ni.⁸⁷

Ei saa öelda, et vene sõjavange hästi koheldi (samuti venelased Saksa sõjavang), kuid spetsiaalselt neid keegi ei tapnud. Vange suri pidevalt nakkushaiguste (1941-1942 talvel möllas tüüfusseepideemia) ja kehva söögi tõttu. Olukorda parandas asjaolu, et 1942. aastal suunati sõjavange tööjõupuuduse tõttu ümbruskonna taludesse tööle. Talutööd tuli teha, süüa sai kindlasti paremini kui vangilaagris.

Sovetiajal väitis ametlik propaganda, et Viljandi sõjavangilaagris suri umbes 10 000 sõjavangi ja maha lasti umbes 5000 ning Riia maantee ja Viljandi järve vahelisele alale on maetud 16 000 sõjavangi surnukehad. Samas pole nendel arvudel mitte mingisugust põhjendust. Isegi kui tüüfusseepideemia võis nõuda sadu ohvreid ning alatoitluse, raskete vangistustingimuste, haiguste ning haavade tõttu oli sõjavangide suremus ka muidu suur, ei ole nii suur hukkunute arv kuidagi tõestatav.

Sõjavangide töölerakendamine Eesti taludes oli ajutine lahendus olukorras, kus palju mehi oli küüditatud, arreteeritud või mobiliseeritud Punaarmeele või Saksa sõjaväkke ja valitses suur töökäte puudus. Sõjavangide töölerakendamisest oli huvitatud ka

86 Hiio, II maailmasõda.

87 Estonia, lk 749–751.

Saksa sõjavägi, sest nende majutamine, valvamine ja toitlustamine oli raske koorem sõja tõttu niigi järjest viletsamaks muutavas majanduslikus olukorras. 1942. aasta juulis töötas Eestis 7728 sõjavangi, nende hulgas ka suur hulk Viljandi vangilaagri mehi.⁸⁸

Korpusepoisid Viljandis

1943. aastal kirjutati Viljandi vangilaagrist kõigis suuremates Eesti ajalehtedes (eelkõige „Eesti Sõnas“). Selle põhjuseks olid mitte vene sõjavangid, vaid hoopis 8. eesti laskurkorpuse mobiliseeritud eestlased, kel õnnestus ülejooksmise kaudu punasest põrgust eluga tagasi pääseda.

Suurem eestlaste vangilangemine sakslaste kätte oli Velikije Luki operatsiooni ajal välisrindel Alekseikovo küla all 21.-22. detsembril 1942, kus tegutsesid 249. diviisi 921. polk (komandör polkovnik Olav Mullas) ja 925. polk (komandör polkovnik Heinrich Neggo).

921. polgu 1. ja 2. pataljon langesid sakslaste rünnaku alla positsioonidel Alekseikovo külas ja piirati ümber. Suur osa meestest võeti vangi, ülejäänutel õnnestus hajuda või piiramisrõngast välja murda. Naaberpolgule appi saadetud 925. polgu 2. pataljon (komandör kapten Arvid Vasar) aga läks peaaegu täies koosseisus üle.⁸⁹

Välisrindel olles kasutasid juhust sakslaste poolele minna need eestlased, kes olid selle otsuse juba mobiliseerimisel või tööpataljonides vireledes teinud.

Ületulemine talvetingimustes ägedate lahingute sees ajal, mil niikuinii juba eestlaste vastu oli Punaarmee valitsemas usaldamatus, oli väga keeruline. Kohati (nagu Alekseikovo all) õnnestus üleminek mitmelsajal mehel korraga, kuid suuremalt jaolt mindi ainult väikestes viie kuni kümne mehelistes salkades ja isegi üksikult.

⁸⁸ Hiio, II maailmasõda.

⁸⁹ Korpusepoisid. Tallinn, 2007. Lk 128.

**Punaarmee üle-
jooksnud eestlased
Viljandi vangilaagris
1943.aastal. Viljandi
Muuseum**

925. polgu roodukomandör V. Selge kirjeldab üleminekut-vangilangemist nõnda:

„22. detsembril teostasid sakslased tugeva kahuritule ja soomusüksuste toetusel vasturünnaku, eesmärgiga murda välja Velikije Luki linnani ja vabastada piiramisrõngast sealne sissepiiratud garnison. 925. polgu ees olevad vene üksused löödi puruks ja sakslaste rünnakukiil tungis polgu keskel asuva 2. pataljoni positsioonidesse. Suurema vastupanuta andis peaaegu kogu 2. pataljon ja osa 1. pataljonist end vangi. Mõned üksused marssisid koguni rivi-korras üle. Niiviisi sattus sakslaste kätte vangi umbes 800 meest, sellest arvust 60 ohvitseri, pataljoni komissar ja üks politruk kaasa arvatud.

Vangid kogunesid ühe põleva küla vahele, kuid sattusid seal venelaste marulise kahuritule alla, milletõttu paljud said surma ja haavata.”⁹⁰

⁹⁰ Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. 7. kd. Lk 162-163

Karl Litzmann ja Hjalmar Mäe tervitavad eesti sõjavange vabastamise puhul.
Viljandi Muuseum

Välisrindel vangilangenud Punaarmee võitlejad toodi kõigepealt suurde Polotski sõjavangide laagrisse. Seal sorteeriti välja eestlased, eraldades nad teistest rahvustest vangidest ja kommunistidest. Kolm kuud laagris istunud eesti mehed transporditi kevadel 1943 Viljandi laagrisse.

Meeste vabastamisest 28. märtsil tehti uhke propagandatseremoonia. Kohale saabusid okupatsioonirežiimi juhid, sealhulgas kindralkomissar Karl Litzmann ja Eesti Omavalitsuse juht Hjalmar Mäe, kellele vangide esindaja nooremleitnant Voldemar Asav pidulikus tänukõnes lubas kohe bolševismivastaste võitlejate ridadesse astuda. Viimastena vabastati sadakond venemaa-estlast, kellel ei olnud Eestis lähisugulasi.

Kokku vabastati ligi 800 eestlast. Need mehed, kes ei olnud nõus Saksa sõjaväkke astuma, jäeti edasi vangistusse kuni sama aasta

maikuuni. Siis pressiti neilt vajalikud allkirjad välja. Suurem osa ületunud mehi suunati edasi 287. politseipataljoni.⁹¹

Anonüümne laskurkorpuslane kirjeldab vangipõlve nõnda:

„Meid viidi Polotskisse. Toiduks keedeti külmunud kartuleid ja hobuseliha. Vangide kohtlemine oli sakslaste poolt algul toores; venelaste osas jäigi selliseks, eestlaste suhtes pehmenes hiljem. Paari kuu pärast toodi meid sealt Viljandisse. Seal antav toit oli parem. Ka töid omaksed pakke kuni vabastamiseni. Aga vabastamise tunnistustega esitati allakirjutamiseks ka teine paber – astusime „vabatahtlikult sunniviisil“ Saksa sõjaväkke“.⁹²

Kui sovetid 1944. aasta sügisel Eesti tagasi vallutasid, siis hakkas levima propaganda, nagu oleksid sakslased Viljandi laagris plaanipäraselt tapnud või lausa surnuks piinanud 10 kuni 15 tuhat Punaarmee sõjavangi. See arv on ilma igasuguse tõendusmaterjalita lihtsalt välja mõeldud.

Probleem juustega

Tasub mainida ka üht Teise maailmasõja ajal okupeeritud riikides asetleidnud konflikti või pinget, mille põhjuseks oli kohalike naiste kurameerimine Saksa sõjaväelastega. Taolisi juhtumeid meenutab ka Saaremaa mees Robert Kreem.⁹³

Viljandi kooliõpilane Ants Kõverjalg kirjutab Viljandi kohta:

„Üks poistekamp maksis aga kõvasti kätte sakslasi lõbustavatele neidudele. Sõja ajal toodi Jämejalale ravile ja puhkama haavatuid. Nende rõõmuks viidi sinna tantsuõhtutele Viljandist busiga neide, kellel polnud midagi sakslastega kurameerimise vatsu. Peab märkima, et kahjuks leidus nende hulgas ka nägusaid kesk-koolitüdrukuid. Poistel ajas see lugu karvad turri ja ühel päeval otsustati paaril tüdrukul juuksed maha lõigata. Passitigi siis parajat momenti ja maskeerunud noorhärрад jätsid tüdrukute kaunitesse lokkidesse juukselõikusmasina jälgi. Pikaks ajaks tuli neil

91 Maapealsest põrgust – tagasi ellu. Eesti Sõna nr 78, 30.03.1943; Estonia 1940–1945. Lk 867, 915

92 Lindsaar, Peeter. Mardus kiljatas. Lund, 1964. Lk 120.

93 Ojalo, Hanno. Saaremaa Teises maailmasõjas. Tallinn, 2018. Lk 145-146.

nüüd muidugi sakslastega tiivaripsutamine katkestada. Poistel endil oli aga süda mõnda aega saapasääres, kuna sellest loost sai teada välisandarmeeria. Õnneks suhtuti asjasse kaunis leigelt ning lugu unustati. Saksa kavalierid muutusid aga seejärel valvsamaks.”⁹⁴

Õnneks ei jõutud taolisel puhul ekstsessideni, mis toimusid näiteks Prantsusmaal ja Belgias 1944. aasta suvel (juuste sundpügamine „nulliga“, avalik häbistamine ja muud veel hullemad toimingud). Igal juhul suhtuti Viljandis taolistesse aktsioonidesse tunduvalt rahulikumalt kui Saaremaal. Kui Kuressaares ühel korral taoline tüdrukute nimekiri salaja ühes koolis üles pandi, tekkis suur skandaal ja lugu jõudis Saksa võimudeni. Saaremaa piirkonnakomissar kutsus kõik koolijuhid ja õpetajad kokku, kärkis ja paukus ning ähvardas sellise „saksavastase solvava tegevuse“ eest koolid sulgeda ja direktorid vangi panna.

Sõjaraskused ja meeleolud

Saksa okupatsiooniaegsetest muredest ja probleemidest ehk niipalju, et vähemalt sõiditi kolm aastat Viljandist kaugel eemal ja enne augustit 1944 saabusid vaid langevarjurid-diversantid. Toiduainete ja tööstuskaupade nappus, elanikele okupatsioonivõimude pealepandud kohustused ja taludele määratud ranged põllumajandustoodangu müüginormid (fikseeritud hindadega) ning mure ebamäärase tuleviku pärast olid kõigil Eesti elanikel. Lisamureks parimas eas meesinimeste vähesus, mis pani töodes ja tegemistes suurema koormuse naistele, noortele ja vanuritele. Alates 1943. aastast süvenes meestepõud veelgi mitmesuguses vormis tööteenistuse ja mobilisatsioonide, seejärel juba ka välismaale põgenemise tõttu...

Vaatame, mida kirjutasid hiljem oma elust sõjaaegses Viljandis kooliõpilased Ants Kõverjalg ja Ain-Hillar Arnim.

Ants Kõverjala isa olid punased arreteerinud ja ema jäi üksi kolme pojaga. Et hakkama saada, üüris ettevõtlik naine ühe kolmest toast välja lähedalasuva vene sõjavangilaagri sakslastest val-

⁹⁴ Kõverjalg, lk 89.

vuritele. Pikemat aega elas selles toas ka laagriülem hauptmann Burchard.

Põhimure oli ninaesine – enda elushoidmiseks vajab inimene teatavasti süüa-juua. Mitmesugust abi saadi õnneks sugulastelt.

„Maalt vanaema käest saime liha, mune, juurvilja jm. Pidime selle suvel tööga tasa tegema. Kuigi tasu oli väike, oli vald /okupatsioonivõim/ suured normid peale pannud. Kodune toidulaud jäi iga päevaga üha kasinamaks. Sõime tavaliselt kartuleid ja kastet. Lihakuubikud ja rasv jäid üha haruldasemaks. Minu lemmiktoit – piimasupp juurviljadega – ei olnud ka enam nii maitsev kui varem. Ka toidukaardiga saadud leib muutus üha rohkem saepurutaoliseks.

Meil elanud sakslastelt saime mõnikord sigarette ja tubakat. Neid õnnestus maal munade vastu vahetada. /.../

Peale toidu hakkas muret tegema ka küte. Talumehed müüsid küttepuid küllaltki kallilt, vanaemal aga metsa polnud. Sõja alguses oli meil mõningane varu olemas. 1941/1942 aastavahetus oli aga väga külm, maja aga hästi sooja ei pidanud. Külm ja rõskus hakkasid üha enam märku andma. Kui häda väga suureks läks, sai ahju kütmiseks vajalikke puid vahel salaja öösel toodud tikuvabriku valveta laoplatsilt.”⁹⁵

Ain-Hillar Arnim:

„Olgugi et edaspidi kulges sõda vahelduva eduga, muutus olukord tagalas kitsamaks. Suur osa autosid ja traktoreid seadistati „puuklotsiküttele” ehk generaatorgaasile. Viljandi bussijaama maa-alale paigutati poolsõjaväeline Stralo autopark, mis koosnes generaatorgaasi toitel liikuvatest prantsuse tagalaveokitest Citroën ja Renault.

Toiduainete ja tarbeesemete kohta kehtis range kaardisüsteem. Pidevalt käidi kodudest korjamas värvilist metalli. Mäletan, et ei jätkunud isegi saviga segatud seepi, rääkimata rasvast, lihast ja munadest. Tikuvabrik tootis niinimetatud tõrvatikke, mis tekitasid süttides tõrvase suitsu pahmaka.

95 Kõverjalg, lk 78–81.

Väga karmilt oli keelatud äritseada: seda nimetati spekulatsiooniks ja karistati vanglaga. Kuigi välisraadiojaamu kuulata oli keelatud, püüdis isa jälgida BBC saksakeelseid saateid. Ta oskas saksa keelt ja ostis Tartu tänav 16 asuvast Hans Leokese kirjanduspoest illustreeritud saksa ajakirju.”⁹⁶

13. juulil 1942 ilmunud „Sakala” kirjeldas aastataguste sündmuste tähistamist

„Samuti, nagu Viljandi ja Viljandi ümbruse vabanemise tõelisel aastapäeval, 8. juulil, samuti ka 12. juulil, mil seda aastapäeva tähistati pidulikult, olid Viljandis ja Viljandimaal majad pandud lipuehtesse.

Juba hommikust pääle võis linnas märgata tavalisest elavamat liikumist. Maalt saabus Inimest linna küll hobustel ja jalgratastel, küll jalgsi. Kuna ka Viljandi lähemad vallad tegid linnas ühes aastapäeva tähistamise, siis oli arusaadav see maarahva erakorraline linna külastamine. Sellele aastapäeva tähistamisele elas ihu ja hingega kaasa kogu linn ega suutnud hoogu pidurdada isegi aktuse eel sadamahakanud pidev tihe uduvihm.

Vabanemise aastapäeva tähistamist alustati kell 10 hommikul pidulike tänu-jumalateenistustega kirikutes, kuhu oli rohkesti kogunenud rahvast.

Juba enne kella 12-et marssisid Vabadusväljakule Viljandi linna, Viljandi ja Raudna valdade omakaitse üksused, samuti tule-tõrje pere ühes naissalgaga. Mõni minut enne keskpäeva saabus kohale Viljandimaa Omakaitse ülem major Pori, kes tervitas ülesrivistatud üksusi.

Veidi pärast kella 12-et saabusid Vabadusväljakule Eesti Omalvalitsuse tehnikadirektor Raadik, Politsei ja Omakaitse juht kol.-lt Reissar ning Omakaitse osakonna juhataja kol. Maide. Neid saatsid Viljandi maavanem M Hansen, Viljandi linnapea A. Vilms, prefekt A. Saarsen, piirkonnakomissari kohapealne esindaja hr. Kaschin, tuletõrje kõrgemad juhid jt. Saabujaile esines major Pori,

⁹⁶ Arnim, Ain-Hillar. Kui katjuušade valgus taevast küünistas. - Sakala, 15.oktoober 2010.

millejärele külalised asusid Tallinna tänavale ETK ette ehitatud poodiumile paraadi vastuvõtuks.

Paraadrongkäik läbistas Tallinna, Posti ja Lossi tänavaid mööda linna ning siirdus üle Varese viadukti Kaevumäele, kus kell 13.00 algas aktus vahepeal tibama hakanud uduvihmas. Kuid see vihm ei kohutanud viljandlasi. Kogu Kaevumägi oli tihedalt täis vihmarvarje nagu hiigelseeni ja nende varjude all võis olla ligi 3000 inimest.

Viljandi Naisomakaitse laulukoor oli ilmunud kaunites rahvarõivastes, pakkudes suure kantsi taustal eriti meeleolulise ja efektse pildi. Aktus algas Ed. Tamme helindiga „Tule koju“ Viljandimaa Omakaitse orkestrilt A. Härma juhatusel. Sellejärele asus kõnetooli linnapea A. Vilms, kes ütles sissejuhatavad sõnad. Ta väitis, et kui meie täna pühitseme bolševismist vabane-mise aastapäeva, siis peame meenutama ka seda, mida need bolševistid oma „ida kultuuriga“ ja „kuulsusrikka punaarmee-ga“ meile tõid. See oli oskus lõhkuda ainsa aasta jooksul nii palju, kui meie olime suutnud üles ehitada kahekümne aastaga. Ka Viljandi sai tunda nende asiaatide hävituskirge.

Kuid oleme selle aastaga Juba suutnud siluda nii mõnegi haava. Nii näiteks töötab jälle Viljandi tikuvabrik ja varustab oma saadustega kogu maad, Kõige valusamaks haavaks, mis on aga meie luusse ja lihasse löigatud nende asiaatide poolt, on meie omakste küüditamine teadmatusse ja õudsusse. Kõigi nende mälestami-seks, kes on mõrvatud ja tapetud punaste poolt, kes on küüditatud ja viibivad seega samuti ka neile, kes oh oma elu jätnud võitluses kommunismi vastu lauldi ühiselt linnapea orkestri saatel „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm“.

Saksa okupatsiooni ajal ei tohtinud seda ajalehtedes Eesti hüm-niks nimetada. Samamoodi nimetati tol ajal ametikult 24. veeb-ruari Vabaduspäevaks või Venemaast lõpliku lahkulöömise päe-vaks.

Olulisemaid sündmusi linnas

24. veebruaril 1942 tähistatakse Eesti iseseisvuspäeva, kuid uue nimega „Vabaduspäevana“ – selline oli uue võimu korral-

dus. Märtsis algab värviliste metallide kogumise kampaania – Saksamaal oli suur puudus strateegilistest toorainetest. Üldse olid tol ajal moes kõikvõimalikud kampaaniad ja „tootmislahingud“.

Juulis 1942 saadeti Viljandist maale põllutöödele 324 inimest, augustis algab marjade-seente suurkorjamine, samuti rahvuslik lõikusabi – mille tõttu mitmed Viljandi ettevõtted on ajutiselt sunnitud töö katkestama.

Novembris 1942 valmib linnas Saksa sõjaväekalmistu.

28. märtsil 1943 saabuvad linna kindralkomissar Karl Litzmann ja Eesti Omavalitsuse juht Hjalmar Mäe, et tervitada 8. eesti laskurkorpuse mehi, kes Velikije Luki all üle jooksid ja keda nüüd Viljandi sõjavangilaagrist vabastatakse.

20. juunil 1943 õnnistab õpetaja Jaan Lattik sisse uue Metsakalmistu.

11. juulil 1943 peetakse rahvarohke Sakalamaa laulupäev, millel osaleb kokku 12 tuhat inimest, neist 950 esinejat.

Veebruaris 1944 on kogu Eestis mobilisatsioon Saksa sõjaväkke. Pärast 9. märtsi 1944 õhurünnakuid Tallinnale lõpetavad töö kõik koolid ja paljud linnaelanikud otsivad varju maalt.⁹⁷

Selle aasta talvel oli Viljandis (lisaks omakaitsemeestele) taas suuremas koguses eesti sõjamehi. Linna paigutati moodustata-vate piirikaitserügementide tagavaraväeosa staap ja esialgu ka mitu tuhat mobiliseeritud.

Rinne jõudis Viljandile ähvardavalt lähedale augustis 1944. Pealetungiv Punaarmee vallutas Võru, Tartu, Elva ja jõudis Väike-Emajõeni ning Võrtsjärve idakaldale, seega Viljandist kõigest paarikümne kilomeetri kaugusele.

Suure kiiruga saadeti rindele Tagavararügemendi võitlusgrupp ja Omakaitse Viljandimaa malevast kokkukraabitud lahingupaljonid. Kuid Saksa väed suutsid augusti lõpus ja septembri algul venelaste edasilikumise lühikeseks ajaks peatada Väike-Emajõel ja Tartu rindelõigus. Vaenlase tähelepanu keskendus eelkõige Valga vallutamisele.

97 Viljandi 1918–2018 sõnas ja pildis. I osa. Eesti Vabariik ja okupatsioonid 1918–1987. Viljandi muuseumi toimetised VII. Lk 114–118.

Tuleb lahkuda!

Seoses Punaarmee sissetungiga Lõuna-Eestisse suvel 1944 ja sakslaste plaanidega Eesti peatselt maha jätta, said viljandlased aru, et õuduste aeg võib jälle tagasi tulla. Ja kes teab, ehk veel hullemalgi kujul. Levisid ju jutud, et Stalinil on plaan kõik eestlased Siberisse küüditada. Eriti aktiivselt asusid põgenemist ette valmistama need linlased, kes olid pääsenud 1941. aastal arreteerimisest või küüditamisest ja muidugi ka need, kes olid olnud ametis Saksa võimu aegsetes omavalitsustes, Omakaitstes või Saksa sõjaväes. Suvel täitus Viljandi põgenikega Kagu-Eestist, ka Tartust jõudis neid siia, sealhulgas ka ajalehe „Postimees” toimetus.

Teiste hulgas põgenesid ka need rikkamad ja mõjukamad viljandlased, kes olid mingi ime läbi pääsenud 1941. aastal, nagu Mihkel Hansen, linnapea Albert Vilms jt. Maavanem Jüri Sassian ja Omakaitse pealik Arnold Pori olid linnast lahkunud juba enne 20. septembrit.

Albert Vilms kirjutab oma põgenemisest:

„Saatsin oma perekonna – Else ja lapsed – Pärnu-Jaagupisse, et ligem oleks Pärnu kaudu välja pääseda, kui selleks peaks tulema tungiv vajadus. Samuti palusin Elsel minna kohe Pärnu, kui olukord muutub kriitiliseks. /.../

Viljandi politseikomissar Randrüüt oli saatnud piilurid välja Tallinna suunas ja need olid tagasi tulnud teatega, et mõnes kohas olla venelased Viljandist juba 5-6 km kaugusel. Kuna minul koos mahajäänud rahvaga oli kavas sõita üle Suure-Jaani ja Vändra Pärnusse, siis seda teed enam kasutada ei saanud. Tuli sõita lõunapoolset teed üle Kilingi-Nõmme.

21. septembri öösel tuli minu juurde linna autojuht Richard Oja. On meeles ta rääkimine: „Hr Linnapea, paugud on juba üsna ligidal. Arvan, et peame minema hakkama.” Paukude kohta selgus hiljem, et Saksa üksused lasid telefoniposte puruks, et rikkuda venelaste telefoniühendust.

Mina sõitsin linna sõiduautoga Opel-Kapitän. Richard Oja oli autojuht. Kes minuga kaasas olid – ei mäleta. Peale selle oli meil veoauto õige hulga rahvaga. Nende hulgas oli „Sakala” toimetaja

Ferdinand Kool, Heinrich Treufeldt, Jaco Fuks, Arnold Kaarmäe j.t. Nimesid enam ei mäleta. Ärasõit oli reedel, 22. septembril 1944. a. kl 10.45 hommikul Raekoja eest.”⁹⁸

Eelistatuim sihtkoht oli muidugi erapooletu Rootsi, teiseks valikuks oli Saksamaa, esialgu ka Soome. Saksa sõjaväe- ja okupatsioonivõimud soodustasid ja propageerisid igati lisatööjõu vedu oma kodumaale. Suure Pögenemise käigus põgeneti Viljandist Saksamaale ka läbi Läti.

23. augustil jõudis kahel veoautol Viljandisse ajalehe „Postimees” toimetus, mis korraldas „Sakala” toimetuse ruumides peatselt ajalehe väljaandmise. Kuid juba 20. septembril asusid „Postimehe” inimesed taas rongi, et pageda Tallinnasse. Kuna evakuatsioon Viljandist oli juba täies hoos, pääsesid ajakirjanikud kuidagimoodi ühele platvormvagunile, millega jõuti Lelleni. Seal aga selgus, et Tallinnasse enam ei pääsegi ja pöörati Pärnu poole, kuhu jõuti 21. septembril.⁹⁹

**Purustatud raudtee-
jaam novembris 1944.**
Viljandi Muuseum

⁹⁸ Vilms, lk 198.

⁹⁹ Kokla, Juhan. Eesti ajakirjandus ja saksa okupatsioon. - Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas VIII kd. Stockholm, 1959. Lk 155.

Viies vahepala

Viljandi sõjas hävinud ehitised ja ausambad

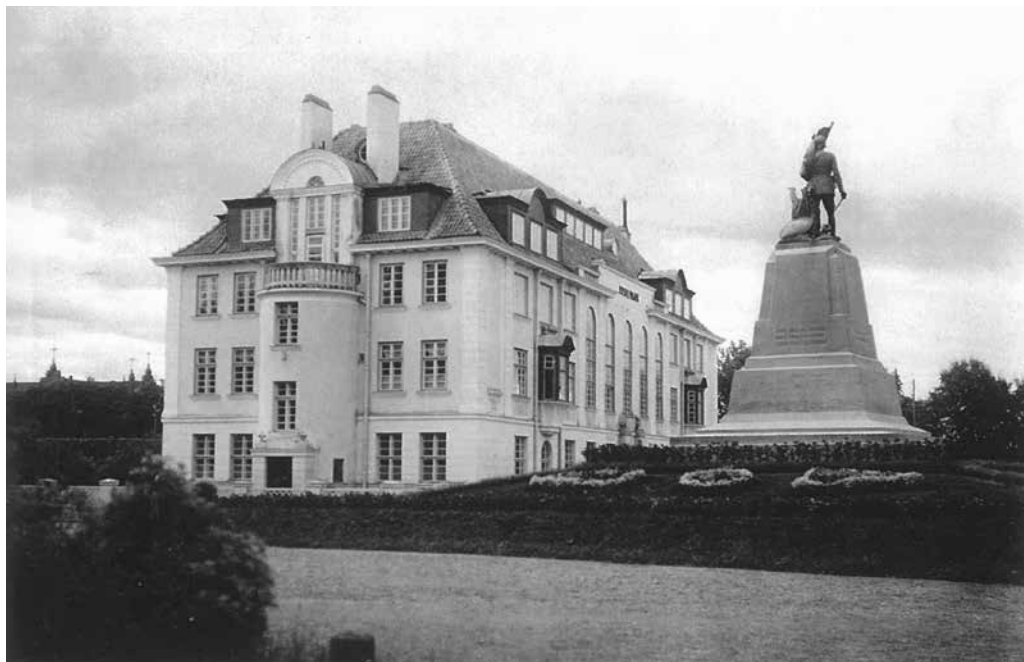
Viljandi Pangahoone

Eesti Panga Viljandi Osakonna hoone on ehitis, mis on aegade jooksul läbi teinud põhjaliku muudatuse. Esialgsest kaunist hoonest on saanud tänapäevaks üsna tavaline mitmekorruseline büroohoone. Hetkel on selle koha peal aadressil Vabaduse plats 2 Viljandi riigimaja koos rohkearvuliste ametitega.

Esialgset neljakorruselist hoonet asuti ehitama 1926. aasta septembris ja see valmis 1927. aasta novembris. Valmimise järel oli tegemist Viljandi moodsaima, suurima ja uhkeima ehitisega. Tasuja puiestee 2 (tänapäeval Vabaduse plats 2) asunud hoone esimesel korrusel asusid postkontor ja telefonikeskjaam, teisel korrusel Eesti Panga Viljandi osakond, kolmandal ja neljandal korrusel korterid. Hoone arhitekt oli Karl Burman.

1941. aasta suvel sai telefonikeskjaamast Viljandi hävituspataljoni asupaik, hävituspataljoni lased süütasid maja enne linnast põgenemist 8. juulil 1941 ja põlenud hoone seisis varemetes kuni 1950-ndate aastate lõpuni. 1959. aastal lõpetati hoone taastamine lihtsustatud kujul ja sinna kolisid kompartei struktuurid.

Eesti iseseisvuse taastamise järel asus hoones kuni 2017. aasta lõpuni Viljandi Maavalitsus, tänapäeval on hoone Riigimaja.

Pangahoone enne sõda ja suvel 1941.

Teater „Ugala“ enne sõda ja suvel 1941.

„Ugala” teatrihoone Tallinna tänaval

Enne Teist maailmasõda paiknes praeguse Sakala keskuse kohal „Ugala” teatri hoone, mida paraku nimetati ka Seasaare kõrtsiks.

Kuidas selline nimi hoonele tekkis? Selle ajalugu ulatub XVIII sajandi viimasesse veerandisse, mil kultuurimaja asukohal tegutseski Seasaare kõrts ja võõrastemaja. Nime oli koht saanud maja tagaõues suure tiigi keskel asuva saare järgi, kus juba kaugest orduajast peale sigu kasvatati.

Seasaare kõrtsist sai üsna pea linnas käivate talumeeste armastatuim peatuskoht.¹⁰⁰

Hoone ajaloost niipalju, et kunagisse ühekorruselisse hoonesse kolis 1780-ndatel aastatel Viljandi mõisale kuuluv Seasaare kõrts. Hoone ehitati ümber kahekorruseliseks mansardkorrusega hooneks. Aastail 1922–1924 ehitati Seasaare kõrtsile teine korrus, mis sai mõneks ajaks „Ugala” teatri koduks. Lisaks kõrtsile olid esimesel korrusel avanud ukсед mitmed ärid.

Esimesel korrusel tegutsesid kõrts ja ärid, teine korrus anti 1924. aastal „Ugala” teatri käsutusse. 5. juulil 1941. aastal läks teatrisaal põlema (või süüdati) ja hoone põles maha. Kuna see juhtus kolm päeva enne punaste linnast põgenemist, siis ei kuulnud see tõenäoliselt veel nende „põletatud maa taktika” juurde. Hoone varemetele ehitati pärast sõda stalinistliku arhitektuuri tavadis järgides uus hoone, mis esialgu kandis nime Viljandi Kultuurimaja, tänapäeval Sakala keskus. „Ugala” teater oli aga peale põlengut sunnitud ümber kolima seltsi „Koit” hoonesse, kus tegutseti mitmeid aastaid.

Vabadussõja mälestussammas

Sakalamaa langenud sõjameeste mälestussammas (teisisõnu ka Viljandi Vabadussõja mälestussammas) oli Vabadussõjas langenud sõduritele pühendatud mälestusmärk Viljandis, praeguse Vabaduse platsi servas.

Mälestussammas avati 19. septembril 1926 ja selle autor oli Amandus Adamson. Sammas purustati Nõukogude okupat-

100 Haav, Margus. Pika ja põneva ajalooaja maja keset linna. - Sakala 4. november 2013.

siooni ajal 1941. aasta 19. juuni öösel lõhkeainega. Esiälgu jäi väljakule alles vaid samba alusplatvorm. Selle lõhkusid punased täielikult juba aastal 1945.

Sammast kavatseti pikka aega taastada, töid takistas aga samba kohal asunud pärast sõja lõppu ehitatud endine parteimaja. Parteimaja lammutamistööd algasid juunis 2020, augustis otsustas linnavalikogu mälestussamba Vabaduse platsil taastada. Loodetavasti valmib see auväärne mälestusmärk lähiajal.

Anton Irve ausammas

Kapten Irvele kui Viljandimaalt pärit mehele püstitati 6. augustil 1933 Pauluse kiriku juurde nn. Kirikumäele mälestussammas – kahekordses elusuuruses kõrgusega 2,9 m pronksskulptuur (kujur R. Espenberg), mille Nõukogude okupatsioonivõimud 23. septembril 1940. aastal hävitasid. Seda tehti seekord lausa päise päeva ajal.

Viljandi muinsuskaitssjad paigaldasid 29. aprillil 1989. aastal samale kohale mälestuskivi.¹⁰¹

Vabadussamba alus Saksa okupatsiooni ajal korrastatuna. Viljandi Muuseum

Kapten Anton Irve ausammas enne sõda. Viljandi Muuseum

5.

PUNASED ON TAGASI

Mulle on jäänud mulje, et kõik need inimesed, kes tookord tulega võitlesid, olid oma võimete kohaselt oma kohal. Nad töötasid eranditult kohusetruult ja pingeliselt. Siin oli ju kaalul oma kodude ja linna saatus. Kes ei soovinud või ei viitsinud võitlusest osa võtta, see sinna oma nägu ei näidanud.

Paul Sarapuu.

Viljandi linna põleng 1944. a septembris

Sakslaste lahkumine

14. septembril 1944 alustas Punaarmee pealetungi Väike-Emajöel, 17. septembril ka Tartu rindel. Saksa väejuhatatus tõmbas oma väed kiiresti kogu Eestist ja ka Põhja-Lätist välja. Viljandi jäi taganevate väeosade teele ja linlased võisid näha sakslasi, kes kolme aasta eest nii võidukalt olid edasi tunginud, nüüd tolmuste voo-ridega lõuna poole liikumas. Seejuures peeti ka viivituslahinguid, mis kohati olid raevukad ja tekitasid kohalike elanike elamutele ja kõrvalhoonetele palju purustusi. Viljandi pääses sellisest saatuses ehk seetõttu, et viimase ägeda lahingu pidas Emajöelt kaarega ümber Võrtsjärve taganev Saksa 87. jalaväediviis Põltsamaal. See linn sai 22. septembril ränki purustusi, maha põles peaaegu pool hoonetest.

Kuid Saksa vägede ülesandeks oli enne taganemist õhkida kõik strateegilise tähtsusega objektid, mida nad oma äranägemise kohaselt ka tegid. Enne Viljandist lahkumist lasid sakslased õhku turu piirkonnas olevad laskemoonalaod, seejuures said tugevasti

Laskemoonalao õhkimise tagajärjel purustatud majad Jakobsoni tänaval novembris 1944. Viljandi Muuseum.

kannatada ümbruskonna hooned. Põlema pandi ka raudteejaam ja maagümnaasiumi hoone.¹⁰²

Igal juhul taganes läbi Viljandi või Pärnu terve hulk Narva ja Tartu rindel võidelnud Saksa ja Eesti väeosi. Nii näiteks möödus Viljandist 22. septembril Tartu rindel sõdinud soomepoiste II pataljoni tuumik. 22.-23.septembri ööl peatusid nad Päri mõisas linnast lääne pool. Leitnant Karl Pärnoja (kes nimetab end valitud tsitaatides kolmandas isikuks patül ehk pataljoniülem) kirjeldab seda sündmust oma päevikus koos värvikate detailidega.

„22.september. Hommikul koondub pataljon [tegelikult 50–100 meest – Autori märkus] Päri mõisa, et parem oleks koosseisvat meeskonda uuesti korraldada. Viljandi elanikkond evakueerub ülepeakaela, kasutades autosid, jalgrattaid ja lõpetades kuni eestõugatavate kärudega...

Paar meie sõdurit, kel Viljandis tutvusi, laenavad patüli väikese sõiduauto ning tagasi tulles on see laetud bensiini, õli ja viinaga. /.../

¹⁰² Viljandi 1918-2018 sõnas ja pildis. I osa. Eesti Vabariik ja okupatsioonid 1918-1987. - Viljandi muuseumi toimetised VII. Lk 118.

**Maagümnaasiumi
põlenud hoone.
Viljandi Muuseum.**

Täielik pimedus on saabunud, kui patül riviohvitseridega üksuse juurde saabub. Veskiehitis on jäänud meile ruumi ainult villakraasimisruumis ja veski laepeal. Kuid sellega on ulualuse mured seks korraks lahendatud.

Enne une saabumist paluvad meile öökorterit näidanud veski töölispoisid tulla veski kööki, et aitaksime veini juua, millega sakslased olid juba alustanud. Umbes 30-liitrine pudel on ligemale poole peal, kui kohale jõuame. Sellele lisaks ilmuvad värsked saiad ja praetud sealiha. Rõõmsad sõdurilaulud kinnitavad tänumeelt. Kõrvaltoa põrand on kaetud väsinud relvavendadega, kes meie laulu kuulates rahutult vähkrevad. Vabrikupoisid imestavad meie ohvitseride ja poiste vahelist sõprust.

Juba varakult päikese tõusu ajal tuleb patüli juurde rügemendi ülema käskjalg ja teatab murelikult, et öösel on meie mehed söönud ära staabile küpsetatud saiad, „ära tõstnud“ adjutandi püsti ning laulu ja lärmiga seganud staabikoosseisu unerahu. Patül teeb, nagu oleks see kõik teadmata, kuid pooleldi söödud sai viinauinakut puhkava sidevaatlejate jaoülema rinnal kraasimismasina kõrval ei lase palju vastu vaielda. Patül annab sakslasile nõu kiiresti uued saiad küpsetada, sest veskis ei paista jahupuudust olevat.

Umbes kella kaheksa aeg rügemendi ülema jutule minnes märkab patül, et kõõgi kõrval toas asuski rügemendi staap. Pole siis ime, et öösel pisut härrade rahu rikuti. Püstolivargusest ega muudest muredest ei räägita sõnagi.

Keskpäeva paiku saab pataljon käsu taanduda Lätimaale, Salatsi jõe. Isegi sakslased muutuvad kurvaks, märgates, et me peame oma kodumaa piiridest lahkuma.”¹⁰³

23. septembril 1944 vallutas (või täpsemalt hõivas) Viljandi 116. laskurkorpuse 326. laskurdiviis (kindralmajor G. Koltšakov).¹⁰⁴ See väekoondis oli alustanud pealetungi 17. septembril Emajõe rindelt ja kaarega ümber Võrtsjärve nüüd Viljandisse jõudnud. Seejuures linnas endas ja selle lähistel mingeid relvakokkupõrkeid ei olnud.

Seejärel liikusid peajõud taganevaid sakslasi jälitades edasi lõuna poole, jättes linna vaid väikese garnisoni. Peagi jõudsid kohale ka vanad tuttavad punategelased, kes olid 8. juulil 1941 linnast põgenenud. 25. septembril alustasid tööd „nõukogude asutused”.

Viljandi põlemine 23.-24. septembril 1944

Kui viljandlased võisid loota, et nende kodulinnas tänavalahinguid pidama ei hakata ja linna ei hävitata, siis ootamatutel põhjustel nende lootused purunesid. Nagu ikka segastel aegadel nii sõja- kui ka revolutsioonipäevil, kasutas osa inimesi vahepealset kindla korra ja seaduseta olukorda rüüstamiseks ja laamendamiseks, millega sageli kaasnes purjutamine ja vägivald. Midagi taolist oli ka Viljandis ja see tõi kaasa suure tulekahju, mis hävitas osa kesklinnast. Õnneks linnas seekord suuremaid rüüstamisi ja vägivallatsemist polnud – võimalik, et suurpõleng taltsutas võimalikke kurikaelu ja peletas nad tulemõllust eemale. Mainitud on vaid väiksemaid aktsioone, mida olevat teinud linna valgunud kahtlane element. Nii purustati aknad EVE majal ja Tallinna-

¹⁰³ Soomepoisid. Tallinn, 1993. Lk 426-427.

¹⁰⁴ Eesti rahvas Nõukogude Liidu suures isamaasõjas. 2. osa. Tallinn, 1977. Lk 346.

Tartu tänavate nurgal asunud apteegil ning apteegis ajasid kaupa kottidesse neli-viis erariides tüüpi.¹⁰⁵

Tulekahju tekkimise põhjuste ja süüdlaste kohta on mitmeid erinevaid jutte, kuid paistab, et sel korral olid asjaga seotud nii linna saabunud punaväelased kui ka kohalikud mehed.

Esimene põleng oli 21. septembril, teine 23.septembril. Kesklinna suur tulekahju sai alguse 23.-24. septembri öösel ja viimane taas koolimajas 25. septembril.¹⁰⁶

Viljandi muuseumi direktor Jaak Pihlak on põlengu kohta kirjutanud:

„Põleng sai alguse praegu tühjana seisva endise kultuurikolledži maja kõrval asunud viinamonopoli laohoonest. Seda hoonet enam ei ole nagu ka hulka teisi sellest kvartalist. Raekoja esine oli ju kõik kunagi maju täis! Viinalaos oli alkoholi sees, küllap sinna sisenes keegi lahtise tulega. Piisas maha visatud suitsukonist või tikust.

105 Sarapuu, Paul. Viljandi linna põleng 1944.aasta septembris. - Viljandi muuseumi aastaraamat 1997. Viljandi, 1998. Lk 174.

106 Sarapuu, lk 182.

Tuli levis ja suur osa tollast südalinna hävis. Majad põlesid maha raekoja ees ja platsil, kus praegu on Köleri mälestussammas, samuti seal, kus oli kunagi Rubiini kino. Tuli tungis isegi üle Tartu tänava, sinnani, kus praegu on see triibuline kuudik. Sellel kohal, kus praegu asub Sakala toimetus, põles samuti kõik maatasa. Seal olid ilusad kahekorruselised punasest tellisest hooned. /.../

Põlengu ajal olid venelased juba linnas sees, praegu küll ei tea, kas regulaarväed olid kohal. Ühe versiooni järgi saigi põleng alguse Vene soldatitest. See on aga omamoodi ime, et põlengus keegi elu ei kaotanud. Hävis nii vallas- kui kinnisvara, aga elud jäid alles. Mõnes mõttes oli tagantjärele isegi hea, et raekojaesine ala lagedaks sai. Seal oli siselinna agul. Muinsuskaitse mõttes oleks see tänapäeval küll väga huvitav, aga kui vanu pilte vaadata, siis ega seal väga kiiduväärset arhitektuuri olnud. Lossi ja Tartu tänava äärsetest majadest on küll kahju, seal olid korralikud suured hooned."¹⁰⁷

Ajakirjanik Margus Haav on seda suurpõlengut kirjeldanud Viljandi tolleaegse tuletõrjuja mälestuste põhjal oma põhjalikus artiklis ajalehes „Sakala“.

1944. aasta varasügisel taganesid sakslased kiiruga lääne poole. Viljandlastele sai selgeks, et nad ei kavatsegi selle linna pärast lahinguid lööma hakata. Võis loota, et sõda ei jäta Viljandile oma pitsereid. Paraku see siiski nii ei läinud.

Sellele, mis juhtus 1944. aasta septembris, aitavad hindamatut valgust heita endise tuletõrjuja Paul Sarapuu värvikad mälestused, mis avaldati Viljandi muuseumi esimeses aastaraamatus 1997.

Neil septembripäevadel oli olukord Viljandis Sarapuu sõnul väga segane. Korda polnud, valitses närviline ja rahutu meeleolu. Osa inimesi tungles kauplustes, kuigi seal muidugi enam suurt midagi saada ei olnud. Haarati isegi koledaid puukotasid, millest eelnevalt juttu oli.

Paul Sarapuu:

107 Pihlak, Jaak. Majad hävisid, elud jäid. - Pärnu Postimees 27. september 2014.

„Kõige suurem sagimine käis aga Alko veini- ja liköörivabriku juures, sinna oli sisse murtud. Oli leitud veel täidetud vaate ja oi siis seda pidu ja põlve! Isegi pörandalt olid janused juua saanud. Hoonete ümber tuigerdasid ja vennastusid väeosadest maha jäänud sakslased, eestlased ja venelased, haritud ja harimatud. /.../

Ja imelik, ei olnud, et seal kaklusi või kallaletunge oleks toimunud. Viljandlaste auks peab ütlema, et oli mis oli, kuid valdav osa käitus noil segastel aegadel ja kindla korrata jäetud päevadel korrektselt. Näis, et kodulinn oli õigele viljandlasele liiga kallis selleks, et seda lõhkuma ja purustama hakata.”¹⁰⁸

Juba 21. septembril puhkes aga Uueveski teel koolimajas tulekahju. Linnas polnud tuletõrjemasinaid ja autoasjandus oli pärast rekvireerimisi üldse kokku kuivanud. Leidus küll kaks mootorpritsi, kuid need olid väikesed ja inimjõul veetavad. Nii häviski maja Jakobsoni tänava poolne tiib leekides. 23. septembril puhkes tuli taas lõkkele.

Koolimaja põlengut kustutamas käinud Paul Sarapuu jõudis õöl vastu 24. septembrit 1944 koju rampväsinuna. Ta kugistas mõne suutäie süüa ja varises, pooleldi riides, diivanile magama. Kuu tal puhata ei õnnestunud: kella kahe paiku äratas hirmunud abikaasa ta üles. Toas väreles tontlik punane kuma, aknast paistis tulemõll. Paul Sarapuu viskas kuue selga, pani kiivri pähe ja tormas tänavale. Oli alanud suur põleng, mis pühkis maa pealt peaaegu terve Viljandi kesklinna.¹⁰⁹

Tuli haaras juba peaaegu kogu kvartali, mis piirnes Linnu, Oru ja Lossi tänava ning Laidoneri platsiga. See oli linna üks vanemaid kvartaleid, kus paiknesid peamiselt puuhooned, mõned nendest

Tulekahjupiirkond kesklinnas

¹⁰⁸ Sarapuu, lk 174.

¹⁰⁹ Haav, Margus. Viinast valla pääsenud tuletorm ähvardas Viljandi maamunalt põletada. - Pärnu Postimees, 27. september 2014.

Keslinna tulekahju lähtekoht – viinakauplus ja -monopoli ladu endises turuhoones.

Linnu ja Hiire tänava kvartal pärast tulekahju lähivaates. Viljandi Muuseum.

kahekorruselised. Hoovid olid kitsad ja kõrvalhooneid täis ehitatud. Normaalselgi aegadel oleks seal olnud tulega raske võidelda. Nüüd oli lisaks kõigele pikalt püsinud põud katused, seinad ja kogu ümbruse purukuivaks muutnud. Süttimiseks piisas mõnest sädemest. Tules hävis kakskümmend seitse elamut koos kõrvalhoonetega. Ühele väikelinnale oli see katastroof. Varasemates sõdades ei olnud Viljandi käsi hästi käinud. Teine maailmasõda oli teda aga säästnud.

Paul Sarapuu jooksis koos teiste tuletõrjudega Oru tänavale. Põles Laidoneri platsi ja Hiire tänava nurgal asuv riigi viinalao hoone. Maja oli juba üleni leekide võimuses, tulekeeled noolised naabermajugi. Nende peatamiseks oleks õppinud meestel piisanud paarist tugevast pritsist ja veest. Polnud aga ei vett ega pritse. Kustutustöid asus juhtima ajutiselt tuletõrjejuhi kohale asunud Jüri Oja.

Mõnest juhuslikult leitud veetünnist ei olnud suurt abi. Võitlus tulega oli raske. Veevõrk ei töötanud, sest polnud elektrit. Tuld kustutati saada olevate väheste veevarude ja liivaga või tambiti lihtsalt surnuks.

Paul Sarapuu:

„Kuumus oli juba liiga suur, vähene vesi muutus silmapilkselt auruks. Vaatamata meie pingutustele oli tuli haaranud juba mitu maja.“

„Viimaks jõudsid kohale vabrikutest laenatud pritsid. Kuidagi õnnestus veevärk tööle saada, kuigi veesurve oli sama hästi kui olematu. /.../ Mõni maja või kuur nagu plahvatas põlema, nii kuiv oli ümbrus. Kahjutule kohal tekkiv tuul viis lendu põlevaid pilpaid ja sädemeid ning paratamatult tekkisid uued tulekolded. See aga killustas niigi nõrku kaitsejõude, võidelda tuli mitmes kohas.“¹¹⁰

Siis jõudsid appi vene sõjaväelased (kes ei olnud loomulikult huvitatud, et nende just „vabastatud“ Viljandi maha põleks) ja vedasid autodega vett juurde. Oli selge, et seda kvartalit enam päästa ei suudeta. Nüüd oli tähtis takistada kahjutulel levimast. Algul näis, et see isegi õnnestub, kuid siis prahvatas leekidesse üks Oru ja Hiire tänava nurgal asuv puumaja. Olukord läks kriitiliseks. Põlevast majast otse allatuult üle kitsa Oru tänava olid samuti majad.

„Vahemaa oli liiga väike, suure põleva maja tulejõud ja kuumus aga tohutud. Põlevate pilbaste ja sädemete meri lendas üle tänava kahekordse vastasmaja suunas ja selle süttimine oli minutite küsimus. Nüüd oli vaja kiiresti tungida hädaohus oleva maja pööningule, sealt katusele ja püüda algstaadiumis olevat tuld kustutada ning seda vaos hoida, kuni põlev vastasmaja kokku langeb ja kuumus väheneb.“

Tormati läbi tule ja suitsu üle tänava ohus oleva maja juurde. Redelit ei leitud, elanikud olid põgenenud. Uksed murti maha. Ka teisel korrusel olid uksed lukus. Kui lõpuks pööningule jõuti, lõõmas vastu metsik tulemeri. Midagi polnud teha, oli tarvis taganeda. Tuli oli murdnud üle Oru tänava. Suitsuving ja varemed. Maju süttis üksteise järel. Nüüd püüti päästa Lossi tänavat, kuid ka see ei läinud õnneks. Lendavad tukid ja sädemed tegid puru-kuivale pinnale langedes oma töö.¹¹¹

Tuli tungis edasi Tartu tänava poole. Tekkis oht, et see kandub Tallinna tänavale kooperatiivi hoonele. Lendsädemed olid leeke tekitanud ka Väiketuru tänava maja number 4 kuuri katusel.

110 Sarapuu, lk 175.

111 Haav, Margus.

Oleks seal suur tuli puhkenud, oleks peagi leekides olnud juba enamik kesklinna. Õnneks suudeti see katus kustutada.

Juba põles Lossi ja Tartu tänava nurgal asuv Treieri maja ja tuli ähvardas Viljandi moodsaima, EVE maja tuhahunnikuks muuta. Siis aga astus vahele imeline juhus. Tuli tõkestas iseenda. Kui raekojaesises kvartalis olid peamiselt puumajad, siis kesklinna, Tartu tänavale jõudes kaotas tuli hoo. Siinsetes kivimajades löi leek esialgu katusest ja akendest välja, kuid kivi katused pidurdasid leeki ja katuse kokku langedes möllasid leegid ainult kiviseinte vahel. Tuli ei jõudnud kõrvalhooneid küllalt kuumaks kütta ja need ei süttinud enam nii hõlpsasti. Samuti ei olnud sellist põlevate pilbaste ja sädemete lendu nagu suurte puumajade vahel.

Üle Tartu tänava põles veel kaks maja. Tuli suudeti peatada. EVE maja jäi terveks, olgugi et kohe selle vastas löömas kahekorruseline hoone. Inimesi oli appi tulnud, vett leiti samuti. Sarapuu nendib, et kui kesklinn oleks koosnenud ainult puumajadest, oleks tuli sellest peatumatult läbi läinud. Oht polnud veel kaugeltki möödas. Süttida võis Lossi ja Tartu tänava nurgal asuv hoone. Sellele oleks äärepealt saatuslikuks saanud võimude korraldus, et elanikud peavad ukсед lukustama, kuid aknad haakidest lahti jätma, et need pommitamise ajal ei puruneks.

Ülemise korruse elanikud olidki nii toiminud. Paul Sarapuu ei olnud mitte ainult tubli tuletõrjuja, vaid ka hea sulega, nagu järgnevast jutust selgub. Kahjutule kohal tekkinud tõmbetuule mõjul paiskusid lahtised aknad pärani ja kardinad lehvisid nagu lipud väljas. Need muutusid omamoodi tulepüüdjateks. Sellel majal süttisidki mõned väljas lehivad kardinad. Õnneks oli osa elanikke siiski kodus. Nende abiga ja mõnda ust maha murdes õnnestus põlevad kardinad maha kiskuda ja aknad sulgeda.

Paul Sarapuu:

„Päike hakkas juba loojuma, õhtueha laskus üle linna, kui suur võitlus oli võidetud. Inimesed said hinge tagasi tõmmata. Oli masendav tunne, kõndides kuumusest õhkuval Lossi tänaval. Endiste majade asemel sirutusid suitsenud müürid ja alasti korstnad. Siin seal nilpsasid tulekeeled veel midagi põlevat. Mürgine suitsuving kipitas ninas ja pani pea tuikama. Mitmel pool varemete ääres sei-

sid murelikud inimesed. Siin oli olnud nende kodu, nüüd aga võib-olla ei olnud neil muud kui see, mis seljas.”¹¹²

Kuid tuleoht ei olnud veel kadunud, leegid püüdsid üha uuesti pead tõsta. Paul Sarapuu oli Lossi tänaval valves ja hoidis võimalikel uutel tulekolletel silma peal. Korraga nägi ta, kuidas põlenud Otsa maja juures keegi käega vehib ja teda appi kutsub. See oli raamatukaupmees Leoke. Tema kaupluse kõrvale puukuuri oli sattunud sädemeid ja kuivad halud olid pikkamisi hõõguma hakanud, kuni viimaks põlema lahvatasid. Tuletõrjuja ja raamatukaupmees hakkasid leekidega võitlema.

„Palavus oli suur, ei olnud pootshaaki, millega põlevaid puid laiali kiskuda. Leidsime paar teivast. Nende abil õnnestus puud laiali tõmmata ning hädaoht likvideerida. Juuksed ja kulmukarvad olid küll veidi kõrbenud, aga see ei teinud viga, need kasvasid uued.”

Puhkust ei saanud tubli mees siiski kaua pidada, sest uus häda-signaali kutsus. Nüüd oli tuul puhunud tule uuesti lõkkele koolimajas ja püüdis tungida terveks jäänud Uueveski-poolsesse tiiba. Seal lähedal olid aga puithooned. Sügisene öö oli külm, puruväsinud meestel olid riided märjad ja käed kohmetanud.

„Tuli oli nagu jonnakas inimene. Kustutasid siin ära, juba praksus ta teises kohas. Võitlus tulega kestis kogu öö. Hommikuks oli tema võim murtud, seekord juba jäädavalt.”

Kuigi kahjutuli oli säästnud raekoda, Grand Hotelli ja EVE hoonet, nägi Viljandi isegi mitu aastat pärast suurpõlengut välja nagu kummituslinn. Kurvad varemed kadusid linnarahva mitme aasta pikkuse ühise töö tulemusena. Oru, Hiire ja Linnu tänava puithooned olid maani maha põlenud. Hävis ka suur osa Lossi ja Tartu tänava ristmikul olnud punastest tellistest ärihooneid.

Pärast sõda neid alasid vahendite puuduse ja üleüldise vaesuse tõttu enam ei taastatud ega hoonestatud. Hävinud majade kohale rajati park.

112 Sarapuu, lk 178–180.

Uue aja grimassid

Esimeseks uueks punaseks linnapeaks ehk Töörahva Saadikute Nõukogu Täitevkomitee esimeheks (kuigi seda nõukogu ennast polnud veel olemaski) sai õpetaja Augustin Pung, kes märtsis 1945 vahetati välja Eduard Aaso vastu. Edasi juhtus see, et selle ametikoha pidajad hakkasid vahetuma iga paari aasta tagant.

Kuid kõige olulisemaks meheks sovetihierarhias oli hoopis maakonna ja linna parteiboss, kelleks Viljandis sai sama mees, kes aastatel 1940-1941 – Oskar Abori. Juba 1945. aastal sai sellele kohale August Puusep ja kohe seejärel Aleksander Jaanus.

Augustin Pungi kohta on üks koomilisevõitu lugu, kuidas ta sellele tähtsale ametikohale sai. Kas see täpselt ka nii oli, ei ole autorile teada. Kuid laseme jutustada Viljandi ajaloo parimal tundjal Heiki Raudlal.

Viljandi lähedal Võrtsjärve ääres Oiu lähistel asus positsioonidel üks kohaliku Omakaitse salgake, kuhu kuulusid muusikaõpetaja Augustin Pung, „Ugala” näitleja Eero Neemre jt. Kui mõisteti, et nad on taganemisel maha jäetud ja Punaarmee üksused neist juba möödunud, otsustati tagasi Viljandisse minna.

Tõenäoliselt ei olnud neil meestel mingit vormiriietust, Omakaitse käiselindid eemaldati, kuid relvad jäeti alles. Äkitselt satuti metsas venelastele, kes kamandasid meestel käed üles. Täbarast olukorrast päästis eesti mehed Pungi hea vene keele oskus ja leidlikkus. Nimelt suutis ta punakomandörile selgeks teha, et nemad on punased partisanid, kes metsas Saksa okupantide vastu võitlevad. Lugu lõppenud sellega, et alampolkovniku auastmes venelane määranud Pungi Viljandi linnapeaks (täpsemalt täitevkomitee esimeheks), Neemre „Ugala” teatri direktoriks ja Edgar Küti nimeline noormees saanud miilitsaülemaks.

Kui siis nimetatud kolmik 23. septembril koos punavälastega linna sisse marssis, olid viljandlased kindlad, et nad viiakse hoopis mahalaskmisele. Kuid esialgu asunudki mehed uude ametisse – paraku ei kestnud see kaua. Peagi olid kohal vanad kommu-

nistid, kes neid ameteid endale ihaldasid. Pung, Neemre ja Kütt kõrvaldati oma ametipostilt.¹¹³

Üheks esimese „riikliku tähtsusega ülesandeks“ oli punastel okupatsioonivõimudel jätkata kõige selle hävitamist, mis 1941. aastal pooleli jäi – see tähendab hävitada nähtavad jäljed sellest, et kunagi oli Eesti iseseisev riik ja lisaks hävitati ka Saksa sõjaväelaste kalmistu, sest see tundus punastele erilise pühaduse-rüvetamisena. Selle asemel tuli rajada omaenda kommunistlikud asendused.

Esmalt hävitati endise Vabadussõjas langenute monumendi postamendi jäänused Vabadusplatsil. Seejärel asuti Vabadussõjas langenute ühiskalmistu kallale – see likvideeriti 11. septembril 1945.¹¹⁴ Samaaegselt tehti lõpp ka Saksa sõjaväekalmistule Viljandis.

Lisaks tegeldi ka „loova tööga“ – 9. mail 1948 avati Uueveskil August Vommi monument NSV Liidu poolel langenud sõduritele „Võitleja leinas“ ja hiljem 1950.-1951. aastal püstitati Järveotsale monument sealses sõjavangilaagris surnud ja hukkunud punaväelastele.¹¹⁵

Tagasi tulles Nõukogude uue okupatsiooni olmeküsimuste juurde, siis raske olukord toidu- ja tarbekaupadega püsis pikalt. Tööstusettevõtetest alustas esimesena tööd Tikuvabrik, vähehaaval saadi tööle ka teised vabrikud. Peagi alustasid „Ugala“ teater ja koolid. Suureks sündmuseks oli 28. jaanuaril 1945 esimese nn punavoori saabumine linna – tegemist oli küttekriisi leevendamiseks korraldatud üritusega, kus Viljandisse toodi küttepuid. Voor koosnenud 204 hobuveokist ja olnud kaks kilomeetrit pikk.

Juunis 1945 taastati lõpuks rongiliiklus ja sama aasta detsembris said linlased tagasi oma raadiod, mis olid 1944. aasta septembris uuesti ära võetud.

Varemete likvideerimine ja taastamistööd kestsid 1944. aasta sügisest kuni 1950-ndate aastate alguseni. Detsembris 1947 viidi

113 Raudla, Heiki. Viljandi lood ja legendid. Viljandi, 2015. Lk 293. Eero Neemre oli teatridirektoriks aastatel 1943–1945.

114 Viljandi sõnas ja pildis, lk 122.

115 Samas, lk 132,140.

läbi järjekordne rahareform ja kaotati toiduainete kaardisüsteem. 6. novembril 1953 avati endise „Ugala“ teatri kohal uus kultuurimaja hoone.¹¹⁶

Märtsiküüditamine 1949. aastal

25. märtsil käis üle kogu Eesti uus suurküüditamine, mis sel korral oli sihitud rohkem maaelanike vastu. Viljandi linnast viidi seekord Siberisse 94 inimest. Pärast Stalini surma naasis amnesiaga kodumaale neist vaid 68.

1950. aasta kevadel algas Eestis nõiajaht „endiste“ ehk „kodanlike natsionalistide“ vastu. Ka Viljandis tehti üht-teist: hävitati raamatuid ja konfiskeeriti kunstivärtusi. Sama kampaania käigus muudeti ajalehe „Sakala“ nimi kui natsionalistlik hoopis punasemaks – „Tee Kommunismile“.¹¹⁷

Kuid mis võiks olla selle raamatu lõpetuseks? Eks ikka Viljandi tuntuim laul „Viljandi paadimees“. Siinkohal tuleb mainida, et esialgu oli see läti populaarne laul „Gaujais laivnieks“ ehk tõlkes „Gauja (Koiva) paadimees“, mille lõi helilooja Alfreds Vinters (1908–1976). Eestikeelsed uued sõnad tegi Sergius Lipp.

1.

Käe ulatab noor paadimees
nii lahkelt neiule,
kes aralt seisab tema ees,
et sõita üle vee.

Refrään:

Ah, silmad, need silmad, ei iial unune,
need ilusad sinised silmad mul võitnud südame.

2.

Kui neiu paadis, algab sõit,
täis õnne kõik maailm.
Ja neiu palgeil punab koit
ning röömust särab silm.

¹¹⁶ Samas, lk 122–148.

¹¹⁷ Viljandi sõnas ja pildis, lk 136, 140.

Refr:

Ah, silmad...

3.

Ta kaela neiu langeb siis
ja kingib suudluse,
silm särab rõõmupisarais,
arm tungib südame.

Refr:

Ah, silmad...

4.

Hulk aastaid läind ja Viljandi
järv ikka kohiseb.
Hall paadimees säääl ikka neid
silmi igatseb.

Refr:

Ah, silmad...

KASUTATUD ALLIKAD

Kaitseliidust Omakaitсени II. Sakalamaa Omakaitse aruanne
Kaitseliidu likvideerimisest kuni 1941. aasta lõpuni. Koostanud
Mart Arold. 2003.

Raamatud

Eesti aadress-raamat 1938-1939. Tallinn, 1938.

Eesti ja maailm. XX sajandi kroonika. II osa 1940-1961. Tallinn,
2004.

Eesti kasarmud. Koostaja Merike Jürjo. Tallinn, 2008.

Eesti koolipoisid Teises maailmasõjas I ja II osa. Tallinn, 1999,
2000.

Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945. I
kd. Tallinn, 1971.

Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945. II
kd. Tallinn, 1977.

Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945.
Dokumente ja materjale. Tallinn, 1975.

Eesti rahva kannatuste aasta. Koguteos. Tallinn, 1943.

Eesti raudteejaamad. Koostaja Mehis Helme. Tallinn, 2003.

Estonia 1940-1945. Reports of the Estonian International
Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity.
Tallinn, 2006.

Haupt, Werner. Heeresgruppe Nord 1941–1945. Bad Nauheim.
1966.

Helme, Mehis. Õhusõda Eestis. Tallinn, 2011.

- Hävitajad. Nõukogude hävituspataljonid Eestis 1944-1954. Koostajad Tiit Noormets ja Valdur Ohmann. Tallinn, 2006.
- Josia, Udo. Saatuskaaslased. Eesti noored vabadusvõitluses 1944-1954. Tallinn, 2004.
- Kokla, Juhan. Eesti ajakirjandus ja saksa okupatsioon. - Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas VIII kd. Stockholm, 1959.
- Krivošjev, G. (koostaja). Rossija i SSSR v voinahh XX veka. Poteri vooružonnõh sil. Moskva, 2001.
- Kuuli, Olaf. Revolutsioon Eestis 1940. Tallinn, 1980.
- Köverjalg, Ants. Valikud elus. Esimene raamat. Surmaväljad. Tallinn, 2006.
- Küüditamine Eestist Venemaale. Juuniküüditamine 1941 ja küüditamised 1940-1953. Koostanud Leo Õispuu. Tallinn, 2001.
- Laar, Mart. September 1944. Otto Tiefi valitsus. Tallinn, 2007.
- Larin, Peeter. Lahingud Eestis 1941. aastal. Tallinn, 1962.
- Lindmäe, Herbert. Suvesõda Viljandimaal 1941. Tartu, 2004.
- Marley, Roman. Õigus ja tõde. 1987.
- Meie maa. Eesti sõnas ja pildis. III osa Lõuna-Eesti. Lund, 1956.
- Mengel, Hamilkar. Suurim armastus IV. Kuues piirikaitse rügement ja Esimene Tagavara ja väljaõppe rügement. Geislingen, 1963.
- Männikov, Feliks. Pärnu Teise maailmasõja aastatel. Pärnu, 2013.
- Männikov, Feliks. Pärnumaa Teise maailmasõja aastatel. Pärnu, 2017.
- Noormets, Tiit. Metsavennad Suvesõjas 1941. Tallinn, 2003.
- Noormets, Tiit. Eesti metsavennad 1944-1957. Dokumentide kogumik. Tartu, 2014.
- Oborona Pribaltiki i Leningrada 1941-1944 gg. Moskva, 1990.
- Palli, Ilmar. Wabariigi viimased sõdurid. Tallinn, 2021.
- Poliitilised arreteerimised Eestis 1940-1988. Kd 3. Tallinn, 2005.
- Prunsvelt, Heino. Sõjasurmad aastatel 1939/1945. Tallinn, 2013.
- Raudla, Heiki. August Maramaa aeg. Viljandi, 2004.
- Raudla, Heiki. Kaitseliidu Sakala malev 100. Viljandi, 2017.
- Raudla, Heiki. Raekojas läbi aegade. Viljandi, 2020.
- Raudla, Heiki. Viljandi lood ja legendid. Viljandi, 2015.

- Saatuskaaslased. Eesti noored vabadusvõitluses 1944–1954. Tallinn, 2004.
- Saksa okupatsioon. Eesti Saksa võimu all. Imelise ajaloo eriväljaanne. Tallinn, 2021.
- Sinimets, Margus; Grünberg, Olavi. Kaitseliidu vormid ja sümbolika 1917-1940. Tallinn, 2018.
- Snjatije blokadõ Leningrada i osvoboždenije Pribaltiki 1944-1945 gg. Moskva, 1991.
- Sortside saladused VII. Viljandimaa kommunistid kutsetööl (koostaja Mart Arold). Tallinn, 1998.
- Suure võitluse algus. Tallinn, 1965.
- Sõja ja rahu vahel I osa. Tallinn, 2004.
- Sõja ja rahu vahel II osa. Tallinn, 2010.
- Tamm, Tuudur. Need teod süüdistavad I. Toronto, 1968.
- 1941 sõjasuvi Eestis. Imelise ajaloo eriväljaanne. Tallinn, 2020.
- Uuet, Liivi; Kaup, Erich. Sotsialistliku revolutsiooni käsiraamat. Dokumentide kogumik Eesti okupeerimisest 1940. aastal. Tallinn, 2011.
- Vabadussõja mälestusmärgid I. Keila, 2002.
- Vabastamislahingutes. Tallinn, 1966.
- Viljandi sõnas ja pildis. I osa. Eesti Vabariik ja okupatsioonid 1918-1987. Viljandi Muuseumi toimetised VII. Viljandi, 2018.
- Ühises rivis ühise vaenlase vastu. Tallinn, 1969.

Artiklid

- Hiio, Toomas. II maailmasõda ja Viljandimaa sõjalised operatsioonid ja üksused, sõjaväevalitsus ja asutused. – http://muuseum.viljandimaa.ee/vana/aastaraamat/2011_toim_2/hiio.pdf
- Kaasik, Peeter. „Võimuvaakum” Lõuna-Eestis 1941. aasta sõjasuvel. - Akadeemia nr 1/2021.
- Kubi, Eve. Nõukogude sõjaväebaaside ajastu lõpp ja Eesti okupeerimine NSV Liidu poolt 1940. a. juunis. - Akadeemia nr 6/2011.
- Meltjuhov, Mihhail. Nõukogude sõjalise kohaloleku suurendamine Baltikumis aastail 1939-1941. - Akadeemia nr 9-10/2001.
- Mühlberg, Johannes. SD provokatsioon Viljandimaal. - Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. VIII kd. Stockholm, 1959.

- Nahe, Oskar. Viljandi vabanemine. - Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. IV kd. Stockholm, 1957.
- Nurk, Harald. Nurk, Harald. Mälestused. - Viljandi muuseumi aastaraamat 2006. Viljandi, 2007.
- Sarapuu, Paul. Viljandi linna põleng 1944. aasta septembris. - Viljandi muuseumi aastaraamat 1997. Viljandi, 1998.
- Türk, Toomas. Nõukogude Liidu lennuväljad ja -väeosad Eestis aastatel 1939-1941. - Sõdur nr 1/2021.
- Vilms, Albert. Viljandi 1941-1944. - Viljandi muuseumi aastaraamat 1998. Viljandi, 1999.
- Viljandi muuseumi aastaraamat 1997–2018.
- Ajaleht Punane Täht 1940-1941.
- Ajaleht Sakala 1939-1940, 1941-1944.

Internet

www.axishistory.com
www.okupatsioon.ee
www.lexikon-der-wehrmacht.de
www.rkka.ru

Illustratsioonid

Filmiarhiiv

Viljandi muuseum

Erakogud

Wikipedia

Eesti rahva kannatuste aasta. 1943.

Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas I–X kd. Stockholm, 1954–1962.

Meie maa. Eesti sõnas ja pildis. III osa Kesk-Eesti. Lund, 1957.

Küsi neid raamatuid poest või telli
ammukaarkirjastus@gmail.com
ja üsna pea on raamat(ud) Sul peos.

